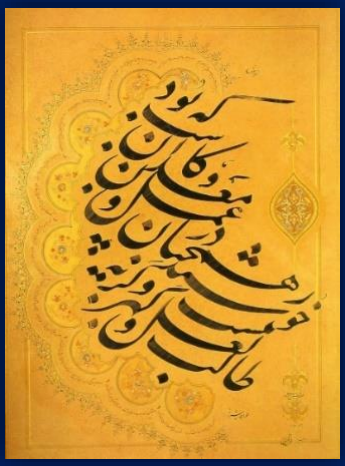
Horasân Türk İslâm Edebiyâtı

Dr. Mevhibe Alptekin Altunkaya

3. Baskı

İnönü Üniversitesi Yayınevi

بسم الله الرحمن الرحيم

Dr. Mevhibe Alptekin Altunkaya

Horasân Türk İslâm Edebiyâtı

Kayıp Aydınlanma

İrfân ve Tasavvuf Araştırmaları

Bu kitabın tab'ı, neşri ve satış hakları İnönü Üniversitesi'ne aittir. Tüm hakları mahfûzdur. İzinsiz eserin tümü veya kısımları mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik olarak kayıt veya teksir edilemez, tab' ve neşredilemez.
Copyright © 2022 by İnönü University All rights reserved
The printing, publishing and sales rights of this book belong to İnönü University. All rights reserved. All or parts of the work without permission cannot be recorded or reproduced mechanically, electronically, photocopy, magnetically published.

İnönü Üniversitesi Yayınevi
www.inonu.edu.tr, yayinevi@inonu.edu.tr

Editörler
Prof. Dr. Mustafa Altunkaya & Dr. Nuriye İnci

Kapak Düzeni / *Sedef Meryem*
Dizgi / *Sena*

Horasân Türk İslâm Edebiyâtı

ISBN
978-605-7853-87-5

Birlik Vakfı Malatya Şubesinin Katkılarıyla

Malatya 2022/3. Baskı

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER V
ÖNSÖZ İX
GİRİŞ 11
A. Zühd Hareketi ve Medine İslâm Düşüncesi 16
B. Kitabü'z-Zühdler ve Rekâik Metinleri 20
C. Fütûh-i Horasan, Ebû Mihnef (ö. 774), Medâinî (840) 21

BİRİNCİ BÖLÜM
1. HORASÂN TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTI
1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 23
1.1.1. Bir Kavşak Noktası Olarak Horasan 23
1.1.2. Bir Egemenlik Alanı Olarak Türk Kavramı 25
1.1.3. Duygu ve Düşüncenin Aktarım Formu: Edebiyât 26
1.1.4. Orta Asya'nın Altın Çağı: Horasan Aydınlanması 28
1.1.5. Horasan Aydınlanmasının Karakteri 33
1.1.6. Horasan'ın İzdüşümü Anadolu Tasavvuf Edebiyâtı 37
1.1.7. Türk İslâm Edebiyâtının Dönemleri 38
1.2. TASAVVUF VE EDEBİYÂT 42
1.2.1. Tasavvuf 42
1.2.1.1. Tasavvufun Etimolojisi 46
1.2.1.2. Tasavvufun Epistemolojisi 50
1.2.2. Tasavvuf-Edebiyât İlişkisi 52
1.3. HORASAN AYDINLANMASININ TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTI'NA TESİRLERİ 55
1.3.1. Horasan Türk İslâm Edebiyatının İlk Örnekleri 55
1.3.2. Tasavvufun Türk İslâm Edebiyatına Tesiri 57
1.3.3. Türk İslâm Edebiyatı'nda Tasavvufî Motifler 59
1.3.4. Türk İslâm Edebiyâtının Referansları 75
1.3.4.1.Türk-İslâm Edebiyatının Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerim 75
1.3.4.2.Muhtevâ Kaynakları 79
1.3.4.3.Tarihsel Kaynaklar 80
1.3.4.3.1.Biyografik Kaynaklar: 81
1.3.4.3.2.Bibliyografik Kaynaklar 84

İKİNCİ BÖLÜM
2. TARİHSEL SÜREÇTE TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTI
2.1. İLK DÖNEM ESERLER VE ŞAHISLAR 88
2.1.1. Kutadgu Bilig (Saadet Veren Bilgi) (1069) 89
2.1.2. Atabetü'l-Hakâyık (12. yy) 92
2.1.3. Divânu Lügâti't-Türk Kaşgarlı Mahmud (ö. 1102) 97

2.1.4. Divân-ı Hikmet 97
Divân-ı Hikmet'in Özellikleri 99
2.2. ORTA DÖNEM: ANADOLU İRFÂNI 103
2.2.1. Anadolu'da Horasan Etkisi ve Edebiyat 104
2.2.1.1. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271) 107
2.2.1.2. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî el-Belhî (1207-1273) 111
2.2.1.3. Yunus Emre (ö. 1320) 119
2.2.1.4. Dönemin Diğer Şairleri 121
2.2.2. Osmanlı Kuruluş Dönemi Edebiyatı 122
2.2.3. Cihan Devleti ve Klasik Türk Edebiyatı 129
2.2.4. Duraklama ve İçe Kapanma 135
2.2.5. Gelenekten Kopuş: Tanzimat 140
2.2.6. Yeni Dönem: Batılılaşma-Meşrutiyet-Cumhuriyet 144
2.3. HORASAN TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTINDA ETKİN TARİKAT HAREKETLERİ 147
2.3.1. Abdülkadir-i Geylânî (ö. 1166) ve Kâdiriyye Hareketi'nin Etkisi 148
2.3.2. Ahmed er-Rifâi (ö. 1182) ve Rifâiyye 149
2.3.3. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271) ve Bektâşiyye 150
2.3.4. Mevlânâ (ö. 1273) ve Mevleviyye 153
2.3.5. Bahâeddîn-i Nakşbend (ö. 1389) ve Nakşbendiye 155
2.3.6. Ömer el-Halvetî (ö. 1397) ve Halvetiyye 157
2.3.7. Ebu'l-Hasan eş-Şazelî (ö. 1258) ve Şâzeliyye 159
2.3.8. Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 1430) ve Bayrâmiyye 160
2.3.9. Aziz Mahmûd Hüdâî (ö. 1628) ve Celvetiyye 161
2.3.10. Horasan Aydınlanmasının Toplumsal Etkisi 161
2.3.10.1. Ahîlik 161
2.3.10.2. Melâmetîlik 163
2.3.10.3. Üveysîlik 165
2.4. ANADOLU TASAVVUF HAREKETİ VE İSLÂMÎ TÜRK EDEBİYÂTINA TESİRİ 166
2.4.1. Ahmed-i Yesevî (ö. 1166) ve Yeseviyye Tarikat Hareketi 166
2.4.2. Evhaduddin Kirmânî (ö. 1238) ve Evhadiyye 167
2.4.3. Ebû İshâk Kâzerûnî (ö. 1035) ve Kâzerûniyye 168
2.4.4. Necmeddin-i Kübrâ (ö. 1221) ve Kübreviyye 170
2.4.5. Zeynüddin-i Hâfî (ö. 1435) ve Zeyniyye 172
2.4.6. Ahmed el-Bedevî (ö. 1276) ve Bedeviyye 173
2.4.7. Ebu'l-Vefâ Mustafa (ö. 1491) ve Vefâiyye 174
2.5. HORASAN TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTINDA KADININ YERİ 176
2.5.1. Sûfî Kadınlarla İlgili Kaynaklara Dair 179
2.5.1.1. Şeyh Safiyyüddin İshak-ı Erdebîlî 180
2.5.1.2. Tasavvuf Metinlerinde Kadın Kelimesi 182
2.5.1.3. Safvetü'-s Safâ'da Zâhide Kadınlar 182

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
3. EDEBÎ TÜRLER VE METİNLER

3.1. Türk İslâm Edebiyâtı'nda Türler 188
3.1.1. Allah (cc) İle İlgili Edebî Türler 189
3.1.1.1. Esmâ-i Hüsnâlar 190
3.1.1.2. Tevhidler 193
3.1.1.3. Münâcâtlar 196
3.1.2. Peygamber'i (s) Konu Edinen Edebî Türler 201
3.1.2.1. Na'tlar 204
3.1.2.2. Mevlidler 206
3.1.2.3. Hilyeler 207
3.1.2.4. Kırk Hadisler (Erbaîn) 209

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK İSLÂM EDEBÎ METİNLERİNDEN SEÇMELER

4. HİKEMİYYÂT 211
4.1. Hikmetlerden Seçmeler 212

Ek. 1

4.2. Horasan Aydınlanma Edebiyâtı ve Anadolu'daki Ekopolitik İzleri 235
4.2.1. Ahi Evrân (ö. 1261) 235
4.2.2. Hamideddin Aksarâî Dârendevî (ö. 1412) 236
4.2.2. Âhî Ekopolitiği 237
4.2.3. Anadolu İrfânı ve Endüstri Devrimi 239
4.2.4. Zühd ve Kalkınma 241
4.2.5. Anadolu Tasavvuf Hareketi Kurucu Pîrleri: 241
4.2.6. Anadolu Tasavvuf Hareketi Ekonomisi 244

SONUÇ 247
BİBLİYOGRAFYA 250

Kısaltmalar

a.mlf.	: Aynı müellif.
agm.	: Adı geçen makale.
agp.	: Adı geçen program.
agt.	: Adı geçen tez.
agw.	: Adı geçen web sitesi.
agy.	: Adı geçen yazma.
as.	: Aleyhisselam.
b.	: bin.
Bdt.	: Basılmamış doktora tezi.
Bk.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
(c.c.)	: Celle Celaluh.
çev.	: Çeviren.
Enst.	: Enstitü.
Fak.	: Fakülte.
Hz.	: Hazreti.
İst.	: İstanbul.
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı.
md.	: Maddesi.
mn.	: Müellif Nüshası.
ö.	: Ölüm tarihi.
(r)	: Radiyallahu anhu.
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.
ss.	: Sayfalar arası, sayfa sayısı.
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
tah.	: Tahkik eden.
tsz.	: Tarihsiz.
Üniv.	: Üniversite.
v.	: Varak.
vd.	: Ve diğer.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Yay.	: Yayınları.

ÖNSÖZ

Edebiyat, düşüncenin duygu ile birlikte estetik bir formda ifade edilmesidir. Türk edebiyatı, İslâm ile birlikte büyük bir gelişme göstermiştir. Türklerin İslamlaşması, Türk edebiyatı üzerinde büyük etki meydana getirmiştir. Bu etki Horasan İslâm düşüncesi üzerinden gerçekleşmiştir. Selçuklu ve Osmanlı Döneminde bu etki güçlenerek devam etmiştir.

Türk İslam Edebiyatı bir bilim dalı olarak Cumhuriyetten sonra teşekkül etmiş, Fuat Köprülü (ö. 1966), Nihat Sami Banarlı (ö. 1974), Ali Nihad Tarlan (ö. 1978), M. Kaya Bilgegil (ö. 1987), Mekke'de vefat eden Amil Çelebioğlu (ö. 1990), Mahmut Esad Coşan (ö. 2001), Halil İbrahim Şener (ö. 2006), Neclâ Pekolcay (ö. 2008), Erman Artun (ö. 2016) gibi isimlerin çalışmalarıyla bilim dalı haline getirilmiştir. Bu bilim dalı, Türk kültür coğrafyasında yetişen şair ve yazarların, elsine-i selâse (Osmanlı Türkçesi-Farsça-Arapça)'nin zengin dil varlığını kullanarak İslâm kültürü etkisinde ve Türk kültür değerleriyle uyumlu olarak ortaya koydukları birikimlerini dinî, tasavvufî ve edebî açıdan incelemiştir. Türk İslâm Edebiyatı'nın gelişimi, ilk olarak 4 Haziran 1949'da açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ve ardından İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü ve Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi'nin kuruluşlarıyla ve buralarda yapılan çalışmalarla şekillenmiştir.

Türk-İslâm Edebiyâtı, genel olarak Kur'ân ve Hadis kaynaklı edebî eserlere dayanır. Bu eserleri vücuda getiren şair, mutasavvıf ve müellifleri inceler. Siyer, kısas, tasavvuf, akaid, tefsir, fıkıh gibi temel İslâm bilimlerini, Türk, Fars, Arap ve Kürd Edebiyatı ise bu bilim dalının diğer kaynaklarını teşkil eder.

Bu kitapta Türk-İslâm edebiyatının ne olduğu, İslâm ve İslâmî hareketlerin edebî ürünleriyle yakınlığı ve kapsadığı konular incelenecektir. Sırasıyla Türk İslâm edebiyatının

referansları, Türk-İslâm edebiyatı nazım şekilleri, ölçü, kalıp ve kafiyeleri, edebî sanatlar, belâgat ve unsurları tanıtılacaktır. Edebiyat-sanat ilişkisi üzerinde durulacak Türk-İslâm edebiyatı tarihi hakkında bilgi verilecektir. Türkler'in İslâmlaşma ile birlikte vücuda getirdikleri eserler incelenecek, bu eserlerin edebî yönleri tanıtılacak, öncü şair ve müelliflerin biyografilerine yer verilecektir. Yine Allah (cc) ve Hz. Peygamber (s) ile ilgili edebi türler ele alınacak, bu türlerin ilk örnekleri dermeyân edilecektir.

İlerleyen bölümlerde tasavvuf-edebiyât ilişkisi üzerinde durulacak, İslâmi hareketlerin tarihinde ribat, tekke, zâviye, dergâh, hângâh, âsitâne gibi kurumsal vakıf yapıları ile sanat ve edebiyat ilişkisine değinilecektir. Çalışmamız; Horasan kayıp aydınlanmasının Anadolu'daki örnekleri üzerinde yoğunlaşarak bu alandaki bir boşluğu dolduracaktır.

Bu araştırmanın tüm aşamalarında şu gerçeği gördük: Üzerinde bilinçsiz ve hoyratça durduğumuz tarihin en büyük medeniyeti Horasan aydınlanmasını, onu gerçekleştiren sahabe, ehlibeyt, selef ve tasavvuf ulemasına borçluyuz. Horasan aydınlanmasının sırrı çözüdüğünde 21. Yüzyıl, Horasan asrı olacaktır.

Kitabın teşekkülünde, düşünce ve uygulama aşamalarında, Gücdevânî Uluslararası Tasavvuf Sempozyumu bilim kuruluna, desteklerini esirgemeyen üstadlarıma ve editör arkadaşlarıma hassaten Birlik Vakfı Başkanı Sayın *Sadi ERGÜL*'e teşekkürü bir borç bilirim. Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Dr. Mevhibe Alptekin Altunkaya
Ankara / 2022

GİRİŞ

Türk İslâm Edebiyâtı, Medine'de başlayıp Horasan'da mütekâmil bir form kazanarak küreselleşen İslâm düşüncesinin günümüze intikal eden farklı dil (elsine-i selâse)[1] ve türlerdeki (Esmâ, Tevhid, Münacât, Na't, Mevlid, Hilye, Kırk Hadis) edebî birikimini ifade eder. Türk İslâm Edebiyâtı tabiri, İslâm öncesi Türk Edebiyâtı ile Osmanlı sonrası Batı etkisindeki Türk Edebiyâtını dışarıda bırakır. Dolayısıyla Türk İslâm Edebiyâtı derken yaklaşık 1400 yıllık bir Horasan birikiminden ve bu birikimin stratejik önemi ve değerinden söz edilir.

Bu çalışmanın konusu Türk İslâm Edebiyâtı'nın tanımı, kavramsal çerçevesi, menşei, gelişimi ve günümüze intikali gibi hususları ihtiva etmektedir. Bir bilim olarak Türk İslâm Edebiyâtı, ilahiyat fakültelerinde İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü'nün alt bilim dallarından biri olup ilahiyat sahasındaki yirmi bilim dalından biridir.[2] Türk Devletlerinin ve Müslüman Türk topluluklarının tarihi kökleri ile buluşmasını sağlayacak ve teo-politik açıdan Türk Devlet ve Milleti'ne yön tayin edecek düzeyde bir öneme sahiptir. 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde tarihi ve teo-politik hareketliliğin yaşandığı şu günlerde Türk İslâm Edebiyâtı'nın önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Türk Edebiyâtı'nın İslâm öncesi bir dönemi de vardır ancak konuyu İslâm dini ile kayıtlamak bilimsel araştırma tekniği bakımından daha verimli olacaktır.

Türk İslâm Edebiyâtı bilim dalının amacı, İslâm'ın etkisinde gelişen farklı dillerdeki büyük edebî birikimi, birleştirici bir illî gâye içinde tertip ve tasnife tabi tutarak Millî bir kimlik ve

---

[1] Osmanlıca, Arapça, Farsça.

[2] Mehmet Şamil Baş, "Bir İlahiyat Bilim Dalı Olarak Türk İslâm Edebiyatı", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl. 2009, Cilt 14, Sayı 2, 9-25. Türk İslâm Edebiyatı'nın kapsamı ve sınırlarına dair ilk çalışma 1950'de İstanbul Üniversitesi'nde Reşit Rahmetî Arat'ın (1900-1964) danışmanlığında Türkçe Mevlid Metinleri isimli doktora teziyle Türk İslâm Edebiyatı sahasında doktora yapan ilk hanım akademisyen A. Neclâ Pekolcay'ın iki ciltlik İslâmi Türk Edebiyatı isimli eseridir.

âidiyet bilincine dönüştürmektir. Böylece İslâm kültür coğrafyasının estetik değerlerini diri tutarak Türk hâkimiyetinde bulunmuş Müslüman toplumlar ile müşterek bir kültür zemini oluşturmaktır. Kapsam olarak ise Türk İslâm Edebiyâtı, İslâm kültürü etkisinde gelişen ve Türk hâkimiyetinde bulunmuş Müslüman toplulukların günümüze kadar biriktirdikleri edebî eserleri, müellifleri ve edebî türleri içine almaktadır.

Edebiyatın aracı söz, sözün kaynağı da ilahi vahiy olduğuna göre, din, edebiyatın ayrılmaz bir unsurudur. Din, Allah'ın insanlar için aynı anlam ve öğretiyi evrensel bir yol olarak gönderdiği hayat ilkeleridir. O bakımdan din, edebiyatın ve bilimin kaynağıdır. Türk İslâm Edebiyatının kaynağı da dindir.[3] Çünkü söz onunla başlamıştır. İlk sözü 'Bezm-i elest'te Allah söylemiştir. Din, birey ve toplumu yaratılış değerlerine göre ortak bir bilinç, duygu ve sevgi etrafında bir araya getirir. Evrensel bir tevhid ailesi oluşturur. İnsan davranışlarını sözün gücüne dayanarak etkiler, değiştirir, dönüştürür ve bireyi ilk formuna (fıtrat) döndürür.

Allah her peygambere öğretilerini yazılı olarak okusunlar ve peygamberden sonrakiler ona göre bir hayat yaşasınlar diye kitap ve hikmet vermiştir. Kitap yazılı vahiy, hikmet ise yazılı olmayan, vahyin kalplerdeki tecellisinden elde edilen tecrübelerdir. Buna vahy-i gayri metluv da denilebilir. Dinin bir kutsal metni vardır. Kutsal metin, bir yandan dinin temel ilkelerini öğretir, öte yandan onu metafizik gerçeklikle buluşturur. Dindar kimse, kutsal kitabı okurken edebî bir bilince ve dil zevkine de ulaşır. Bu bilinç sanat ve estetik duyguyu ifade eder. Din,

3 Din kelimesi Arapça 'borç' anlamında 'deyn' kökünden gelir ve otuzdan fazla anlamı arasında en çok yol, gelenek, durum, mükâfat, itaat, hesap ve İslâm anlamında kullanılır. Sami dillerinin eski formu, Yahudilerin kullandığı İbrânîce ve Aramca'da daino hüküm, deyyân ise hüküm sahibi demektir. Hint-Avrupa dil ailesinden Farsça'da daena, dön, drahm şeklinde benzer lafızlar kullanılır. Bu da dinin ve peygamberlerin tek kaynaktan geldiğini o kaynağın da Allah cc olduğunu gösterir.

metafizik problemlere getirdiği çözümler, hayata yüklediği anlam, varlık, bilgi ve ahlak anlayışıyla estetik duyguyu besleyen en önemli kaynaktır.[4]

Edebiyat, bir milletin şair ve yazarları tarafından, insani fikirlerin en güzel şekilde anlatıldığı edebi eserler topluluğudur. Edebî eserleri ortaya çıkaran ise kelime ve cümlelerden oluşan dildir. Edebiyatın dinle ilişkisine gelince; uzmanlar mûsikînin, raksın, şiir ve edebiyatın menşeinin din olduğu kanaatindedirler. Sanat ve edebiyatın ilk örnekleri toplu ibadet, ayin ve merasimlerde ortaya çıkmıştır. Sözgelimi Türk şiiri, Şeylân, Sığır ve Yuğ adı verilen manevi törenlerde söylenerek gelişmiştir.[5]

İnsanın varoluşuyla birlikte söz de vardır. Kurân-ı Kerîm Allah'ın sözünün en üstün ve ilk olduğuna vurgu yapar, İncil'de "Başlangıçta söz vardı ve söz Allah ile birlikteydi" denilir. Bu durum sözün insandan eski olduğunu gösterir. Söz, insanla ve insandan önce var olduğuna göre, bir edebiyattan ve edebi sanattan söz etmek mümkündür. O bakımdan insanlığın tarihi, yaratılışın tarihi olarak alınırsa, edebiyatın da insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir.

Edebiyatın en önemli aracı dil olduğu için dilin gelişmesine paralel olarak edebiyat da gelişir. Başlangıç edebiyatı ibadet ve dinî merasimlerde söylenen dua, niyaz ve ilahilerden ibaret iken, buradan ilham alarak dünyevî (seküler) alana doğru evirilmiş ve günümüz edebiyatlarını oluşturmuştur.

Edebiyatın aracı söz, sözün kaynağı da ilahi vahiy olduğuna göre, din, edebiyatın ayrılmaz bir unsuru haline gelir. Dolayısıyla bir "din dili"nden söz etmek mümkündür. Bu din dili, medeniyetin de dili haline gelir. Toplumlar ve kültürler zamanla

[4] Hasan Aksoy Ed. vd. *Türk İslâm Edebiyatı*, Anadolu Üniv. AÖF Eskişehir 2013, 3.
[5] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyâtı*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 22.

bu dili çoğaltırlar, ona eklemeler yaparlar. O nedenle din ve edebiyat birbiriyle yakından ilişkilidir. Çalışmamızda din ve edebiyat ilişkisini ele alıp Türk-İslâm Edebiyatı'nın tanımını yapacağız.

Türk İslâm Edebiyatı alanında yazılmış eserler ve yapılmış çalışmalar da oldukça sınırlıdır. Temel kaynakları çok zengin bir alan olmasına rağmen Horasan Türk İslâm Edebiyatı başlıklı araştırma ve kitaplar yok denecek kadar azdır. Ankara Üniversitesi'nde 1953-54'te bu konuyla ilgili lisans dersi eklenmesi neticesinde gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Türk İslâm Edebiyatı, Kutadgu Bilig ile ilk yazılı örneğini vermiş; Dîvân Edebiyatı, Halk Edebiyatı ve Tekke Edebiyatı şeklinde zenginleşerek günümüze kadar gelmiştir.

Bu alan ders olarak 1960 senesine kadar Klâsik Türkçe Metinler dersi adıyla Süleyman Rıfkı Melül Meriç (1901-1964) tarafından Ankara Üniversitesi'nde okutulmuştur. Necati Lugal (1878-1964) ile kürsüye dönüşmüş, Mahmud Es'ad Coşan (1938-2001) bu kürsüde göreve başlamış ve 1987'de emekli oluncaya kadar bu görevini sürdürmüştür. Fevziye Abdullah Tansel'in (1912-1988) atandığı yıl dersin adı Türk İslâm Edebiyatı olarak değiştirilmiştir. Anabilim dalı haline gelen bu alana ilişkin Dil ve Kültür, Dinî-Edebî Metinler, Edebî Sanatlar, İleri Osmanlı Türkçesi, Klâsik Türkçe Metinler, Osmanlı Türkçesi, Osmanlı Türkçesi Metinleri, Paleografi ve Epigrafi, Türk Edebiyatı, Türk İslâm Edebiyatı, Türkçe-Kompozisyon dersleri okutulmuştur. Yüksek lisans programında Edebî Metin Neşir Teknikleri, El Yazma Eser İncelemeleri, Mensur Metin İncelemeleri, Nazım Şekilleri ve Türleri, Osmanlıca Dinî-Edebî Metinler I-II, Türk İslâm Edebiyatı I-II, Biyografiler, Bibliyografi ve Tezkire, dersleri verilmiş, doktora programında ise Dinî Tasavvufî Mesneviler I-II, Divan Edebiyatı (İsimler-Eserler) I-II, Karşılaştırmalı Osmanlı Türkçesi Metinleri I-II, Nazım Şekilleri

ve Türleri I-II, Tasavvuf Edebiyatı I-II, Türk İslam Edebiyatı Metin Şerhleri I-II dersleri verilmiştir. Türk İslâm Edebiyatı alanına ilişkin ABDULKADİROĞLU Abdulkerim, "Bursalı Beliğ'in Hayatı ve Eserleri, İnceleme Metin", Doktora Tezi (DT), Ankara Üniv., 1979, (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan); ÖZDEMİR Hikmet, "Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî Hayatı ve Eserleri", DT, Ankara Üniv. SBE, 1980, (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan); MUHTAR Cemal, "Ferişteoğullarının Arapça-Türkçe Lugatleri Üzerinde Araştırma", DT, Ankara Üniv. SBE, 1981, (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan); SÜVEYLİM Massad Ali el-Shaman, "Türk Edebiyatı'nda Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyeri'nin Türkçe Tercümesi", DT, Ankara Üniv. SBE, 1982 (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan); TÜRER Osman, "Şeyh Mehmed Nazmî Hayatı, Eserleri ve Hediyyetü'l-İhvân'ı" (II cilt), DT, Ankara Üniv. SBE, 1982 (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan); AKKUŞ Mehmet, "Abdullâh Salâha'd-Dîn-i Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri", DT, Ankara Üniv. SBE, 1985, (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan); YILMAZ Ali, "Mollazâde Süleymân Şeyhî-i Köstendilli'nin Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bahrü'l-Velâye'si", DT, Ankara Üniv. SBE, 1985, (Danışman: Doç. Dr. M. Es'ad Coşan) gibi çok sayıda araştırma ve tezler yapılmıştır.[6]

Bu çalışmamızda Türk İslâm Edebiyatı, Horasan Zühd Ekolü ile ilişkilendirilmiştir. Ekol sayesinde meydana gelen aydınlanma ile Türk İslâm Edebiyatı'nın bir kültür ve medeniyete dönüştüğü fikri işlenmiştir. Bu çalışmadaki amaç; Horasan Türk-İslâm Edebiyatının teorik zeminini tespit etmek, İslâm'ın medine zühd hareketi ile bağlarını belirlemek ve kitabın diğer bölümlerinde yer alan konuların anlaşılmasına mukaddime oluşturmaktır.

6 http://www.divinity.ankara.edu.tr/turk-islam-edebiyati/

A. Zühd Hareketi ve Medine İslâm Düşüncesi

Zühd, Allah'ın dışındaki her varlıktan gönlü çekmek, mâsivâya değer vermemektir.[7] Allah'a tam bağlılık, ondan daha sevgili, en sevgili[8] bir varlık tanımamaktır. Kelâm-ı kibârda şöyle denir:

دلگیر نباش! دلت که گیر باشد رها نمی شوی. یادت باشد!
خدا بندگانش را با أنچه بدان دل بسته اند می أزماید

Gönlünü bir şey bağlama! Unutma ki bağlarsan kurtulamazsın. Gönüller neye bağlanırsa, Allah kullarını onunla imtihan eder.[9]

Tevhid'in sosyal pratiği olan zühd hareketi, Muhammed b. Abdullah'ın arınma ve arayışları sürecinde itikâf, oruç, tefekkür gibi tutum ve davranışlarıyla başlamıştır. Tedvin döneminde ise tasavvuf adıyla şer'î bir disipline dönüşmüş, Horasan Aydınlanması ile 14 asır Müslüman toplumların sevk ve idaresinde önemli bir işlev görmüştür. Horasan'ın devamı niteliğindeki Anadolu'nun kültürel ve edebî köklerini idrak edebilmek ve dünyayı etkisi altına alacak eserler vücûda getirebilmek için dün olduğu gibi bu gün de İslam'ın zühd tarihini, ana kaynaklardan anlamaya ihtiyaç vardır. Çünkü hareketin seyrine zamanla müdahaleler olmuş; coğrafya, kültür ve iklimlerin etkisiyle hareket, bazen ana mecrasına uzak düşmüştür.

İnsan hayatında ruhî ve ahlâki eğilimler, insan doğasının bir gereğidir. Necmeddin-i Kübrâ (ö. 1221), *Usûl-i Aşere*'sinde bu eğilimlere genişçe yer vermektedir. Bunlardan biri olan zühd, İslâm'da "halk arasında Hak ile olmak" şeklinde uygulanır.[10] Milletler, rûhî açlıklarını bu kavram ve manevî sığınaklarla

[7] Semih Ceyhan, "Zühd" *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 2013), 44/530-533.
[8] Tevbe 9/23.
[9] Muhammed İbrahim Himmetî (ö. 1986).
[10] Bk. Necmeddin-i Kübrâ, *Akrebu't-turuk (Usûlü'l-aşere)*, A.Rıza Ş. Muhsinî, Tahran 1983.

giderirler. Kur'ân-ı Kerîm, ilk sûre ve âyetlerinden itibaren insan doğasına yön (zühd ve takvâ) tayin etmektedir: " وإنك لعلى خلق عظيم/Ve sen üstün bir ahlâk üzerindesin",[11] " أرأيت ان كان على الهدي او امر بالتقوي/Doğruluk üzere olup ta takvâ'yı emredeni gördün mü?"[12], "و من الليل فتهجد به نافلة لك عسي ان يبعثك ربك مقاما محمودا/Sana özgü nafile olarak gece kalk. Rabbin seni üstün makama ulaştırması, ancak böyle umulur"[13] şeklinde gelen Kur'ân âyetleri insanı, benötesi bir üstün psikolojiye yöneltmekte ve ruhen yükselmesi üzerine zühd felsefesi inşa etmektedir.

Zühd kavramı ve Medine İslâm düşüncesi, Horasan aydınlanmasının temelini oluşturmuştur. Horasan'dan neşet eden Selçuklu ve Osmanlı medeniyetinde sosyal hayatın, sağlık ve eğitimin temelinde de bu kavramın yer aldığı söylenebilir. Akıl hastalarını şifâhanelerde (bimârhane) su sesi terapisi, müzik terapi, uğraşı terapisi gibi yöntemlerle iyileştiren Selçuklu / Osmanlı toplumunda zühd fikrine dayalı bir manevi psikoloji alanı gelişmiştir. Ehli tasavvuf; psikoterapiyi doğal olarak zaten tekkelerde uygulamış, manevi tekâmül enstitüleri olan tekkeler, psikolojik tedavide de önemli görevler ifa etmişlerdir.[14]

Zühd ve maneviyat psikolojisi, son dönemlerde düzenlenen ilmi toplantılarda da ele alınmıştır (1970 Chicago Psikoloji Sempozyumu, 2014 Erciyes Üniversitesi Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu). Chicago'da toplanan bilim adamları: "Önlem alınmazsa bilimsel materyalizm dünyayı yok edecek" demişlerdir.[15] Ancak dünya yöneticileri Uzakdoğu maneviyatına yöneltmiş, İslami zühd yerine, bozulmuş asketik, mistik uygulamalarda çözüm aramışlardır.

---

[11] Kalem 68/4.
[12] Alak 96/12.
[13] İsrâ 17/79
[14] Bk. Mustafa Merter, Dokuz Yüz Katlı İnsan, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2020; Mustafa Merter, *Nefs Psikolojisi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015.
15 *Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu Bildirileri*, Erciyes Üniversitesi, 2014.

İslam'ın zühd hareketi, Arap beldelerini aydınlatıp Medine İslâm Düşüncesini Doğu'da Horasan, Batı'da Endülüs'e ulaştırarak büyük birer aydınlanma meydana getirmiştir. Zühd ve tasavvuf hareketi ise, Selçuklu/Osmanlı Devletleri'nin resmi düşüncesi olmuştur. Osmanlı'nın yıkılış sürecinde en büyük hasarı da, bu hareketin kurumları ve önderleri almıştır. Öyle ise İslam dünyası ile birlikte bütün bir insanlığın barış ve kurtuluşunun Horasan aydınlanmasıyla mümkün olduğu söylenebilir. Tevhid'e dayalı toplumsal zühd değişimi, klasik Müslüman halkların muhayyilesindeki beklenen kurtarıcı, mesih veya mehdinin farklı zamanlardaki ifade biçimlerine dayanak olabilir.

Medine İslâm Düşüncesi Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'de Kur'ân ve Sünnet'e riayet hassasiyetinin adı olmuştur. Vedâ Haccı sırasında irad edilen Vedâ Hutbesi'nde dinin evrensel ilkeleri vazedilmiş ve Kur'ân ile Sünnet iki büyük emanet olarak ümmete tevdi edilmiştir. Hz. Muhammed Medine'de kuvvet yerine, hak ve adaleti, çarpışarak mücadele yerine yardımlaşma ve dayanışmayı, ırkçılık yerine kardeşliği, ruhu öteleyip kutsalları yok sayma yerine insanı ruhen terakki ettirmeyi tercih etmiştir. Bu medeniyet kutsallara saygı göstermiş ve insani olanı korumaya almıştır.[16]

Hz. Peygamber'in vefatını fırsat bilip dinden dönen ve insanları dinden uzaklaştırmaya çalışan çevreler ise İslâm düşüncesine karşı tutum almışlardı. Medine halkının, sahabe ve tabiinin Ridde hareketlerine karşı geliştirdiği düşünce Medine İslâm Düşüncesi'ni oluşturmaktadır. Nitekim fethedilen beldelerdeki Hıristiyan ve Musevî bilginlerin sordukları sorular, bir meydan okuma idi. Meydan okumaya cevap verme sürecinde Hz. Ali gibi bilge sahabe tarafından bu sorular cevaplandırılıyordu.

[16] Yasin Yılmaz, *İslam Mediniyetinin Ortaya Çıkışı, Temel Özellikleri ve Gerilemesiyle İlgili Bir Değerlendirme*, Bingöl Üniv. SBE Dergisi, Yıl. 11, S. 22, Güz 2021.

İşte Medine İslâm düşüncesi, peygamber sonrası bu cevap verme sürecinin sonucu olarak teşekkül etmiştir.

Medine halkı ve âlimleri tarafından riddet eylemlerine karşı geliştirilen savunma ile birlikte bir de yeni Müslüman olmuş kesimler arasında başgösteren riyâ, süm'a, kabilecilik, nepötizm gibi cahili alışkanlıklara karşı geliştirilen bir düşünce ve hareket vardır ki buna da Medine zühd hareketi demek yerinde olur. Zühd hareketi, dünya ve içindekilerle övünmeyi reddederek, cahili adetlerin tekrar belirmesini reddetmekte, buna karşı bir dil ve söylem geliştirmekteydi. Dinin mekâsıdına olan inancı zedeleyen cahilî tutumları tek tek eleştirip Kur'ân ve Sünnet'ten deliller ile Zühd hareketi düşünce ekolünü geliştirmekteydi.

Zühd ve tasavvuf kavramı ile ilgili son yüzyılda bir algı sorunu ortaya çıkmıştır. Zühd ve tasavvuf, hayattan kopuk, toplumdan uzak bir ahlâkı önermediği halde böyle anlaşılmıştır. Hıristiyan/Musevî müsteşriklerin son iki yüzyıldır konuyla yakından ilgilenmeleri sözkonusu algının Batı'dan kaynaklandığını göstermektedir.

Batı'da bu alan araştırmalarını yapan yazarlar arasında Friedrich Rückert (ö. 1866), Ignac Goldziher (ö. 1921), Reynold Nicolson (ö. 1945), Louis Massignon (ö. 1962), Arthur Arbery (ö. 1970) ilk akla gelenlerdir. Bunlar tasavvufu, İslâm'da mü'minin Allah ile ittihadı olarak tanımlamış, mistisizme bağlamışlardır.[17] Oysa İslâm tarihinde bu tanımı yapan bir tek Müslüman yazara

17 Encyclopedia Universallis, S.A., France 1968, c. 15, s. 187; Massignon, Louise, *Essai*, s.55 (Yaşar N. Öztürk, Kur'ân ve Sünnet'e Göre Tasavvuf'tan Naklen s. 41); A kkad, *Kur'ân Felsefesi*, s. 143, (trc: Eraydın, Selçuk), Tasavvuf ve Tarikatlar, s. 22.

rastlamak mümkün değildir. Batılı teoriler, birkaç müstesna dışında[18] genellikle Doğu'yu dönüştürücü, tanımlayıcı, Batı'yı ise özendirici mahiyettedir. Neticede Batılı teo-politik, Medine'nin tevhid edip Horasan'ın ikmâl ettiği halkları birbirinden ayırmaktadır.

Bu çalışmada Medine İslâm Düşüncesi (Zühd hareketi)'nin tarihini; kuram, kavram, kurum ve edebî metinlerini ele alırken; İslâm'ın zühd hareketini; tarihî, edebî ve eko-politik açıdan analiz edeceğiz.

B. Kitabü'z-Zühdler ve Rekâik Metinleri

Zühd tarihimizde bu hareketin referansları Kur'ân'dan sonra yazıya aktarılan Zühd ve Rekâik (Zühd ve İncelikler) kitaplarıdır. Yaklaşık 1400 yıllık Türk İslâm Edebiyâtı tarihinde gelişen zühd terminolojisi bu kaynaklar ile oluşmuştur. Zühd ve inceliklerden söz eden bu eserler, Hz. Peygamber'den nakledilen önceki ümmetlerin zühd haberlerini ve zühd ile ilgili hadisleri ihtiva eden kitaplardır. Bunlar İslâm'ın ilk döneminde sahabenin yanlarında tuttuğu notlardan oluşan bir yazılı birikimdi. Kısmen ayet tefsirleri, Allah Resulü'nün belli bir mevzuya dair yorumları veya zühde dair hadislerin derlemesinden ibaret yazmalardı.

Tasavvufun zühd dönemine ilişkin en önemli kaynaklar Kitâbu'z-Zühd'lerdir. Bu eserler halk için kaleme alınmışlardır. Bu dönemin zühd ve rekâik müelliflerinin en önemlileri İbn Nedim (ö. 990)'in kaydettiğine göre şunlardır: Zaide b. Kudame es-Sakafî (ö. 776), Abdullah b. Mübarek (ö. 779), Ebû Mes'ûd el-Mevsılî (ö. 801), Esed b. Musa (ö. 827), Bişr b. el-Hâris el-Hâfî (ö.

[18] Roger Garaudy, Ewa de Vitray Meyerowich, Annamaria Schimmel, S. Frederick Starr gibi istisnalar için bk. Roger Garaudy, *İslam'ın Vadettikleri*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Y. Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

841), Ahmed b. Hanbel (ö. 855), Hennâd b. es-Serî ed-Dârimî (ö. 857), Ebû Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö. 888), Ebû Bekir Ubeydullah İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 894).[19]

C. Fütûh-i Horasan, Ebû Mihnef (ö. 774), Medâinî (840)

Ebû Mihnef'in *Fütûh-i Horasân* kitabı, Hicri 31 yılı ile başlayıp Hicri 97 yılı ile son bulur.[20] Kitap, Horasan tarihi hakkında yazılan en eski tarih kitaplarından biridir. Horasan tarihi ile ilgili başka kitaplar da vardır. Örneğin Hişam b. Muhammed Kelbî (ö. 816), Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 822), Süleyman b. Salih Leysî (ö. 725), Ebu Hafs b. Mansur Mervezî (ö. 864), Belâzûrî (ö. 892)'nin kitapları gibi. *Fütûh-i Horasan* bir bütün olarak elimize ulaşmamış olsa da sonraki tarih kitaplarında ona ait bölümler yer almıştır. Çünkü bu ölçekte kadim bir tarih kitabının müverrihler tarafından görmezden gelinmesi mümkün değildir. Nitekim Medâinî'den yaklaşık yüz yıl sonra gelen ve kendisi de bir tarihçi müfessir olan Taberî (ö. 923), *Tarihu'l-Ümem*'inde Medâinî'den 160 haber nakletmektedir.[21]

İslâm'ın ilk yüzyılındaki tarih kitapları büyük ölçüde sosyal hadiseler, savaşlar ve istilalarda yitirilmiştir. Endülüste 1 ila 2 milyon[22] Moğol istilalarında ise en az 2 milyon yazma eserin imha edildiği bilinmektedir.

---

[19] Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, Çıra Yayınları, İstanbul 2017, 89.
[20] İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülûk*, 4/301, 526.
[21] Abdürrahim Kanavât, "Fütûh-i Horasan-ı Medâinî, Kitabî Kohen der Tarih-i Horasan", *Faslâme-i İlmî Pejoheşî Tarih-i Ferheng Temeddün-i İslâmî*, Y. 6, Yaz 1394, 19/121.
[22] Lucien X. Polastron, *Kitap Yakmanın Tarihi,* çev. A.Ufuk Kılıç, Everest Yay, İst, 2015, 138; Nizamettin Parlak, *Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri*, İstem, Y.16, 2018, 32/199.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HORASÂN TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTI

Horasan Türk İslâm Edebiyatı ifadesinde Horasan, bir coğrafyanın adıdır. Burası aynı zamanda Medine'den başlayıp Kûfe ve Basra'dan geçerek gelen bir okulun ve geleneğin adıdır. Buna Ehl-i Sünnet (Tesennün), Ehl-i Beyt ve Ehl-i Suffe demek de mümkündür. Türk kelimesi, Horasan'ın etkin, hâkim toplumunu ifade etmektedir. İslâm, Horasan medeniyetini oluşturan en temel inanç ve değerleri, Edebiyat ise bu doğrultuda günümüze kadar gelen yazılı, sözlü, uygulamalı birikimi anlatmaktadır.

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1. Bir Kavşak Noktası Olarak Horasan

Horasan kelimesi güneşin doğduğu yer,[23] kiremit ve tuğla tozlarının kireç ve su ile karıştırılmasından elde edilen bir harç türü gibi anlamlara gelir. Göç ve istila yolları üzerindeki bir kavşak noktası üzerinde bulunduğundan değişik ırklardan meydana gelen bir nüfusa sahiptir. Hindistan ve İran'a yayılan Hint Avrupa kökenli Arî ırkın ortaya çıktığı yer Horasân'dır. Buradaki ilk müslümanlar Irak ve Basra'dan bölgeyi fethetmek üzere yollanan sahabe ve tabiin askerleriydi. Muaviye zamanında bölgeye yeniden çok sayıda asker ve göçmen

[23] Ferheng-i Sohen, 1382, 908; Osman Çetin, , "Horasân", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2009), 18/234-241.

gönderilmişti. Horasân harcı tabiri de buradan gelir, mimaride oldukça yaygın olan bu harç, sağlamlığı bakımından da oldukça önemlidir.[24]

Büyük Horasân Bölgesi'nin yerleşim yerleri alfabetik olarak; Âmil, Bahers, Bameyan, Bestâm, Badheşân, Badğis, Belh, Bircend, Buhârâ, Cüzcânân, Cürcâniyye, Cüveyn, Çınarân, Dâmğân, Dergiz, Ebyeverd, Endehod, Esruşne, Faryab, Fergane, Gazne, Gorcistan, Günabad, Hâcend, Harezm, Hayderiyye, Havaf, Herat, İsferâyin, Kayin, Kuçan, Kohistan, Kaşmir, Meşhed, Merv, Mihne, Nesâ, Nişâbûr, Neheşb, Pûşenc, Semerkand, Serehs, Simnan, Şirvân, Taybâd, Tabes, Tûs, Tebadgan, Taftazan, Türbet, Türbet-i Câm, Tûn, Zemahşer'den oluşur. Bu beldelerin hepsi, Türk İslâm Edebiyâtı tarihine mal olmuş bir büyük müellife, şair veya mürşide vatan olmuştur. Örneğin Fâtımâ-i Nişâbûrî (ö. 838), İmam Buhârî (ö. 870), Senâî-yi Gaznevî (ö. 1241),

[24] TDK Sözlüğü, (1997), "Horasân", Ankara.

dünyanın en büyük rasathanesini kuran Nasirüddin-i Tûsî (ö. 1274) ve daha binlercesi Horasanlıdır.

Coğrafyanın sosyo-kültürel, tarihsel, ekonomi-politik bakımdan çok sayıda özelliği mevcuttur. Ancak konumuzla ilgili olması açısından bunlardan kültür, san'at ve estetik zevki zikredebiliriz. İslâm sanatının farklı biçimleriyle gelişiminde Horasân tasavvufunun rolü büyüktür. Zira Horasân tasavvufunu üreten Horasân halkı Makdisî (ö. 991) ve Yâkûtî (ö. 1229)'nin belittiği gibi güzel ahlâk sahibi, zeki, çalışkan, din, ilim ve estetik değerlere düşkün kimselerdir.

1.1.2. Bir Egemenlik Alanı Olarak Türk Kavramı

Herodotos'un milâttan önce V. yüzyılda kullandığı Targita isminin Türk kelimesinin ilk şekli olduğu; İskit'te Tyrkaeler, Tevrat'ta Yafes'in torunu Togharma, eski Hint kaynaklarında Turukhalar, Thraklar ve Troialılar Türk adını ilk defa taşıyan kavimler olduğu belirtilmektedir. İslâm kaynaklarındaki İran Zend-Avesta rivayetleri içerisinde Hükümdar Feridun'un oğlu Turac (Tur-Turan) ve Yafes'in torunu Türk'ten türeyen nesil de Türk adını kavimdir. İran-Turan mücadelesinde geçen Efrâsiyâb (Alp Er Tunga) bir Türk lideridir. Çin kaynaklarındaki Hun Hükümdarı Mo-tu'nun kabilesinin adı Tu-ku (T'u-ko) Türk anlamına gelir, Kelime, milâttan önce 209'da kaynaklarda yer alır. Türkler'in en eski yurdu Altay dağlarının kuzeyi ile Sayan dağlarının güneybatısı arasındaki bölgedir. Türk adı, 552'de bağımsızlığını ilân eden Göktürk (Kök-Türk) Devleti'yle resmî bir kimlik kazanmıştır. Türkiye kelimesi VI. yüzyılda Bizanslılar tarafından Orta Asya için kullanılmış, IX ve X. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar Türkiye adı verilmiştir. XI-XII. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye de Türkiye denmiştir. Anadolu ise XII. yüzyıldan

itibaren Türkiye adıyla anılmaya başlanmış Orta Asya 4000 yıl, Anadolu 1000 yıldır Türk vatanı olmuştur.[25]

Türk İslâm Edebiyâtı ifadesindeki Türk kelimesi ise; bir egemenlik, idarî nispet ve siyasal aidiyet anlamı taşımaktadır. O nedenle Türk İslâm Edebiyâtı'nın muhtevâsı içerisinde Türk dilinden ayrı olarak Arapça, Farsça, Kürdçe telif edilmiş edebî ve ilmî metinler de mevcuttur. Anadolu Selçuklularında bu dillerin hepsinin tedavülde olduğunu eldeki metinlerden anlamak mümkündür. Türkçe'nin saray ve Pazar dili, Arapça'nın bilim dili, Farsça ve Kürdçe'nin ise sanat ve şiir dili olarak hizmet ettiği söylenebilir.

1.1.3. Duygu ve Düşünce Aktarımı: Edebiyât

Edebiyât kavramı incelik ve zerâfet anlamında " أدِب يأدَب أدبٌ/*edeb"* kökünden türetilmiş,[26] mevcut formuyla nispeten yeni bir kavramdır. Şiir kelimesinde şuur, hiss, duygu, sezgi anlamında; "شَعَرَ يشعُر شُعُورٌ/şuur kökünden türetilmiş estetik zevke vâkıf olma, incelikleri idrâk etme anlamı vardır.[27] Edebiyât, tekke eğitim sisteminde üretilen yazılı/sözlü, manzûm/mensûr metinlerin tümünü ifade etmek için kullanılır. Bugünkü anlamıyla Tanzimat'tan sonra kullanılmaya başlanmıştır. O döneme kadar edeb kelimesi kullanılmaktaydı. Nitekim halen Arap lisanında edebiyât için edeb kelimesi kullanılmaktadır. Örneğin Türk Edebiyâtı, الأدب التركي, Arap Edebiyâtı, الأدب العربي, Fransız Edebiyâtı ise الأدب الفرنسي şeklindedir. Bizdeki kullanım biçimi "ادبیات فارسی/Edebiyât-ı Farisî" şeklinde Farsça'daki kullanım ile aynıdır.

---

[25] Ahmet Taşağıl, "Türk", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2012), 41/467.
[26] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, "edb" md.
[27] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "Şi'r" md.; İsmail Durmuş, "Şiir", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2010), 39/144-154.

Edebiyat, Avrupa edebiyatı, Arap Edebiyâtı, Türk Edebiyâtı gibi, bir bölge ya da milletin, Osmanlı Edebiyâtı, Tekke Edebiyâtı gibi bir dönem veya kurumsal yapının Kerbelâ Edebiyâtı, Sûf Hareketi Edebiyâtı, Horasan Edebiyâtı gibi bir ekolün veya düşünce mektebinin yazılı/sözlü edebî mahsulleri toplamına verilen isimdir. Edebiyât denilince genellikle yazılı metinler akla gelir, ancak yazılı olmayan, sözlü bir edebiyât ta daima olmuştur. Ayrıca edebiyât hiçbir maddî malzemeye bağlı değildir. Tamamen bir zihnî sanattır, çünkü söze dayanmaktadır.

Edebiyâtta günlük dil ile edebî dil ayrımı da yapılmaktadır. Günlük dil genellikle reel, yalın ve doğrudan anlatım içerirken edebî dil genellikle reelden uzaktır, semboliktir. Günlük dilde "edebiyât yapmak" tabiri bu ayrımı anlatmak içindir. Farklı tanımlar olmakla birlikte edebiyât; duygu ve düşüncenin muhataplarda etki uyandıracak biçimde söz ve estetik formla ifadesidir. Bu ifade ise nazım veya nesir biçiminde gerçekleşir.

Milletlerin bilinen en eski edebî metinleri, nazım şeklinde aktarılan destanlardır. Türk edebiyâtında da lirik, didaktik veya hikemî ürünlerin tamamına yakını nazım şeklindedir. Şiir ve drama, tahkiyeye dayalı edebî türlerdir. Bunlardan aynı kategoriye giren roman; hikâye, şiir ve tiyatrodan sonra teşekkül etmiş en eski edebî türlerdir. Deneme, fıkra, seyahatnâme, hâtıra, mektup ve edebî biyografi gibi türlerse daha geç dönemlerde birer edebî metin olarak gelişmelerini tamamlamışlardır.[28]

Edebî eserin duygulara hitap eden bir estetik yapısı bir de mesajı vardır. O bakımdan edebiyâtın din, felsefe ve ahlâktan bağımsız olması düşünülemez. Bu anlamda edebiyât, özgün bir bilim alanına ad olmuştur. Edebiyât biliminin psikoloji, sosyoloji,

[28] M. Orhan Okay, "Edebiyât" *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1994), 10/395.

tarih, tasavvuf gibi bilimlerle irtibatından ötürü Edebiyât Tarihi, Tasavvuf Edebiyâtı gibi alt bilim dalları da teşekkül etmiştir.

Hülâsâ Horasan Türk İslâm Edebiyâtı ifadesinde Horasan, bu coğrafyada gelişen İslâm düşünce ekolünü; Türk kelimesi, bin yıllık bir döneme adını yazdıran bir devleti; İslâm, bu devletin dinini ve dünya görüşünü; edebiyat ise bu üç unsurun ürünü olan bilim, sanat ve estetiği ifade eder. Türk-İslâm Edebiyatı derken buradaki edebî ürünlerin yalnızca Türk dilinde yazılmış oldukları zannedilmemelidir. Zira Türk İslâm Edebiyâtı içinde Türkçe, Arapça, Farsça, Kürdçe ve başka dillerde üretilen metinler de vardır. Burada Türk tabiri belli bir dil ve etnisiteyi değil bir egemenlik alanını temsil etmektedir. O bakımdan Karahanlılardan başlayıp Selçuklu/Osmanlı merkezi yönetimine kadar Asya, Avrupa ve Afrika beldelerindeki tekkelerde, dinî merasimlerde okunan farklı dil ve kültürlerdeki tüm şiir, kaside, mani ve edebî metinler de Türk İslâm Edebiyatının muhtevası içinde ele alınmaktadır.

1.1.4. Orta Asya'nın Altın Çağı: Horasan Aydınlanması

Horasân İslâm düşüncesi ve zühd hareketi Ahnef b. Kays'ın (ö. 686) komutasında 652 yılında Nişâbur'un fethedilip ilk mescidin burada inşa edilmesi[29] ve Kusem b. Abbas (ö. 675)'ın[30] Semerkand'da şehid olmasının[31] bereketiyle

[29] Ebû Bahr Ahnef b. Kays, Hz. Ömer devrinin İran seferlerinde görev alan ve Horasan fetihlerinde büyük başarılar gösteren kumandanı. Sıffîn'de Hz. Ali taraftarı olarak Muaviye'ye karşı savaşmıştır. Yezid'in halife ilan edilmesine de açıkça Allah'tan korkarım diyerek karşı çıkmıştır. Bk. Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1989), 2/174.

[30] Hz. Peygamber'e sireten ve sureten en çok benzeyen sahabi, amcasının oğlu.

[31] Abdülhâlık Bakır, "Kusem b. Abbas", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2002), 26/462-463.

başlamıştır. Hareket Kusem'in, Ebû Berze'nin (ö. 684) de aralarında bulunduğu bir sahabi topluluğuyla birlikte Horasan Semerkand'a gitmesiyle ivme kazanmıştır. Kusem orada şehid olmuş ve şehid-i zinde (yaşayan şehid) olarak anılmıştır.

Horasan ekolü, bazı yazarların deyimiyle Kayıp Aydınlanma, Orta Asya İslâmlaşmasının altın çağı olarak nitelenir. Orta Asya'nın düşünce, kültür ve siyasi tarihine bakıldığında kayıp aydınlanma ifadesinin önemi anlaşılmaktadır. Çünkü Horasan aydınlanması, göz kamaştırıcı bir uygarlık üretmiştir. Asırlar boyu dünya medeniyetinin kıyısında değil merkezinde yer almıştır. Kayıp aydınlanma, yeniden Orta Asya, Horasan, Semerkand coğrafyasını gündeme getiren bir ifade olması bakımından da değerlidir.

Moğol istilaları sonrası karanlıkta kalmış olan aydınlanma çağını, dönemin büyük zihinlerinin biyografilerini, keşifleri ve modern dünyayı nasıl hazırladıklarını bilmek bilim araştırmalarına katkı sağlayacaktır. İsimlerin Arapça yazılmış olması, Horasan'a sahabe ve tabiin göçlerinden ve yazılı kültürün Arapça olmasından kaynaklanmaktadır. Orta Asya'da Turan ve İran halkları Müslüman Araplarla tanışıp İslâmlaştıktan sonra büyük medeniyetler inşa etmişlerdir. Kayıp Aydınlanma ile 1200'lere kadar büyük ve gelişmiş kentler, zarif sanatlar, ileri bilgi ve teknoloji üretilmiştir. Dünya ticareti ve ekonomisi Horasan düşünce merkezinin sûfî eko-politiğince yönetilmiştir.[32]

1205-1325 arası Moğol istilaları asrında, kaybolan aydınlanma ve medeniyet birikimi, kitlesel göçler ile Anadolu'ya intikal etmiştir. Horasanlılar matematik, astro-fizik, tıp, kimya, jeoloji, sosyal bilimler, felsefe, ilahiyat, musiki, çevre bilimleri ve

[32] Mustafa Altunkaya, *Anadolu Tasavvuf Hareketi ve Öncü Zâhidleri*, Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî 1. Uluslararası Tasavvuf Sempozyumu, Malatya 2021, 48.

diğer alanlardaki birikimlerinin ancak bir kısmını istilalardan kurtarabildiler. Onun için kayıp aydınlanma diyoruz. Matematiğe ismini veren, inanılmaz bir hassas doğrulukla dünyanın çevresini hesaplayan, Modern tıbba kaynak oluşturan eserlere imza atan ve evrene mal olmuş muhteşem şiirleri kaleme alan Horasanlılardı. Tarihte aynı anda bu kadar çok bilim adamının bir arada olduğu başka bir coğrafya yoktur.[33] Horasan aydınlanmasının bilimsel ürünleri Avrupa'yı derinden etkilemiştir. Horasan-Semerkand uygarlığı, Asya'nın diğer bölgeleri ve Hind-i Çin'de de büyük etki yapmıştır. Kayıp Aydınlanma, Moğol istilalarının sekteye uğrattığı Horasan devriminin adıdır. Bu ise Kûfe/Basra'dan Horasan'a intikal eden Medine İslâm Düşüncesinin semeresidir.

Horasân tasavvufunun dikkat çeken yönü, Hint-İran geleneğinin merkezinde yer alması ve sahabe/tabiîn neslini görmüş olmasıdır. Horasân bölgesindeki ilk bilimsel faaliyetler Büreyde b. Husayb (ö. 684), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 684), Hakem b. Amr el-Gıfârî (ö. 669), Abdurrahman b. Semüre (ö. 670), Kusem b. Abbas (ö. 676), Abdurrahman b. Ya'mer (ö. 708) gibi fetihler sırasında bölgeye gelen ve oraya yerleşen sahâbîler tarafından başlatılmıştır.

Hicri ikinci asırdan itibaren Osmanlı'ya kadar geçen süre içinde temayüz eden zâhid sûfîleri ve edebî eserlerini Horasan'da görmekteyiz. İbrahim b. Ethem (ö. 777), Abdullah b. Mübârek (ö. 794), Fudayl b. İyâz (ö. 803), Şakîk-ı Belhî (ö. 809), Mervezi (ö. 826), Ahmed b. Hadraveyh (ö. 854), Şiblî (ö. 861), Bâyezîd-i Bestâmî (ö. 875), Hakim-i Tirmizi (ö. 932), Kuşeyrî (ö. 986), Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 988), Sülemi (ö. 1021), Ebu'l-Hasan Harakani (ö. 1033), İbn Sina (ö. 1037), Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö. 1049), Gazâlî (ö. 1111) Ahmed-i Gazâlî (ö. 1126), Yusuf-i

[33] S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, *Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Y. Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2019, Kapak Yazısı.

Hemedânî (ö. 1140), Senâî (ö. 1140), Ahmed-i Câm (ö. 1142), Ahmed-i Yesevî (ö. 1166), Abdülhâlık-ı Gücdevânî (ö. 1179), Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 1166), Ahmed er-Rifâî (ö. 1182), Hâce Abdullah Ensâri (ö. 1185), Azizüddin Nesefi (ö. 1219), Necmeddin-i Kübrâ (ö. 1221), Attâr (ö. 1221), Mevlânâ (ö. 1273), Hâce Taybâdî (ö. 1388), Bahaüddin Nakşibendî (ö. 1389), Seyyid Muhammed Nurbahş (ö. 1393), Sainüddin İbn Türke (14.yy), Kasım Envâr (ö. 1434), Hüseyin Harizmî (ö. 1435), Zeyneddin Hafi (ö. 1435), Ali Semerkandî (ö. 1456), Hâce Abdullah Ahrâr (ö. 1490), Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 1492), Molla Hüseyin Kâşifî Sebzivâri (ö. 1505) ve daha niceleri bu ekol içinde temayüz etmiş bilim, irfân, edebiyat ve sanat insanlarıdır.

Coğrafyanın sosyo-kültürel, tarihsel, eko-politik üstün özellikleri de vardır. Horasân İslâm medeniyetini üreten halk; Makdisî (ö. 991), Yâkûtî (ö. 1229)'ye göre ahlâklı, zeki, çalışkan, din, bilim ve estetiğe düşkün kimselerdi. Tasavvuf tarihinde Horasân veya Horasânlıların yeri ayrıdır. Çünkü tasavvuf tarihinin en seçkin ve etkin simaları bu coğrafyada ve bu ekolde yer almıştır. Bölge toprakları, tarihsel açıdan birçok gelenek ve öğretinin izlerini de taşır. İslâm'dan sonra Irak ve Basra illerinden bölgeye göç eden sahabe, tabiin ve ehlibeyt âlimleri ile zengin bir bilgi, hikmet muhîti olmuştur.

Horasân ekolünün yetiştirdiği şahsiyetlere dönemin şâirleri de değinmiş, örneğin Hakânî (ö. 1190) Horasân'a Kavuşma Arzusu başlıklı kasidesinde, Horasân pîrlerinden bahsetmiştir:

رهروم مقصد امکان به خراسان یابم / تشنهام مشرب احسان به خراسان یابم
گرچه رهرو نکند وقفه، کنم وقفه از آنک / کشش همت اخوان به خراسان یابم

Yol gideyim Horasân'a yol bulayım / Horasân ihsan meşrebinin müştâkıyım
Yolcu durmaz, ama ben durayım ki / Horasân'a İhvanın yardımına koşayım.[34]

[34] Hâkânî, *Divân-ı Eş'âr*, Kaside 139, https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghasi-dekh/sh139

Horasân aydınlanması, medeniyeti ve edebiyâtı Moğol istilaları ile birlikte Anadolu'ya doğru intikal etmeye başlamış, Anadolu Selçuklu sultanları da bu süreci hızlandırmışlardır. Ulemâ, udebâ ve urefânın Anadolu'ya gelip Selçuklu şehirlerinde eğitim, sanat, edebiyat ve iktisat yaşamına katkıda bulunmalarını istemişlerdir. Anadolu tasavvuf hareketinde bu şekilde ve bu amaçla gelen veya gönderilen çok sayıda sûfî önder vardır.

Bâyezid-i Bestâmî (ö. 874) gibi öncüler, ekolün sembol isimleridir. Attâr (ö. 1220)'a göre Bâyezîd yüzlerce üstada ulaşmış, onların ilim ve tecrübelerinden yararlanmıştır. Bunlardan biri Cafer-i Sadık (ö. 765)'tır. Bâyezîd-i Bestâmî, zühd anlayışını Horasân ekolüne yerleştiren isimdir. Haksızlık karşısındaki tutumundan ötürü dönemin iktidarları Bâyezîd'i 12 defa sürgün etmişlerdir. Şehirden çıkarılırken; " خوشا به شهری که ملحدش بایزید باشد / Mülhidi Bâyezîd olan şehre müjdeler olsun" demiştir. Bayezid; "Ben zamanın gereği ne ise ona göre konuşuyorum. Onlar ise konuşmalarımı, içinde bulundukları hâle göre anlıyor ve yargılıyorlar" demiştir. Bayezid sürgünden şikâyet etmemiş, hatta onu bir kazanç görmüştür: " دریا باش تا بوی نگیری / Sen ummân ol ki kokmayasın" demiştir.[35] Hakîm Tirmizî (ö. 932) de Belh'ten sürülmüş, o da muhâliflerince anlaşılamamıştır. Horasan ekolü pirlerinden biri de Kasım b. Kasım el-Mehdi (ö. 953)'dir. Merv'de Seyyariyye'nin kurucu pîri olan bu zât, çok zengin ve Resulullah'ın iki tel sakalı şerifi için bütün servetini bağışlamış biridir.

Hasan-ı Basrî (ö. 728) etkisiyle Basra'ya intikal eden Medine İslâm düşüncesi Habib el-Acemî (ö. 747), Ebu Hanife (ö.

[35] Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, http://kouhsargasht.blogfa.com/post/18 23.01.2021 Erişim Tarihi.

767), İbrahim b. Ethem (ö. 778),[36] Rabiatü'l-Adeviyye (ö. 801), Cabir b. Hayyân es-Sûfî (ö. 815), Marûf-i Kerhî (ö. 815), Bestâmî (ö. 848), Muhasibî (ö. 857), Seri es-Sakatî (ö. 865) gibi öncülerle temsil edilip Horasan'a intikal etti. Bu öncüler aynı zamanda Türk İslâm Edebiyâtına da konu oldular. Horasan'da Tirmizi (ö. 892), Buhârî (ö. 870), Ebubekir er-Râzî (ö. 925), Hakim-i Tirmîzî (ö. 932), Ebu'l-Hasan-ı Harakâni (ö. 1034), İbn Sinâ (ö. 1037), Ebû Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049), Yusuf-i Hemedânî (ö. 1140), Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî (ö. 1179) ve benzerleri ile teşekkül evresini tamamladı. Mecdüddin İshâk (ö. 1221), Necmeddin-i Kübrâ (ö. 1221), Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâî (ö. 1231), Baba İlyas-ı Horasânî (ö. 1240), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 1240) ve muasırları ile küreselleşme istidadına kavuştu.

1.1.5. Horasan Aydınlanmasının Karakteri

Horasân ekolünün karakteri, adalet ve fütüvvet ahlâkının yanısıra sûfîyâne bir san'at rûhu ve estetik anlayışa sahip olmasıdır. Ekolün Anadolu'daki öncü mutasavvıflarında, bu özellikleri görmek mümkündür. Ahi Evrân (ö. 1261), Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271), Yunus Emre (ö. 1320), Hacı Bayram-ı Velî (ö. 1430), Ali Semerkandî (ö. 1457) gibi Horasân bölgesinde kalmamış olsalar bile Horasân'lı oldukları veya bu ekolün özelliklerini taşıdıkları için, bu isimle anılmışlardır.

Horasân Ekolü'nde şiir, san'at ve edebiyatın önemli bir yeri vardır. Horasân'ın sûfî şâir ve edebiyâtçıları başta Sülemî (ö. 1021), Ebû Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049), Baba Tâhir Uryân (ö. 1055), Hâce Abdullâh Ensâri (ö. 1188), Abdurrahmân-ı Câmî (ö.

[36] Ömer Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akça Yayınları, Ankara 2021, 67, örneğin Ziya Paşa'nın şiirlerine şöyle konu olmuştur: *Her şahsı harîm-i Hakk'a mahrem mi sanırsın / Her taç giyen çulsuzu Ethem mi sanırsın*

1492), Hücviri (ö. 1072), Kuşeyrî (ö. 1072), Ahmed-i Yesevî (ö. 1166) olmak üzere tasavvuf klasiklerinin tamamına yakını Horasanlıdır. Horasân sûfîleri kayıp uygarlığın bânileridir. Bu ekolün özellikleri fütüvvet, sema', âdâb, ilm-i hikmet, isâr, şiir-edebiyât, ehlibeyt sevgisi, adâlet ve özgürlük tutkusudur.[37]

Horasan düşüncesi; İslâm'dan sapmalara karşı savaşı tercih etmemiştir. En güçlü oldukları dönemde bile saray ile tekke arasındaki sınırı korumuştur. Ebu'l-Hasan-ı Harakanî, kendisini huzuruna çağıran Sultan Mahmud (ö. 1030)'a usûlünce gelemeyeceğini bildirmiş bunun üzerine Sultan'ın kendisi onun huzuruna gitmiş, kese dolusu altın vermek istemişse de, Şeyh teşekkür edip kabul etmemiştir.[38]

Horasan tasavvuf ekolünün özelliklerinden biri de sema'dır. Sema', dinlemek, işitmek demektir. Dinlenen ayet, hadis ve bunlara dair şiirlerin etkisiyle coşup ayağa kalkmak ve dönmektir. Sûfî teliflerde semâ "sûfînin kendisine gelen vâridi işitmesi ve işittiğini kalbe aktarması"dır. Hücvîrî şeriatı vâcip kılan şeyin sem' (işitme, vahiy, nakil) olduğunu, şer'î hükümlerin işitmeye dayandığını, dinî mükellefiyetler sahasında kulağın gözden, işitmenin görmekten üstün olduğunu, söyler. Mevlânâ (ö. 1273) da sema'ı diri ruhun sükûneti olarak görür. Istıraplı ruhlar üzerinde sema', dostları birleştirir, hayatın dertlerini unutturur, perişanlığı, kargaşayı dindirir:

سماع را ارام جان زندگاند است

کسی داند که او را جان جان است

Sema dirilerin ruhuna huzurdur / Bilen kimseyedir o cân-ı cândır [39]

[37] Mustafa Altunkaya, *Horasan Ekolü ve Özellikleri*, Turkish Studies, 2016.
[38] Ebu'l-Hasan-ı Harakânî, *Nûru'l-Ulûm,* haz. Şenol Kantarcı, Harakânî Derneği Yayını, Ankara 1997, 298-300.
[39] Mevlânâ, *Dinân-ı Şems*, Gazeliyât, https://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh339

Horasan ekolünde hângâh kültürü de önemli bir karakter özelliğidir. Ebû Said hângâhların idaresi için on kural koymuştur. Buna göre Müridler, burada yoksulları cömertçe karşılamalı, hângâh ve çevresini temiz/tertipli tutmalıdır. ev sahipleri misafirlere nereden geldiklerini ve nereye gideceklerini sormamalı, seccâdesini ona verip onunla şevkle konuşmalıdır. Mâlâyani şeylerden değil yol ve ihvândan sormalıdır. Fütüvvet/uhuvvet ise bu mektepte şer'î bilimlerinin yanında meslek/geçim ilminin de öğretilip kurumsallaşmasıdır. Bir yiğitlik ve cömertlik ülküsü olarak fütüvvet, İslâm'ın küreselleşmesinde son derece etkili olmuştur. Fütüvvet ilkelerini ilk defa Horasân'lı Ebû Abdurrahman es-Sülemi (ö. 1021) *Kitabü'l-Fütüvve*'sinde yazmıştır. Misâfirperverliğin ve fedâkârlığın en yüksek derecesi olan fütüvvetin kahramanı Arap tarihinde Hâtem-i Tâî (ö. 578), İslâmî dönemde ise Hz. Ali (ö. 661)'dir.[40]

Horasan'ı vasfeden bir başka kavram yol gösterici, mürşid, klavuz, başkan, rehber, reis, lider anlamlarında[41] kullanılan Şeyh'tir. Şeyh bir topluluğun önderidir. Sözlükte "yaşlı, tecrübeli" mânasına gelen şeyh kelimesi (meşâyih, şüyûh) saygınlık ifade eder. İnsanların hângâh'larda yetiştirilmesinden şeyh sorumludur.[42] Hângâhların idarecisi olan mürşidler, merasimler ve her türlü sosyal faaliyetlerde merkezi konumdadırlar.

[40] Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, nşr. Süleyman Ateş, Ankara 1977, 183; Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst.: TDV, 1996), 13/259-261.

[41] İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, "şhy" md. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994; Casim Avcı, "Şeyh", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2010), 39/49.

[42] Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde tekil (Hûd 11/72; Yûsuf 12/78; el-Kasas 28/23), bir yerde çoğul (el-Mü'min 40/67) gelmiştir.

Horasân düşünce mektebinde şiir ve edebiyatın ayrı bir önemi ve yeri vardır. İbrahim el-Musulî (ö. 804) tarafından şiirleri bestelenen Ebü'l-Atâhiye (ö. 825), Ebû Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049), Baba Tâhir (ö. 1055), Ahmed-i Yesevî (ö. 1166), Hakim-i Senâî (ö. 1131) gibi Horasan öncü isimleri aynı zamanda birer şâir ve edîptirler. Ebü'l-Atâhiye'nin zühd şiirlerinden oluşan divanı Arapça; Ahmed-i Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet* adlı eseri ise çeşitli toplum kesimlerine öğütleri içeren Türkçe manzûm hikmetlerden oluşmaktadır:

Bismillâh dep beyân eyley hikmet aytıp
Tâliblerge dürr ü gevher saçtım mena
Riyazetni kattığ tartıp kanlar yutup
Men defter-i sâni sözin açtım mena[43]

Ebû Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049)'ın manzûmlarıyla da Horasân tasavvuf ekolünün ilkeleri rubâiyyat biçiminde yazılmıştır. Ebû Said bu manzûmları eğitimin bir parçası yapmıştır. Ebû Said ile birlikte bu yöntem hângâh eğitim modeli olarak yerleşmiştir. Ebu'l-Hayr öğrencisine dikte ettirdiği ilkelerinde beden ve elbise temizliğini, boş konuşmamayı; namazı ilk vaktinde cemaatle kılmayı; teheccüd ve seherde tevbe, istiğfar ve bol duayı, güneş doğana kadar Kur'an tilavet etmeyi; akşamla yatsı arası zikirle meşgul olmayı; mazlum ve mustazaflara ilgi göstermeyi, yemeği birlikte yemeyi; izinsiz birbirlerinden ayrılmamayı; boş zamanlarda ilim öğrenmeyi öğütlemiştir.[44]

[43] Ahmed-i Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, https://www.turkbitig.com/p/divani-hikmet-1.html 24.01.2022 Erişim.
[44] Said-i Nefisî, *Suhenân-ı Manzûm-i Ebû Said Ebu'l-Hayr*, Kitabhane-i Senâi, Tahran 1334 hş. 36.

1.1.6. Horasan'ın İzdüşümü Anadolu Tasavvuf Edebiyâtı

Anadolu Tasavvuf Hareketinin kökeni Horasan düşünce merkezine dayanır. Burada tasavvufta Horasân'ın sema', fütüvvet, şiir, hak ve adalet arayışı, âdâb gibi dünya ölçeğinde etki ve eserler bıraktığı ve uzun yıllar farkına varılmayıp kayıp uygarlık tabirini hakettiği söylenebilir.

Horasan zühd hareketi Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271), Şeyh Nasirüddin Ahi Evrân (ö. 1261), Mevlânâ Celâleddin-i Belhî (ö. 1273), Burak Baba (ö. 1307), Yunus Emre (ö. 1320) ve Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî (ö. 1334), Somuncu Baba (ö. 1412), Hacı Bayram-ı Velî (ö. 1430), Ali Semerkandî (ö. 1457), Eşrefoğlu Rûmî (ö. 1469) gibi udebâ (edebî eser veren) temsilcileri tarafından Anadolu tasavvuf hareketine evrildi. Horasân pîrleri, iktidarlar karşısında vakûr ve sivil bağımsız bir tutum içinde idiler. Karabaş-ı Velî Arapgirî (ö. 1686)[45], Niyâzî-i Mısrî el-Malatî (ö. 1694)[46] gibi önemli temsilcilerinden sonra ise Horasan medeniyetinde yeni bir döneme girildi. Horasan düşüncesine karşı Osmanlı devlet bünyesinde tekke baskınlarına ve suikastlere varan çeşitli karşıt cereyanlar başgösterdi. Kadızâde-Sivâsî çatışması, sürgünler, Hindistan'da ve Hicaz'da sûfileri tekfir eden akımlar bunlardan bazılarıdır.

Anadolu İslâmî Sûf Hareketi, 1400 yıla kadar uzanan bir tecrübeye sahiptir. İslâm öncesi geleneklerin etkisi Horasân Anadolu Tasavvuf Hareketi ekolünde görülmez. Etkiler sonraki dönemlerde görülmektedir. Bu ekolün büyükleri çoğunlukla Irak ve Basra illerinden buralara göç eden ehlibeytten Arap ailelerine, Hz. Ebûbekir ve diğer sahabilerin ailelerine dayanır. Bu da referansların köklü ve güçlü olduğunu gösterir.

---

[45] Kerim Kara, "Karabaş Velî", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 2001), 24/369-371.
[46] Mustafa Aşkar, "Niyâzî-i Mısrî", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 33/166-169.

Anadolu tasavvuf hareketinin farklı din ve etnik yapılarla olan sınır komşuluğu bu harekete evrensel bir form kazandırmış, ekolü çok yönlü ve her topluma söz söyleyebilecek bir yeteneğe ulaştırmıştır. Horasân menşeli Anadolu sûfî ekolüne bağlı tekkeler; birer eğitim ve düşünce merkezi oluşturmuştur. Bu tekkelerde muhabbet, isâr, fütüvvet, cihâd ve şehâdet aşkı Anadolu sûfî hareketine değişimci bir boyut kazandırmış, İslâmlaşmanın bin yılına sirâyet etmiştir. O bakımdan tasavvuf hareketini tanımadan İslam toplumlarındaki ilmî, fikrî, ictimaî cereyanları analiz etmek mümkün olmayacaktır. Aşağıda İslâmlaşmanın Medine'den başlayarak Kûfe, Basra, Horasan'dan Anadolu'ya doğru bir seyir izlediği ve buradan Avrupa'ya uzandığı görülmektedir.

Medine İslâm Düşüncesi'nin Yayılış Seyri

1.1.7. Türk İslâm Edebiyâtının Dönemleri

Büyük hâdiseler milletlerin kültürel hayatında ve edebiyatında köklü değişiklikler meydana getirirler. İslâmlaşma da bir büyük hadise olarak Türk toplumunun edebî yaşamını değiştirmiştir. Türk Edebiyâtının geçirdiği bu değişimleri üç dönemde ele alabiliriz:

1. İslâm öncesi Türk edebiyâtı
2. İslâmî dönem Türk edebiyât:
3. Batı etkisindeki Türk edebiyâtı

Yazılı metinleri 8. Yüzyılda başlayan bu edebiyât sözlü edebiyât bakımından daha eskilere gider ve millî edebiyât olarak nitelendirilir. İslâm öncesi Türk edebiyâtı Köktürk (Göktürk) dönemi ve Uygur dönemi olarak sınıflandırılır. Köktürkler, yazılı edebiyâtı bulunan ilk devlettir. Bu dönemin günümüze ulaşan en önemli eseri Orhun Âbideleri'dir. Bunlar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş edebiyât mirasıdırlar. Uygur dönemi eserleri ise daha zengindir. Bunlar Çince, Soğdça, Tibetçe ve Toharca'dan çevrilen ahlâkî ve manevî metinlerdir.[47]

İslam öncesi sözlü edebiyât destan, sagu (ağıt), koşuk (türkü, şarkı) ve sav (hikmet)'dan oluşur. Yaratılış, Alp Er Tunga, Oğuz Kağan, Bozkurt, Ergenekon, Türeyiş ve Göç destanları en çok bilinen Türk destanlarıdır. Türklerin 740'larda kitlesel Müslüman olmalarıyla birlikte Türk edebiyâtı hızla gelişmiştir. Çünkü Türkler böylece büyük bir edebî havzâya dahil olmuşlardır. İslâm edebiyâtı, Arap ve İran edebiyâtlarından da yararlanarak daha büyük bir edebî birikim meydana getirmişlerdir. Ukaz panayırındaki şiir yarışmaları ve bu yarışmalarda dereceye giren şiirlerin muallekât adıyla Kâbe duvarına asılması form ve söyleyiş olarak İslâmî dönem edebiyâtını da etkilemiştir. Türkler Müslüman olduklarında karşılarında hazır ve muazzam bir edebî birikim buldular. Türk İslâm Edebiyâtı bu karşılaşma esnasında üretilmiş, geleneksel formu yanında İslâm'ın tevhid ve zühd ahlâkı temelinde yükselmiştir.

Karahanlılar dönemi Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseriyle başlayan Türk İslâm Edebiyâtı, göçler ve Selçuklu

[47] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyâtı*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 16.

dönemi ile gelişip, Osmanlı'da bir klasiğe dönüşür. Bu konum, Batılılaşma hareketlerine kadar devam eder. Merkantilizm salgını edebiyâta bulaşınca, dinin inkâr edildiği, dünyevî nimetler; güç, servet, şöhret ve şehvetin ilahlaştırıldığı bir evreye girilir. İnsanların tekrar nefislerine tutuldukları bu evrede, mucizeler bile "doğa olayı" şeklinde açıklanmaya çalışılır.

Din ile edebiyât arasında ezelî ve sıkı bir bağ vardır. Öyle ki estetik zevk, musikî, raks, şiir ve edebiyâtın kaynağı dindir.[48] Çünkü yeryüzüne gönderilen ilk insanın yaptığı şey, Rabbinden aldığı kelimelerle tevbe ve istiğfar için niyâza durmasıdır.[49] Bu ise yeryüzünde insan neslinin konuştuğu ilk sözler, ilk dua cümleleridir ve doğal olarak edebiyâtın konusudur.

İslâmlaşma ile birlikte edebiyât ve din ilişkisi ilerlemiştir. Kur'ân ve Sünnet ile birlikte bu iki ana kaynağı açıklayan diğer metinler de oluşturulmuştur. Edebî eserler çeşitlenmiş, toplumsal etkinliklerde okunan başta Kur'ân, Hadis olmak üzere dua, mersiye, maktel, kaside, mevlid gibi edebî metinler gelişmiştir. Okullarda okutulan gramer kitapları, tıp ve bilim kitaplarına varıncaya kadar öğrenme ve ezberleme kolaylığı için manzum tarzda tertip edilmiştir.[50]

İslâmlaşma devam ettikçe yeni Müslüman olan farklı iklim insanları ve hükümdarları bile İslâm ve O'nun aziz peygamberi Hz. Muhammed Mustafa (s) hakkındaki duygularını, şiir ve medhiye türünde manzum olarak ortaya koymuşlardır.

---

[48] Mehmet Fuat Köprülü, "Türk Edebiyâtının Menşe'i", *Edebiyât Araştırmaları 1*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989, 49.

[49] Bakara 2/37; "فتلقى آدم من ربه كلمات فتاب عليه إنه هو السميع العليم/*Âdem Rabbinden kelimeler aldı ve onlarla tevbe etti. Şüphesiz O en iyi işiten ve bilendir*".

[50] İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserini *el-Vâfiye* adıyla manzum hale getirmiş ve anlaşılmadığını görünce şerhini de yazmıştır. bk. Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2000), 21/55-58.

Nitekim yandaki resimde Çincesi görüldüğü üzere Çin imparatoru Hong Wu (1368-1398) Hz. Peygamber için bir şiir yazmıştır. Ordusunda, aralarında Chang Yuchun, Lan Yu, Ding Dexing, Mu Ying, Feng Sheng ve Hu Dahai gibi meşhur generallerin de olduğu 10 Müslüman komutan bulunduğu bilinmektedir. İmparator Hong Wu'nun çok sayıda cami yaptırdığı, Nanjing şehrindeki Jinjue Camii'ni de onarıp, Hui Müslümanlarının bu şehre taşınmasını sağladığı bilinmektedir. İmparatorun eşi İmparatoriçe Ma'nın da Müslüman bir aileden geldiği nakledilmektedir. İmparatorun şiiri her birinde dört kelime olan 24 dizeden oluşmaktadır.[51]

Şiirin Türkçesi:

Kainâtın yaratılışından bu yana / Allah elçi atamayı kararlaştırmıştı
Bu büyük, imanlı adam / Batı diyarlarında dünyaya geldi
O, kutsal kitabı getirdi / O kitap otuz parçaydı
Tüm âlemler için rehberdi / Tüm yöneticilerin emiri oldu
Her mukaddesin başıydı o / Destek alarak önemli insanlardan
Ümmetini selam yoluna eriştirdi / Beş vakit namaz ile
Sükûnet, umut ve barışla / Allah'a dayanıyordu tüm kalbiyle
Fakirler için umut oldu / Onları felaketlerden, zorluklardan kurtardı
Karanlığın üzerlerine çöktüğünü görünce / Ruhları ve âlemleri aydınlattı
Uzakta kaldı tüm günahlar / Kelimeler yetmez ona teşekküre
Kutlu yolu sundu bize / Tüm şeytanları mağlup etti

[51] https://www.dunyabulteni.net/kultur-sanat/cin-imparatoru-ndan-hz-peygamber-siiri-h353268.html

Onun dini saf ve haktır / Muhammed soylu ve büyüktür! [52]

Şiir Çince'de baizizan (100 kelimelik methiye) diye bilinmektedir. İslam ve diğer inançlara hoşgörüsü yanında büyük reformlar yapmış, yolsuzluklarla mücadele edip halkın refahını yükseltmiş, kurduğu istihbarat teşkilatı Jinyiwei sayesinde yüzlerce yolsuzluğu açığa çıkarmış ve suçluları idam etttirmiştir. Vergileri indirmiş, köylüleri ve halkı koruyan yasalar koymuş, tarımda devrimler yapmış, kartelleşmeyi yasaklayıp köleliği kaldırmış, eşit büyümeyi desteklemiştir. Tayvan müzesinde bulunan çok eski bir kabartma resimde denizin ortasında 15-20 civarında eski tip yelkenli gemiler, Çin İmparatorunun 2. Vezirinin Müslüman olup iki defa gemilerle Hac'ca gitmesini konu edinmektedir.[53]

1.2. TASAVVUF VE EDEBİYÂT

1.2.1. Tasavvuf

Tasavvuf; kısaca tevhid ahlâkıdır. Bir başka ifadeyle muvahhidlerin toplumsal hayattaki tutum ve davranışlarının ahlâkî boyutudur. " لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة لمن كان يرجو الله و اليوم الآخر/Allah'ı ve ahiret gününü arzulayanlar için Allah'ın elçisinde en güzel örneklik vardır" âyetindeki Allah ve Ahiret değerlerini kuşanmanın, bilimsel adıdır. " اللهم حسنتَ خَلْقِي فحسن خُلُقِي/Allahım, yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlâkımı da güzel

[52] Hagras, Hamada (2019). "Çin İslam Mimarisinin Patronu Olarak Ming Mahkemesi: Xi'an'daki Daxuexi Camii Örneği". Shedet. 6(6):134-158. doi:10.36816/SHEDET.006.08.

[53] Vi An Lu, 16-17. *Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu-Ming Hanedanı İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, 4. Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu, Erzurum 2018, 175-193; Ayrıca bz. Hoca Gıyâsüddin Nakkaş, *Acâibü'l-Letâif,* Farsça yazma eser, 1422, Millet Kütüphanesi Ali Emiri 828; Ali Ekber Hıtâi, *Hıtainame*; https://www.dunyabulteni.net/ kultur-sanat/cin-imparatoru-ndan-hz-peygamber-siiri-h353268.html - Erişim: 02/2022.

yap[54] hadisindeki mekârimü'l-ahlâk[55]tır. Yani nefse ait olanı, benliği küçültüp rûha ait olanı büyüten üstün bir ahlâkî tutumdur. Nefsin arzularını minimize edip Allah'ta sonsuzluğa varmak, meşîet-i ilâhiyeye teslim olmak, elinde olanı bezledip başına gelenden sızlanmamak, Allah dışında her şeyden (kalben) çekilmektir.[56] Türk İslâm Edebiyâtı'nın önemli isimlerinden Attâr'a göre; التصوفُ إسمٌ لثلاث معانٍ، و هو الذى لا تُطفئ معرفتُه نورَ ورعِه و لا يتكلم بباطن فى علم ينقضه عليه ظاهرُ الكتابِ و السنةِ، ولا تحمله الكرامات هتک أستار محارم الله/Sûfî şu üç mânânın adıdır: O, marifet nûru, vera'ına engel olmayan, Kitap ve Sünnet'in zâhirine ters düşmeyen, kerâmetlerin ona haramları çiğnetmediği kişidir.[57] Bir bakıma tasavvuf; تصوف همه ادب است/tamamen nezâkettir,[58] ألا تملك شيئاً و لا يملكك شيئ/mâlik ve memlûk olmamaktır.[59] 19. yüzyılın müfessirlerinden *el-Menâr* müellifi Muhammed Abduh (ö. 1905)'a göre tasavvufun amacı kalbi ıslâh etmek, ruhu Allah'ın veçhine mülaki kılmaktır.[60]

Tasavvuf Mevlânâ'da; لا بد درد را صافی بود زین دلالت دل به صفوت می رود/Acıları hafifletmek için kalbin arıtılması, yünün tevazusu ile neyin feryâdını birleştirmek[61] gibi sâde bir epistemolojiye dayanır. Goldziher ve başka müsteşriklerin iddia ettiği gibi[62] tasavvuf ezoterik ve mistik bir düşünce değildir. Çünkü tasavvufta aslolan gizem değil, reel değişimdir. Tasavvuf,

---

[54] Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/403.
[55] ارسلت لأتمم مكارم الأخلاق/Üstün ahlâkî değerleri tamamlamak için gönderildim"; İbn Hanbel, 2/381.
[56] Bkz. Cebecioğlu, "Nicholson'ın Kronolojik Tasavvuf Tarifleri"**,** *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 29, Ankara 1999.
[57] Kuşeyrî, *Risaletu'l-Kuşeyriyye*, tah. A. Mahmud, Kahire 1989, 52.
[58] Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. S.Uludağ, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, 1/331.
[59] Kuşeyrî, *Risâle*, 148.
[60] Ahmed el-Alavî, *Tasavvufun Hakikati,* İnsan Yayınları, İstanbul 2005*,* 42.
[61] Mevlânâ, *Mesnevî-i Mânevî*, Defter-i Pencum, 19. Bölüm, 6.
[62] İbn Haldun, *Şifau's-Sail*, çev. S. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, Giriş.

Hz. Peygamber'den sonra icad edilmiş bir akım da değildir. Aksine tevhid ile birlikte yaşayan bir fütüvvet, isâr (fedâ) ahlâkıdır. Hz. Ali'nin tereddütsüz ölüm yatağına yatması, Umeyr b. Hümam'ın, elindeki hurmaları atıp düşman saflarını yarmasıdır.

Efendimizin vefatından sonra özlenen zühd, ihlâs ve ihsân ahlâkı bir ilim halini almış, tabiin nesli ile birlikte sûf hareketine dönüşmüştür. Hz. Ali ve Hasan-ı Basri (ö. 728) gibi öğrencileri ile bu hareket Basra'da bir ekole dönüşmüştür. Bazıları tasavvuf kavramını kullanmayıp başka kavram arayışına girmektedirler. Oysa bu isim Kûfe'de Hasan-ı Basrî tarafından yaklaşık 1400 yıl önce kullanılmıştır. Hasan-ı Basrî (ö. 728), Ebû Hâşim es-Sûfî (ö. 733), Cabir b. Hayyân es-Sûfî (ö. 815)'nin vefat tarihleri bunun göstergesidir. Ondört yüzyıldır kullanılan bir ismi kabul etmemenin izahı olamaz. O nedenle İslam'da tasavvuf yoktur, demek normal bir durum değildir.

Tasavvufun henüz bir bilime dönüşmediği dönemde *Kitabü'z-Zühd ve'r-Rekâik*'ler ilk yazılı kaynaklar olarak önceki peygamberler ve ümmetler ile Hz. Peygamber ve ashabının zühd rivayetlerinin derlenmesinden elde edilmiş kitaplardır. Çünkü İslâm'dan önceki nebevî öğretilerde de zühd ahlâkı vardı. İnhiraf, her dinin başına gelebilecek bir vakıadır. Sûfî hareket bile zamanla inhirafa uğramıştır. Kuşeyrî'ye (ö. 1072) göre, sûfî toplulukta zamanla bir çözülme olmuş, dünya hırsı kalpleri kuşatmıştır. Kimi zaman dindarlık, dünyevi çıkarlar için araçsallaştırılmıştır. Sûfî adını kullanıp halktan, kadılardan ve iktidarlardan menfaat devşirmekle meşgul kimseler türemiştir. Konuştukları zaman kendilerinin değil Allah'ın onları konuşturduğunu iddia etmişlerdir.[63]

İlk dönem tasavvuf hareketi, Medine müte'arefesine

[63] İmam Kuşeyri, *Risale*, Çev: D. Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul 2009, 26-27.

(sözleşme) bağlı kalarak Kur'ân ve Sünnet ile Tevhidî bir inanç temeline oturmuştu. Hz. Ali (ö. 661) hutbe ve derslerinde tevhid üzerinde durmakta ve iki türlü inhirafa (teşbih ve ta'til) dikkat çekmektedir. Bunun için mutasavvıflar da kitaplarına önce Tevhid bahisleriyle başlamışlardır. İmam-ı Gazâli (ö. 1111) *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*'e, Hakîm-i Senâî (ö. 1140) *Hadikatu'l-Hakika*'ya ilm-i Kelâm ile giriş yapmışlardır.[64] O bakımdan sûfî harekete göre tevhid akidesine uygun olmayan her türlü söz ve davranış kime ait olursa olsun merduttur. Suhreverdî (ö. 1234); "Kitap ve Sünnet'e uymayan her tutum ve davranışı düşkünlük görür.[65]

Sûf hareketi, sorgulayıcı bir ahlâkı geliştirmiştir. Sözgelimi marifet, bir arayış ruhudur ve yaratılışın sırrıdır. Ayetteki "إلا ليعبدون/ancak kulluk etsinler diye"nin manası "ليعرفون إلا/ancak idrak etsinler"dir.[66] Yani kulluk, bir idrâk ve derinliktir. Dolayısıyla tasavvufta sorgusuz sualsiz bir itaat yoktur, derinliğine sorgulama vardır.

Tasavvufun eleştirilen bir başka konusu zâhir-bâtın ikil kavramları de idrâk derinliğine dayanır. Burada zâhir-bâtın/iç-dış gece-gündüz gibi birbirinin zıddı değil tamamlayıcısıdır. Tabiatta her şey karşıtlıklar üzerine kuruludur fakat hassas bir denge ve uyum içinde tek gerçeği anlatır.[67] Tasavvuf şairleri Hakîm-i Senâî ve manevî öğrencisi Mevlânâ zâhir-bâtın konusuna temas ederler:

اي درون پرور برون آراي / وي خردبخش بي خرد بخشاي

Ey derûnu eğiten, birûnu donatan / Ey şaşırmışlara akıl bağışlayan.[68]

---

[64] Senâî, *Hadikatu'l-Hakika ve Şeriatu't-Tarika*, Çev. M. Altunkaya, Çıra Yay, İstanbul, 2016, 1/49.
[65] Ömer es-Suhreverdi, *Avarifu'l-Maarif*, Vefa Yayıncılık, İstanbul, 1990, 33.
[66] Kuşeyri, *age*, 31.
[67] Abdulkadir ed-Sûfî, *Ayetlerden İşaretler*, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1981, 78.
[68] Senâî, *age*, 49.

حرف قرآن را مدان كه ظاهر است
زير ظاهر باطنى هم قاهر است
تو ز قرآن اى پسر ظاهر مبين
ديو آدم را نبيند غير طين
Kurân'ın sözünü zahir zannetme
Zahirin altında baskın bir bâtın var
Çocuk! Sen Kurân'da zâhire bakma
Şeytan da insanı çamur sanır[69]

Allah (cc)'ın: "فما لهولاء القوم لا يكادون يفقهون حديثا/Bu topluma ne oluyor ki hiç söz anlamıyorlar"[70] buyurur. Burada anlamıyorlardan kasıt, "fıkhetmiyorlar" demektir. Çünkü muhataplar Arap idi ve Arapça'yı çok iyi anlıyorlardı. Bir hadiste efendimiz (s) "Allah'ın indirdiği her ayetin bir zâhiri, bir bâtını vardır"[71] buyurur. Burada zâhir ibarenin, bâtın ise ilahi muradın anlaşılmasını ifade eder. Sûfî şiirlerde zâhir-bâtın zarf-mazrâf gibi kelimelerle de ifade edilir. Zâhir-bâtın, akıl-vahiy, zarf-mazrûf, madde-mana kavramları birbirinin mütemmimidir ancak birinci kısımdakiler ikinciye tabi olurlar:

حرف ظرف آمد در او معني چو آب / بحـر معنـي عنـده ام الـكتـاب
Lafız kap, anlam kaptaki su / Mânâ denizi ise ümmü'l-kitap [72]

1.2.1.1. Tasavvufun Etimolojisi

Tasavvuf duruluk anlamında safvet/صَفْوَةٌ، صَفْوٌ, sıfat/صِفَةُ, yün anlamında sûf/صُوف, sıra anlamında saf/صف, Suffe ehline veya Kâbe'ye hizmete adanmışlar anlamında, Sûfe (الصوفة/Isfehânî) kelimelerine nispet edilen bir kavramdır. İbn Haldûn ve İbn

[69] Mevlânâ, *Mesnev-yi Manevî*, 3. Defter
[70] Nisa, 4/78.
[71] Suyûtî, *İtkân*, 2/236.
[72] Mevlânâ, *Mesnevî*, Çev. Tahiru'l-Mevlevî, Selam Yayınları, İstanbul 1963, 1/218.

Teymiyye'nin[73] de tercih ettiği gibi tasavvuf sûf/ yün kelimesinden türetilmiştir ve yüne bürünmek anlamındadır.[74] Diğer anlamlar, tasavvuf sözcüğüne anlam zenginliği katmaktadır. Allah'a adanmış kimse manasında Kâbe'ye hizmet eden bir kavim için de sûf sözcüğü kullanılmıştır.[75]

Peygamberlerin yün giydiği ve yün giymenin doğala uyum ve tevazu barındırdığı bir gerçektir. Önceki peygamberlerin öğretilerinde de var olan bu anlama biçimi, İslâmî ilimlerin teşekkül döneminde harîr-sûf sembolizmine ve tasavvuf terminolojisine dönüşmüştür.

Diğer şer'î ilimler gibi tasavvufun ilimleşmesi de, Hicri 1. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde İslâmi ilimler, şu anki adlarıyla mevcut değildi. İslâmi ilimler Medine, Kûfe, Basra, Horasan ekollerinin ortaya çıkmasıyla şekillenmiştir. Bu ekollerin Kur'ânî dayanakları ise; "كلا إن الإنسان ليطغي أن رأه استغني/Hayır insan haddini aşar, kendini gani (yeterli) görür"[76], "يدعون ربهم خوفاً وطمعاً/Korku ve ümit ile Rabblerine yakarırlar"[77], "قد أفلح من زكاها وقد خاب من دساها/Nefsini arındıran kurtulur, ona uyan kaybeder"[78] gibi ayetlerdir. Bu ayetler içsel/bireysel değişimi hedeflemiş, tasavvufun Kur'ân'daki referanslarını teşkil etmiştir. Hz. Peygamber ile başlayıp sahabe ve tabiine intikal eden bu düşünce, Medine'de sahabe ve tabiinin yaşam biçimi olmuştur.

Hz. Peygamberin vefatından sonra başlayan riddet ve çözülme hareketleri ile yolsuz, haksız ve ehliyetsiz uygulamalar

---

[73] Bkz. Salih Rabb, Mahmud Şübkî; *Dirasat fi't-Tasavvuf ve'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Gazze, 1427/2006, 5; Leyla bint-i Abdullah, *Sûfiyye-Akide ve Ehdâf*, Daru'l-Vatan, Riyad, 1410/1990, 10.
[74] Firuzabadî, *el-Kamusu'l-Muhît*, Mustafa el-Babi 2. Baskı, Beyrut, 1952, 513.
[75] Isfehânî, *el-Müfredât*, Nezar Mustafa el-Baz Yayınevi, Bilatarih, Mekke, 380.
76 Alak, 96/6-7
[77] Secde, 32/16.
[78] Şems, 91/9-10.

zühd ahlâkına sahip sahabeyi endişelendirmişti. Peygamber emaneti Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi tasavvuf hareketi için kritik eşiğin aşılması oldu. Kitap ve sünnete sarılmayı öğütleyen, zühd ahlâkına vurgu yapan sahabe ve tabiin bütün tepkilerinde haklıydı. Onları haklı çıkaran son olay âşura günü Kûfe yakınlarında vuku buldu. İslâm toplumunda tasavvuf adı verilen bir ihyâ ve uyanış başladı. Ebû Berze el-Eslemî (ö. 685) gibi birçok sahabi ve Hasan-ı Basrî (ö. 728) gibi birçok tabiin Medine, Mekke ve Kûfe'yi terk ettiler. Ölünceye kadar bu fiili işleyenlere biat etmediler ve onları affetmediler.

Kerbelâ olayı İslâm toplumunu derinden sarstı ve peygamber bağlıları kendilerini sorgulamaya başladı. Zühd ve takva kavramları etrafında vaizler; "Rabbânî değerler"e sahip çıkmayı öğütlediler. Böylece İslâmın ruh boyutu bu zemin üzerinde oluşmaya ve tasavvuf, müstakil bir ilim halinde teşekkül etmeye başladı.[79]

Zühd/tasavvuf hareketi; hilafetin saltanata dönüşmesiyle yaygınlaşan dünyevileşmenin önlenmesi, yöneticilerin uyarılması ve bir ihyâ hareketiydi. İbn Haldun'a göre tasavvuf şer'î ilimlerdendir. Tasavvufun aslı ümmetin selefi; sahabe, tabiin ve sonraki nesil içinde selefin hak ve hidayet yoludur. Dünyaya meyil artınca kendini ibadete hasredenler "sûfiyye/mutasavvife" adıyla temayüz etmişlerdir.[80]

Selef âlimlerine göre Müslümanlar, kendi aralarında üstün olanları sahabe ismiyle anmışlardır. Bir kısmı zâhid ve âbidleri diğerlerine üstün kabul etmiş, her grup zâhidlerin kendileri içinde olduğunu iddia etmişlerdir. Resulullah'ın sünnetine tabi olanlar arasında tasavvuf adıyla kalplerini gafletten koruyan ve daima Allah ile birlikte olmaya çalışan bir

[79] M. Celal Şeref, *Dirasatun fi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Daru'n-Nahda, Lübnan, 1984, 28.
[80] İbn Haldun, *Mukaddime*, Mektebetu Nahdati Mısr, Tah. A. Abdulvahid Vafi, 3/1063.

topluluk zuhur etmiş ve tasavvuf ismi onlara ait bir isim olmuştur.[81]

Tasavvuf; kitap-sünnet üzerine kurulu, şer'î ilimlerde (hadis, fıkıh, tefsir, kelam) uzmanlığı gerektiren bir düşünce sistemidir. Yani sahabe ve tabiîn arasında bir mutasavvıf hem fakih, hem mütekellim, hem muhaddis hem de müfessir olmalıdır. Gazali'ye göre bir sûfî âlimin mürşid olabilmesi için şer'î ilimler yanında tıp, kimya ve uzay bilimlerini de bilmesi gerekir.

Tasavvuf seküler sevgileri kalpten çıkarıp hakiki sevgiyi gönüle yerleştirmektir. Sevgi hiyerarşisini "Allah, Peygamber ve Allah yolunda cihad/çabalamak" başa gelecek şekilde diğer sevgileri bunların ardına koyarak düzenlemektir. Bu amaç için üç aşamaya ihtiyaç vardır. Tahallî (التخلى), Tehallî (التحلى), Tecellî (التجلى). İlki kalbin kötü huylardan tahliyesi 2.si, kalbin erdemlerle donanması 3.sü, kalbin aydınlanmasıdır.

Tasavvuf hareketi ile ilgili tartışmalarda doğruya ulaşmak için, mevcut tasavvuf teşekküllerinin şer'î ilkelere (Kitap ve Sünnet'e) yani hareketin ilk başladığı Medine döneminin düşünce sistemine uygun olup olmadığına bakmak gerekir. Yaklaşık 1400 yıllık bir toplumsal harekette sapma ve inhirafın olmadığı elbette iddia edilemez. Lakin " مالا يدرك كله لا يترك كله/Bir şeyin tamamı yoksa hepten terk edilmez, mantık ilkesi gereği tasavvufun; Horasan ve Endülüs uygarlıklarını üretmiş ilk İslâmî hareket olması hasebiyle inkâr veya ihmâl edilmesi ilmî ve aklî ölçüye sığmaz.

[81] Haci Halife, *Keşfu'z-Zünûn An Esmai'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 1/414.

1.2.1.2. Tasavvufun Epistemolojisi

İslâm öncesi Arabistan'da pragmatist bir ticaret kapitalizmi vardı.[82] Mekke'de tarım ve hayvancılığın olmadığı, Sasani-Bizans etkisinde bir aristokrasi[83] hâkimdi. Mekke ve çevresi, Medine'de devletleşen tevhid ve zühd hareketi ile fethedildi. Maddi refah artmaya başladı. Âdil halifeler döneminde refah daha da yükseldi. Sahabe ve tabiin cihad ile meşgul iken[84] iç kentlerde refahın etkisiyle israf, gösteriş, hukukullaha riayetsizlik gibi cahili adetler de belirmeye başladı. Devletin iç bünyesinde adaletsiz, yolsuz, nepötik bir zümre oluştu.

Sahabiler Bilal (ö. 641), Ebu Zerr (ö. 652), Ammar (ö. 656), Ali (ö. 656) ve tabiin Ebû Hâşim Abdullah (ö. 716), Hasan-ı Basrî (ö. 728), Ebû Hâşim es-Sûfî (ö. 767), İbn Mübârek (ö. 797) Müslümanları uyarmak için zühd hadislerini gündeme aldılar. Hz. Ömer valilerin servetini kaydettirip haksız kazanç elde edenleri yargılarken[85] maddi refah on kat daha arttı. Refah ile ters orantılı olarak dine bağlılıkta da gevşemeler oluyordu. Bu da cahilî alışkanlıkları ve kargaşayı tırmandırıyordu. Hz. Osman bu kargaşalarda şehid edildi (656). Muâviye Suriye valisiydi. Aynı aileden Velîd b. Ukbe ve Saîd b. Âs Kûfe, Abdullah b. Sa'd Mısır, Abdullah b. Âmir Basra valisiydi. Mervân b. Hakem ise daha kritik bir görevde, devlet kâtipliğinde idi. Devlet idaresi liyakati tartışılan Beni Ümeyye'nin elindeydi. Sahâbenin hoşlanmadığı bu duruma ilk tepki Kûfe, Medine ve Mısır'dan geldi.[86]

---

[82] Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I,* Ank, 2008, 458.

[83] Abdülaziz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş***,** çev. S. Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 18.

[84] Büreyde b. Husayb (ö. 684), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 684), Hakem b. Amr el-Gıfârî (ö. 669), Abdurrahman b. Semüre el-Abşemî (ö. 670), Kusem b. Abbas el-Hâşimî (ö. 676), Abdurrahman b. Ya'mer ed-Dîlî (ö. 708) gibi fetihler sırasında Horasan sınır bölgelerine gelen ve oraya yerleşen sahâbîler.(Bkz. Osman Çetin, İslâm Ansiklopedisi, "Horasân", TDV, İstanbul, 2009, 18/239)

[85] Mustafa Fayda, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, "Ömer b. Hattab", 34/47.

[86] İsmail Yiğit, *İslâm Ansiklopedisi*, "Osman b. Affân" TDV, İstanbul, 2007, 33/438.

Medine'de başlayıp zühd çağrısına dönüşen bu hareket, Kûfe'den sonra Mısır ve Basra'da da yankılandı. İpek ve yün kavramları bu hareketin taraflarını ifade etmek için kullanıldı. Böylece dünyevileşmeye yönelik tepkiler tasavvuf adını aldı. Tasavvuf ilminin felsefî Arkaplanı böyle gelişti. İpek giyinmeyi hayat tarzına dönüştürenlere itiraz, yün giyinerek bunu ahlâki bir tutuma dönüştüren sahabeden geldi. Suriye'de Hz. Ebû Zer, Şam valisi Muâviye'nin harcamalarını eleştirdi. Gidişattan endişe duyan Ebû Zer, önce Şam'dan Medine'ye çağrıldı. Burada tenkitlerini daha da artırınca Şam valisinin ve hilafet kâtibi Mervân'ın ısrarıyla Rebeze'ye sürüldü. Mısır'da da zühd muhalefetinin lideri, Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed idi. Ammar b. Yâsir (ö. 656), soruşturduğu vali ve üst düzey bürokratların haksız olduğunu rapor edince valilerin bir kısmı görevden alındı.[87]

Hilafete Hz. Ali seçilince Şam valisi Muaviye halifeye başkaldırdı. Cemel ve Sıffîn adlı iki vak'a yaşandı (656-657). Muaviyenin akrabaları dışında sahabe ve tabiin Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Üç yıl sonra Hz. Ali Hâricî İbn Mülcem tarafından şehid edilince (661) şehirler yine karıştı.[88] Muaviye (ö. 681), Hasan b. Ali ile savaşmak için yola çıktı. Hz. Hasan kan dökülmesini istemeyip diplomatik bir hamle ile sulh yaptı ve hilafeti Muaviye'ye devretti. Anlaşmaya göre Muaviye'den sonra hilafet Hz. Hasan'a, o hayatta değilse Hz. Hüseyin'e geçecekti. Fakat 17 yıl hilafetten sonra Şam valisi buna da riayet etmedi ve hastalandığında oğlu Yezid için zorla biat topladı. Zâhid sahabe ve tabiin Yezid'e biatı reddetti. Çünkü Yezid ehil değildi.[89] Medine'de Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr gibi sahâbîler Yezid'in zorla biat istemesine karşı çıktı. Hz. Hüseyin, Mekke'ye

[87] İbn Kuteybe, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut 1990, 19-39.
[88] E.Ruhi Fığlalı, *İslâm Ansiklopedisi*, "Ali b. Ebi Talip", (İst: TDV, 1989), 2/371-374.
[89] Ünal Kılıç, "Yezid b. Muaviye", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV, 2013), 43/513.

geçti. Orada da biata zorlanması üzerine Kufe'ye yöneldi. Kerbelâ'da Emevî ordusu tarafından kuşatıldı. Yezid'e biatı kabul etmeyince (10 Muharrem 680) çoğu akraba ve arkadaşlarından oluşan yetmiş iki kişiyle birlikte şehid edildi. Bu elim hadiseden sonra zühd ehli tepkilerini sivil yöntemlerle dile getirmeyi tercih etti. Yün elbise giyinmek suretiyle sûfî adını aldılar. Bunlardan biri Hasan-ı Basrî'nin öğrencilerinden Ebu Hâşim es-Sûfî idi (ö. 767). Humûr (sarhoş) lakabıyla anılan Yezîd, Kerbelâ yüzünden, İslâm tarihinin en kötü isimlerinden biri olarak yer etti, bu sebeple tekfir edilip lânetlenebileceğini söyleyenler oldu.[90]

Bu yaşananlar, İslâm toplumunun Hz. Peygamber (sav)'in vefatından sonraki elli yıllık siyasi, ekonomik ve sosyal vakıasını ortaya koymakta ve sûf hareketinin böylesi bir sosyo-ekonomik ve tarihsel arkaplanla ortaya çıktığını göstermektedir. Sonuç olarak tasavvuf, İslam'ın iç sosyal, iktisadi ve siyasi şartlarının ürünü olarak toplumun hürriyet ve kurtuluşunu esas alır. İslâm'ın özüne sahip çıkar ve bireyi hırslarından kurtarıp şahsiyet sahibi yapar.

1.2.2. Tasavvuf-Edebiyât İlişkisi

Kendine has eğitim yöntem ve kurumları, kuralları, bilgi ve varlık felsefesi ile dili olan tasavvuf, sanatkârları da etkilemiştir. Bu etkiyi mimarî, mûsikî, minyatür, hat, tezhip gibi sanatlarda görebiliriz. Tasavvufun sanatkâr üzerindeki tesiri en çok şair ve yazarlarda görülmektedir.[91] Arapça ve Farsça bilmelerine rağmen Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'nin kendi halklarının kullandığı Türkçe'yi tercih etmeleri ve mesajlarını bu

[90] Ünal Kılıç, *age*, aynı yer; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Kahire, 1990, 60-70.
[91] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyâtı*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 26.

dil üzerinden vermeleri tasavvuf ile edebiyât ilişkisinin derinliğini göstermektedir.[92]

Edebiyat tarihinde tekke edebiyatı adı altındaki sûfî edebî ürünler bazen akıcı bazen lirik dinî tasavvufî öğeler taşır. Mevlânâ'nın 90 bine yakın beyitleri genellikle bir âyet tefsiri veya bir hadis şerhi olduğu görülür. Sûfî şairler sadece Müslümanları değil gayrımüslimleri de etkilemişlerdir. İbnü'l-Arabî Dante ve Lully'nin eserlerinde, İran'lı Hâfız ise Gothe'nin West-Ost Divân'ının teşekkülünde etkili olmuşlardır.[93]

Horasân Türk Edebiyâtı'nın varlığı tasavvufla iç içedir. İslâm şiiri aynı zamanda tasavvuf şiiridir, kaynağı ise Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Seniyye'dir. Bu edebiyâta katkısı olan kimler var diye bir tarama yapılacak olsa ilk bakışta Rudekî-i Semerkandî (ö. 941), Ebû Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049), Dakikî (ö. 976), Unsurî (ö. 1039), Firdevsî (ö. 1020), Kisâî (ö. 805), Ebü'l-Ferec Rûnî (ö. 1107), Ezrakî Herevî (ö. 1000'li yıllar), Esedî-i Tûsî (ö. 1073), İranşah (ö. 1101), Hâce Abdullah-ı Ensârî (ö. 1089), Ascedî (ö. 1040), Gazalî (ö. 1111), Fahreddin Es'ad Gürgânî (ö. 1054'ten sonra), Unsuru'l-Muâlî Keykâvûs (ö. 1087), Ferruhî Sistânî (ö. 1037), Katrân-ı Tebrîzî (ö. 1089'dan sonra), Mesûd Sa'd Selmân (ö. 1121), Menuçehrî (ö. 1041), Nasir Husrev (ö. 1073'ten sonra), Hücvîrî (ö. 1072), Aynü'l-Kudât Hemedânî (ö. 1131), Necmeddin-i Râzî (ö. 1256), Hâce Nasiruddin (ö. 1284), Emir Husrev Dehlevî (ö. 1325), Ali Herevî (ö. 1544), Sadî (ö. 1292), Sultan Veled (ö. 1231), Mevlânâ (ö. 1273), Ebü'l-Atâhiye (ö. 825), Baba Tahir Uryân (ö. 1055), Hakîm-i Senâî (ö. 1131), Ömer Hayyâm (ö. 1132), Ahmed Yesevî (ö. 1166), Hakânî-i Şirvânî (ö. 1199), Ömer b. Fâriz (ö. 1235), Yunus Emre (ö. 1320), Hacı Bayram-ı Velî (ö. 1430), Fuzûlî (ö. 1556), Molla Cezerî (ö. 1640), Fakîh-i Teyrân (ö. 1640), Niyâzî-i Mısrî (ö. 1694), Ahmed-

[92] Ömer Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2021, 48.
[93] Ömer Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 49.

i Hânî (ö. 1707), Cihan Melek Hatun (ö. 1873), Evhadî (ö. 1633'ten sonra), Şeyh Mahmud Şebsterî (ö. 1320), Hafız-ı Şîrâzî (ö. 1390), Kemâl Hocendî (ö. 1395'ten sonra), Muhammed Kösec (ö.), Barak Baba (ö. 1307), Seyyid Nesimî (ö. 1417), Emir Ali Şir Nevâî (ö. 1501), Câmî (ö. 1492), Hüseyin Harzemî (ö. 1435), Hayalî Buharaî (ö. 1470), Selimi Curunî (ö. 1400'ler), Şeyh Behâî (ö. 1622), Muhteşem Kâşânî (ö. 1588), Saib-i Tebrîzî (ö. 1676), Feyz-i Kâşânî (ö. 1679), Halid-i Bağdâdî (ö. 1827), Rıza Kulu Han Hidâyet (ö. 1871), İkbâl Lâhorî (ö. 1938), Pervin İtisâmî (ö. 1941), Şehriyâr (ö. 1988) gibi isimler göze çarpar. Türk İslâm Edebiyâtı'na katkıda bulunmuş sayısız şâir ve edebî metin yazarları, tasavvuf edebiyât ile içiçe eserler vermişlerdir.

İslâmî Türk Edebiyâtı'nın ilk tezâhür ettiği Horasan bölgesini dervişler kaplamış Herat, Nişabur, Merv, Fergana, Belh, Buhara, Semerkand ve daha birçok yerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 12. Asra gelindiğinde Türk illeri tasavvuf ve tarikatların en yoğun olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir. İslam'ı din olarak kabul eden halk kitlelerinin büyük çoğunluğu baba ve ata olarak anılan dervişleri benimsemişlerdir. Moğol ve Haçlı savaşlarında çaresiz kalan insanlar, birer tecemmu' merkezlerine dönüşen tekkelere, tarikat hangâhlarına sığınmışlardır.[94]

Baba ve ataların temsilcileri Baba Kûhî (ö. 1050), Tâhir-i Uryân (ö. 1055), Hâkim Ata (ö. 1186), Korkut Ata (15. yy), Çoban Ata (ö. 15.yy) isimleriyle tanınan sufilerdir.[95] Bu bölgelerde Muhammed Maşûk-i Tûsî ve Emir Ali Ebu Hâlis gibi sûfiler de yetişti. Türk sûfiliğinin en önemli temsilcisi Yusuf-i Hemedânî (ö. 1132) ve Hoca Ahmed-i Yesevî (ö. 1166)'dir. Ahmed Yesevî'nin tasavvuf anlayışı etrafında kurumsallaşarak tarikat hüviyetini

[94] Bk. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1981.
[95] Süleyman Uludağ, "Baba", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1991) 4/365-366; Coşkun Alptekin, "Ata", *İA*, (İstanbul: TDV, 1991), 4/32-33.

kazanan Yesevîlik her bakımdan bir Türk ili tarikatıdır. Bundan başka Kübrevîlik, Nakşilik de Türk illerinde gelişen tarikatlardır.

1.3. HORASAN AYDINLANMASININ TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTI'NA TESİRLERİ

1.3.1. Horasan Türk İslâm Edebiyatının İlk Örnekleri

Horasan'a yerleşen sahabe ile Kerbelâ katliamından sonra Horasan'a göç eden ehlibeyt mensupları, buradaki kadim halkların gönlüne adeta yeni bir ruh bahşederek aydınlanmayı sağladılar. Peygamberimizin kuzeni Kusem b. Abbas (ö. 676) bu coğrafyaya yerleşip burada şehid edildi.[96] Hz. Nebi'nin torunu İmam Ali er-Rıza (ö. 818) da Meşhed'e yerleşmiş, orada şehid olmuştur. Horasanî halklar –ki bunların başında Türkler gelir. İranlılar ve Kürdler de Horasan'ın kadim halklarıdır- İslâm'ın fütüvvet ehli bu gibi dâîlerinin irşadında aydınlanmayı yaşayıp bilimsel, teknolojik, edebî ve sanatsal eserler vermeye başladılar. Böylece Horasan aydınlanması, Türk İslâm Edebiyatını oluşturmaya başladı. Farklı lehçeleriyle birlikte Horasan'da Arapça, Türkçe, Farsça, Kürdçe eserler birbirini takip etti. Ebü'l-Atâhiye(ö. 825) Arapça, Ebu'l-Kâsım Bişr-i Yâsin (ö. 998), öğrencisi Ebu Said Ebü'l-Hayr (ö. 1049), Senâî (ö. 1131) ve Ömer Hayyâm (ö. 1132) Farsça, Yusuf-i Hemedânî (ö.), Ahmed-i Yesevî, Yusuf Has Hâcib, Abdülhâlık-ı Gücdevânî ve birçok mutasavvıf Türkçe söylüyordu. Belâzûrî (ö. 892), Baba Tahir Horasânî/Üryân (ö. 1055) ve daha başkaları Kürdçe söylüyordu. Yani Horasan Aydınlanması çok kültürlü, çok dilli ama tek inançlı bir sistem oluşturmuştu

تعلقتُ بآمالٍ / طوالٍ أيِّ آمالِ
وأقبلتُ على الدُّنيا / مُلِحًّا أيَّ إقبالِ

[96] Abdülhâlık Bakır, "Kusem b. Abbas", *İslam Ansiklopedisi* (İst: TDV, 2002), 26/462.

فيا هذا تجهَّزْ لِـ / ـفراقِ الأهلِ والمالِ
فلا بُدَّ من الموتِ / على حالٍ من الحالِ

- Emellere tutuldum kaldım, uzunca emeller
- Israrla dünyaya sarıldım, bağlandıkça bağlandım
- Hey sana söylüyorum, eşinden, servetinden ayrılığa hazır ol
- Çünkü ölüm var, her hâlükârda kaçınılmaz bir durak [97]

Ezel sırlarına vakıf olmuş gibi lahuttan konuşuyor, manzum sözleri insanlarda muazzam tesir bırakıyordu. Ebu'l-Hayr'ın üstadı Bişr-i Yâsin de ders oturumlarında 30 binden fazla beyitlik şiirler söylüyordu. Öğrencisi Ebu'l-Hayr'ın bunları ezberleyip kendisi de ekler yaparak Türk İslâm Edebiyatının birikimine ekliyordu. Sonra bu edebi üslup ve derinlik, Hayyâm, Senâî, Mevlânâ, Hafız, Firdevsi, Hakanî gibi bilge söz ustalarınını yetiştirdi. Dünya klasiklerine ilham kaynağı oldu. Avrupalı şairler eserlerinde açıkça Horasan şairlerinden ilham aldıklarını yazdılar. Örneğin Kalabrala'lı rahip Joachim de Flore (ö. 1202) Horasanlı Suhreverdî (ö. 1191) hayranıydı. Alman teolog Meister Eckhard (ö. 1328), Horasan'ın köşe taşlarından İbn Sinâ'nın takipçisiydi. Aziz François d'Assise (ö. 1226), Aziz Jean de la Croix (ö. 1591) Horasan tasavvufundan izler taşıyordu. İslam'ın bu Horasan medeniyeti; Çin denizinden Atlantiğe, Semerkand'dan Tombuktu'ya kadar Çin, Hind, İran, Yunan, İskenderiye ve Bizans gibi dünyanın en eski ve en derin kültürlerini bir potada eritmekle kalmamış, ölmek üzere olan değerleri de yeniden diriltmiş, dünyaya yeni ve kolektif bir düzen getirmiştir.[98]

8. yüzyıldan itibaren İslâm'ı kabul etmeye başlayan Horasan Türklerinde, ileride detaylı ele alacağımız gibi Türkçe edebî/ilmî metinler yazılmıştır. Bunlar arasında İbn Sina'nın (ö. 1037) öğrencisi Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*

[97] Ebü'l-Atâhiye, *Eş'âruhu ve Ehbâruhu*, tah. Şükrü Faysal, Dimaşk Üniv. Matbaası, Dimaşk, 1965, 27.
[98] Roger Garaudy, *İslâm'ın Vadettikleri*, çev. N. Uzel, Pınar Yay, İstanbul 1983, 13.

(*Saadet Veren Bilgi*-1069)'i öne çıkar. Ahmed b. Mahmûd Yüknekî'nin *Atebetü'l-hakâik'*i (Hakikatlerin Eşiği), Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügâti't-Türk*'ü (1072) ve Ahmed Yesevî'nin *Divânü'l-Hikme*'si de önemli bir yer tutar. Satuk Buğra Han ile birlikte Karahanlı Devleti (912-1212) kitlesel İslâmlaşmaların olduğu ve yazılı eserlerin bolca üretildiği bir dönemdir. 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig* nâm-ı diğer Siyasetnâme, mutluluk yolunu göstermeye çalışan didaktik bir eserdir. Tevhid, na't ve çahâr yâr-ı güzîn'in medhi ile başlayan eser; insanın yaratılışı, sözün fayda ve zararı ile dört sembolik kahramanı anlatarak adalet, saadet, akıl ve akibeti konu alır. Yüknekî'nin *Atabetü'l-hakâyık'*ı 484 mısradan oluşan; iyilik, erdem, iman ve hikmet öğütlerini içeren (12. yy) bir ahlâk ve nasihat kitabıdır. Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügâti't-Türk* adlı eseri sadece bir sözlük değil aynı zamanda Soğdça/Hindçe kelimelerin de yer aldığı Horasan kültürünü, edebiyât ve estetik anlayışını yansıtan bir müstakil kitaptır. Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'i ise Horasan Aydınlanmasının bireysel-toplumsal yasalarını ihtiva eden rubâî biçiminde hikmetlerden müteşekkil bir manzumdur.[99]

1.3.2. Tasavvufun Türk İslâm Edebiyatına Tesiri

Tasavvuf, Medine İslâm düşüncesinin Kûfe ve Basra üzerinden Horasan'a intikal eden formudur ve Türk İslâm edebiyatını çok yönlü olarak etkilemiştir. Ancak tasavvuf şiirini sanat endişesinden daha çok içinde bulunulan halin ve zevkin dışa yansıması olarak görmek gerekir. Mutasavvıf şairler, şiiri ilahi tecelli olarak kabul edip kendilerine göre sembolik bir dil geliştirmişlerdir.[100] Tasavvufun en önemli etkisi divan şiirinde

[99] Osman Çetin, "Horasan", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1998), 18/238-241.
[100] A. Azmi Bilgin, "Türk Tasavvuf Edebiyatının Mahiyeti", *Türkiyât Mecmuası*, Bahar, C. 24, 2014.

görülür, Halk şiirinde de etkisi oldukça yüksektir. Tasavvuf, multidisipliner insan yetiştiren bir düşünce merkezi olunca, tüm branşlardan bilim insanlarına hitap eden derin hikmetleri, muhataplarını sanat, estetik ve edebiyata yönlendirir. Tıp bilimci İbn Sina'nın musiki ve edebiyat ile ilgilinmesi, Gazneli saray müşaviri Senâî'nin (ö. 1131) manzum eserler vermesi tasavvufun etkisidir. 15-17. Asırlara gelindiğinde tasavvufun şiir ve edebiyata etkisi o denli idi ki Senâî tarzı mesnevîler, menkıbemenakıbnâme, nât, tezkiretü'l-evliyâ türlerinin doğup yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Horasan aydınlanmasının (Tasavvufun) halk şiirine etkisi, Ahmed Yesevî ile başladığı düşünülen hikmet geleneğinde101 açıkça görülmektedir. Yesevî hikmetleri ve sonrasında onu ölçü alan ürünler, halkın anlayacağı sadelikte ve halk diliyle yazılmış eserlerdir. Bunlar hece vezinli geleneksel formlara bağlı tekke edebiyatı diye yeni bir edebî tarzı doğurmuştur. Horasan'da ortaya çıktığı için bu edebiyatta (Tekke edebiyatı), Acem kültürünün büyük tesiri vardır. Horasan tasavvuf hareketinin düşünce özelliklerini Farsça yazan Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî el-Belhî (ö. 1273) ile bu fikrîyâtı Türkçe ve hikmet geleneğinde yazan Kadı Yunus Emre'nin (ö. 1320) şiirlerindeki öğreti ve felsefî yaklaşım aynıdır. Farklılık sadece dil, edâ, vezin ve formdaki farklılıktır.

Horasan sûfî şairleri; varlığın mahiyeti, vücûd-'adem meselesi, makrokosmos, insan, tarih, coğrafya, nübüvvet ve velâyet gibi konuları analiz ederken sadece birer şair ya da yazar değildirler. Horasan şairleri o meseleleri birebir tecrübe yaşayarak tecrübe etmiş, vuslat peyda ettiği derinliği şiirin diliyle anlatmışlardır. Usûl ve erkân olarak farklı da olsa multidisipliner sûfî

101 Kemal Eraslan, "Divân-ı Hikmet", *İslam Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1994), 9/429-430.

düşünce derinliği, Horasan şairlerini diğer şairlerden farklılaştıran bir özelliktir.

1.3.3. Türk İslâm Edebiyatı'nda Tasavvufî Motifler

Türk İslâm Edebiyatı'nda sözlük anlamlarının dışında sembolik veya mecaz anlamda kullanılan kavramlar, ifade, terkip ve deyimler vardır. Bunların sembolik olarak ne anlama geldiği bilinmediği zaman yanlış anlamalar, hatalı değerlendirmeler yapılmaktadır. Şimdi bu kavram ve kelimeleri alfabetik sıralama ile kısaca vermeye çalışalım:

Âb: Farsça'da su. Tasavvuf edebiyatında, hayat veren-hayat alan nesne, âşığın gözü çeşme, gözyaşı sudur.

Abâ: Kalın ve kaba yün kumaştan yapılan yakasız, sûfî giyişi.

Abd: Kula nispetle abd, kula kul olmak, yani kölelik; Allah'a nispetle özgürlük.

Abdâl: Seküler bağlardan sıyrılıp kendini ideallerine adayan derviş.

Abdâlân-ı Rûm: Horasan adınlanmasını Anadolu'ya nakleden dervişler.

Âb-ı hayat: Ölümsüzlük sırrı, bengisu, sûfî edebiyatında aşk, irfân, bilinç.

Âb-ı Kevser: Susatmayan su, maşukun dudağına teşbih edilir.

Âb-ı revân: Akan su, dervişin gözyaşına teşbih edilir.

Âfet: Sülûk ehlini sınırlayan dünyevî bağlar, arzular.

Âftâb: Güneş, mahbuba teşbih edilir.

Âgâh: Haberdar, bilinç sahibi, eşyanın künhüne vâkıf, halk adamı.

Ağyâr: Allah'tan başka her şey, seven ile sevilen arasındaki sevgi diyalektiğinde mahbunun dışındaki şeyler.

Âh u zâr: Dervişin ilahi vecd ve aşkından ah edip inlemesi.

Ahd u peymân: Edebiyatta âşık ve maşukun vuslat için yemin edip söz vermesi.

Ahî, uhuvvet, Ahilik: Arapça kardeş, kardeşlik manasında ahilik Bağdat fütüvvet teşkilatının Anadolu'daki yansıması. Ahi Evran (ö. 1261) bu hareketin Horasanlı kurucu pîridir.

Ahd u peymân: Söz verme, söz alma. Bezm-i elest sözü.

Ahz-ı yed: El almak, tarikat hareketine girip lider şeyh ile biatlaşmak.

Akl: Düşünmek, akl-ı maaş (cüzî akıl, görülebilen âlemi anlayan akıl), akl-ı mead (irfâna dayanan akıl), akl-ı kül (peygamber ve velayet ehlinin aklı)

Alevîlik: Hz. Ali'ye mensup olan, ona taraftar olan topluluk.

Âl-i Abâ: Hz. Nebî'nin (ö. 632) kendi abası altına aldığı Ali (ö. 661), Fatıma (ö. 632), Hasan (ö. 669) ve Hüseyin'in (ö. 680) beşine birden verilen ad.

Ali sırrı-arı sırrı: Tasavvuf ehli tarafından söylenir. Arının kovan kurup bal yapması gibi Ali'nin de şaşılacak işler yapmasını ifade eder.

Ali: Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve damadı. Kâbe'de doğmuş ve İslâm'ı Hz. Hatice'den sonra ilk kabul eden kişidir. 4. Halifedir. İlmin kapısıdır. Çok yönlü sahabenin öncüsüdür.

Anâsır-ı erbaa: Ateş-su-toprak-hava. Evren bu unsurlardan oluşur. Fizik alemin sırrı bu karışımlarda saklıdır.

Andelib: Güle aşık bülbül, şakımasıyla ağlayıp inleyen, durmadan maşukun güzelliğini anlatan âşığın sembolü.

Ankâ: Kâf dağında yaşayan, tüyleri renkli, yüzü insana benzeyen kuştur. Avlanmayışı, ulaşılması güç oluşu nedeniyle maşuka benzetilir. Üzerinde otuz kuştan bir renk olduğu için simurg diye anılır. Zümrüd-i ankâ diye de bilinir.

Ankebût: Örümcek. Sûfî edebiyatında hicrete ve büyük nebevî davaya yararından ötürü kullanılır.

Ârif: İrfân ehli, seyr u sülûkta nihayete ulaşan, sırra varan kişi.

Ashâb-ı Sûffa: Hz. Peygamber'in mescidinde yatılı kalıp, özel yetiştirdiği genç, güçlü, yetenekli sahabiler. Sayıları bazen 400'ü geçen özel birlikler. İslâm peygamberi bu özel yetiştirdiği sahabesini valilik, komutanlık, sefirlik gibi üst görevlere tayin etmiştir.

Âstan-âsitane: Eşik, giriş, dergâh, bir tarikat hareketinin kurucu pîrinin bulunduğu tekke.

Âşk, âşık, maşuk, uşşâk: Sırasıyla şiddetli sevgi, tutku. Şiddetle seven, tutkulu. Şiddetle, tutku ile sevilen, sevgili. Âşıklar. Tasavvuf edebiyatında çok sık kullanılan bu kavram, Kur'ân-ı Kerîm'de والذين آمنوا اشد حبا لله/İnananlar Allah'a şiddetli sevgi duyar" âyetindeki şiddetli sevgidir.

Avâm: Bir tarikat hareketine nispeti, bir mürşide ahd u peymânı olmayan.

Ayân-ı sâbite: Eşyanın görünür hale gelmeden önce Allah'ın bilgisinde olması hali.

Âyin: Usûl, yasa, tören. Bir sûfî hareketin ilkeleri. Tarikat klasiği.

Âyine: Ayna. Horasan sûfî edebiyatında eşyanın aynada akseden bir gölgeden ibaret olduğunu anlatmak için kullanılır. Allah'ın sıfatlarının kâinattaki varlıklarda tezahür etmesi.

Ayn-i cem': Cem' âyini, irşad toplantısı.

Ayne'l-yakîn, ilme'l-yakin, hakka'l-yakîn: Evreni yakîn ile (sezgi-duyuş ile) bilmek, evreni bilgi ile bilmek (mantıkla), evreni hak ile bilmek, oluş-hâl ile.

Bâb: Kapı, kitap bölümü. Tarikat hareketinde makâmı en yüksek olan kişi.

Baba, cedd, ata: Soy kökü, ecdad. Horasan tasavvuf hareketi edebiyatında veli, manevî önder için kullanılır.

Babaîlik: Horasan'dan Anadolu'ya göç eden Baba İlyas'ın (ö. 1240) kurduğu toplumsal hareket.

Bâcıyân: Kızkardeşler. Sûfî edebiyatında ahî teşkilatının kadın birlikleri.

Bâde: İçecek. Horasan edebiyatında ruhların bezm-i elestte içtikleri mukaddes içecek. İnsanlar dünyada bu sırra erdiklerinde bilinçlenir ve o âlemdeki Allah ile olan muhabbetlerini hatırlarlar.

Bahâî: Bâbiye tarikatının Mirza Hüseyin Ali (ö. 1892) tarafından değiştirilerek geliştirilen formu.

Bahar: Bütün tabiatın dirildiği bir mevsim. Horasan edebiyatında ruhların maşukuna vuslatını ve bezmini ifade eder.

Baht: Talih, şans. Horasan edebiyatında maşuka ulaşamamayı ifade eder.

Baş gözü-gönül gözü: Görüneni gören göz - görünmeyeni gören göz.

Bâtın, Bâtınîlik: İç ve içsel değişimi önceleyen düşünce. Sonraları Büyük Selçuklu zamanında bir siyasi hareket bu isimle anılmıştır.

Bayramîlik: Ankaralı Hacı Bayrâm-ı Velî'nin İç Anadolu endüstri ve tarım devrimini gerçekleştirdiği 1300'lü yılların tarikat hareketi.

Bedehşân: Lâl cevherinin çıktığı yer. Beşerî varlıktan hakiki varlığa doğru yol alan sâlikin, terk makamlarını ihraz ederek bekâyı bulması.

Bekâ-fenâ: Kalıcı olmak-geçici olmak. Horasan edebiyatında mana, kötü huyları terketmek, iyi ahlâkla donanmak. İlahi ahlakla donanmak.

Bektâşîlik: Horasan Anadolu Yesevî ekolü halifesi Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 1271) Anadolu tarım devrimini gerçekleştiren tarikat hareketi.

Belî: Evet anlamında Arapça belâ'dan Farsça ve Kürdçe'ye belî şeklinde geçmiş bir kelime. Horasan edebiyatında bezm-i elest'teki "ألست بربكم/Ben sizin Rabbiniz değil miyim? sualine verilen " قالوا بلى/Dediler: Evet" cevabının verilmesidir.

Bezm-i cân: Ruhlar meclisi, bezm-i ezel. Bu âlemde herkesin kaderi belirlenir.

Bezm-i cem': Alevî-Bektâşî toplanma meclisleri. Cem' âyini.

Bezm-i elest: Elest bezmi. "ألست بربكم/Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusunun sorulduğu ruhlar alemi.

Bid'at: Dinin aslından olmayıp sonradan dine montajlanan düşünce ve uygulamalar. Horasan sûfî metinlerinde bidâtlerle mücadele edip Kur'ân ve Sünnet'e ittiba sıkça vurgulanır.

Bir lokma, bir hırka: Tasavvufun makâmât adını verdiği 10 Kur'ân kavramından biri olan "kanaat"in sembolik ifadesi.

Buyruk: Bektâşî harekette tarikat manzumelerine verilen ad.

Cân: Ruh, hayat, dirilik. İnsanın metafizik hakikatini, âşığı (dervişi) temsil eder.

Cavlak: Dazlak, Kalenderi. Aba giyinip saç, sakal, kaş kazıtan Kalenderî dervişi.

Cefâ: Eziyet, sıkıntı. Horasan edebiyatında dervişin Allah'tan ayrı kalışını, firâk acısını ifade eder.

Celvetî: Aziz Mahmûd Hüdâî'nin (ö. 1541-1628) başlattığı tarikat hareketi.

Cem'-fark: Kesrette vahdeti görmek, varlık evreninde Allah'tan başka bir şey görmemektir. Fark ise hem varlığı hem Allah'ı ayrı ayrı görmektir.

Cemâl: Yüz, çehre. Horasan edebiyatında maşukun yüzü.

Cevâir: Cevherler. Sûfî edebiyatında maşûkun vuslatı, âşığın gönlü.

Cezbe: Çekme, tutulma, kendinden geçme. Maşûk'un cezbesine kapılmak. Derviş bu durumda meczûb diye adlandırılır.

Cihad: Allah için adanmışlık. Sûf hareketi tarihinin en merkezi kavramlarından. Nefis mücahedesiyle başlayıp bütün kötülüklerle mücadele, bütün iyilikleri egemen kılmak. Eğitim-öğretim cihadı, bilim cihadı, tarım cihadı, cephe cihadı, nefis cihadı, teknoloji cihadı vb.

Cilve: Horasan tasavvuf edebiyatında dervişlerin gönlünde parlayan ilahî nur.

Çehar alâmet: Dört alamet. Bektâşî halifelerine verilen dört sembolik eşya (bele sarılan ince uzun sofra, çerâğ, alem, seccade.

Çile: Farsça "kırk günlük" anlamında çehille'den Türkçe'ye çile şeklinde geçmiştir. Dervişlerin Rabbânî eğitim için gündüz sâim, gece kâim olmalarıdır. Ramazan ayının son 10 gününü müekked sünnet olan itikâfla geçirmeleri ve bu uygulamayı kırk güne kadar sürdürmeleridir. Çile çekmek, çile doldurmak, çile çıkarmak deyimleri kullanılır.

Dâr: Bektâşî gelenekte ayn-i cem' yapılan oda.

Dede-Babâ: Bektâşî postnişinine verilen ad.

Deniz: Horasan tasavvuf edebiyatında sonsuzluk, bahr-ı umman. Gavvas da bu kelime ile ilişkili sonsuz derinliğe dalan demektir.

Derd: Gam, keder, acı. Allah, peygamber ve cihad tutkusunun verdiği acı.

Dergâh: Tekke, kapı eşiği, sığınak. Tekke eğitiminin verildiği mekân.

Derviş: Fakir kelimesinin Farsçası. Buradaki fakirlik sözlük anlamıyla değil ıstılahî anlamıyladır. Yani Allah'tan başka kimseye muhtaçlık duymayan, tam bağımsız ve özgür kimse.

Devrân: Dönüş, zaman. İnsanın dünya serüveni. Dervişlerin gezegenler gibi halka kurarak zikir yapması.

Devriye: Horasan edebiyatında koşma-destan benzeri bir nazım türü.

Deyiş: Deme, türkü ve şiir söyleme. Bektâşi edebiyatında sûfî şiir.

Didâr: Güzelliğin görülmesi, manevi güzellik. Allah'ın tecellisi.

Dil: Gönül, âşığın yüreği.

Divân: Büyük meclis, topluluk. Kıyamette ilahi mahkeme.

Dost: Arkadaş, yoldaş. Tasavvuf edebiyatında ilahi sevgili.

Dört kapı kırk makâm: Bektâşî edebiyatında şeriat, tarikat, marifet ve hakikat düşüncesi.

Dört kitap: Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'ân.

Düldül: Mısır hükümdarı Mukavkıs'ın hediye ettiği binek. Hz. Nebi'nin ester cinsi katırının adı. Bektâşî edebiyatında sıkça kullanılır.

Dünya: Tasavvufta dünya bireyi Allah'tan alıkoyan her şeydir.

Düşkün: Erkân ve âdâba uymayan tarikat mensubu.

Düşman: Hadiste insanın nefsi. " اعد عدوك نفسك/En büyük düşmanın nefsindir".

Ehl-i beyt: Ev halkı, Hz. Nebi'nin ailesi. Âl-i abâ.

Ehl-i hâl: Cezbeye tutulmuş.

Ehrimen: Şeytan, dev. Zertüştlükte de karanlık ve kötülük sembolü.

El almak: Derviş olup bir tarikata intisap etmek.

El etek tutmak: Mürşid katına vararak meydan görüp nasip almak.

El etek sahibi: Bektaşiliğe girmiş kimse.

Elest, ahd-ı sâbık: Bezm-i elest. "ألست بربكم/Ben sizin Rabbiniz değil miyim" sorusunun sorulduğu ruhlar âlemi.

El-Fakru fahrî: "الفقر فخري/Fakirlik övüncümdür" demek. Tasavvufta kişinin daima Allah'a muhtaç olduğunun bilincinde olması. Gerçekte zengin olmamak değil, gönlünde zenginliğe meyli olmamaktır.

Ene'l-Hak: Allah'ın evrendeki her şeyin Allah'tan olduğu anlayışı.

Erbain: Arapça kırk demek. Farsçası çehelledir. Kırk günlük itikâf.

Eren: İlahi vuslatı gerçekleştirmiş kimse. Horasan erenleri bunlar içindir.

Erkân: Rükünler, temel direk. Temel ilkeler. Erkânnâme, tarikat esasları.

Eşik: Ulvî değer taşıyan yer. Zâhirden bâtına ulaşmak.

Evliyâ: Velî'nin çoğulu. Üstün yetenekli, keramet ehli.

Fahir: Bektâşilerin giydiği Hüseynî, oniki dilimli taç.

Fahr: Övünme. Tarikatta başa giyilen başlığa bu ad verilir.

Fakîr: "Ben" yerine kullanılır. Allah'tan başka kimseye muhtaç olmayan.

Faziletnâme: Hz. Nebi, çahâr yâr-ı güzin ve ehl-i beytin erdemlerini anlatan manzum ve mensur eser.

Fenâ: Ölümlülük, yokolma. Benliğin yok edilip, Allah davasının yüceltilmesi.

Firâk, firkat: Ayrılık, hüzün. Horasan sûfî edebiyatında âşığın yürek acısı.

Fitne: İnsanı Allah'tan alıkoyan her şey. İmtihan sebebi.

Furkân: İyi ile kötüyü ayırmaya yarayan bilinç, derin kavrayış.

Gaflet: Nefsin arzularına tabi olmak.

Gam: Aşk acısı. Yiğidi kılıç darbesi değil dostların gam ve kederi öldürür.

Garîb: Gurbette olan. Tasavvuf edebiyatında ilahi değerlere tam bağlı olup yerleşik düzene ters algılanan, garipsenen kimse.

Gayb: Duyularla ve akılla bilinmeyen âlem. Ricâl-i gayb, gayb adamları. Yani Allah'ın nazarıyla bakan, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan, O'nun yasalarına göre hayat yaşayan kimseler.

Gülbang: Gül sesi, bülbül şakıması. Bir sûfî topluluğunun söylediği ezgiler, makam ile okunan toplu dua.

Halvet: Yalnız kalmak, uzlet, çile, erbain. Nefis terbiyesi uygulaması.

Hamzavi Edebiyat: Tevhide dayalı, aşk, heyecan ve irfan edebiyatı.

Harabâtî: Münzevî, kâmil insan.

Hasret: Özlem, tasavvuf edebiyatında Allah'a, enbiya ve evliyaullah'tan ayrı kalmanın vediği acı.

Hâss, havâss, hâssu'l-hâs: Tasavvufta benliğini aşamamız kimseler avam olarak adlandırılır. Gerçeğe ulaşanlar ise hass/havâsstırlar. Gerçeğe ulaşanlar ise havassu'l-havâstırlar.

Haydar: Kahraman anlamında kullanılan bir kelime. Hz. Ali'nin sıfatı olmuştur.

Haydarîlik: 13. asır Anadolu'nun Horasan izindeki etkin bir tarikat hareketi.

Hayrân: Hayret makamına ulaşanlar için kullanılır. Gözlem, deney ve araştırmalarıyla Allah'ın sıfatlarının yüceliği karşısında şaşkına dönen kimse.

Hayret: Sâlikin kalbine gelen tecelli ile hayrete düşmesi.

Hazan: Edebiyatta baharın zıddı, yaşlılık, hastalık ve ölümün simgesi.

Hazarât-ı Hamsa: Tecelli mertebeleri. 1-Lâ taayyün: Gayb âlemi. Âlemin görünümünün olmadığı zaman. 2- Nur-i Muhammediye: İlk tecellinin belirmesi. 3- Melekût âlemi: Berzah âlemi, 4- Şühûd âlemi, mülk, his âlemi, şekil haline girmiş her şey. Bütün âlem lâ taayyün ve şühûddan ibarettir. 5- İnsan-ı kâmil âlemi: Önceki dört âlem, Allah'ın

zatının sıfatları tecelli ettiğini gösteren âlemlerdir. Sûfilere göre insan-ı kâmil, bütün sıfatları kendinde toplayan kişidir.

Hırkâ: Önden açık, yün, kollu üst giyisisi. Dervişlerin giydiği yakasız kollu cübbe. Tasavvufi edebiyatta derviş giysisi.

Hızırnâme: Hızır hakkındaki anlatıların yer aldığı eserler.

Hicab: Sâlik ile muradı arasındaki engel, âşığı maşukundan ayıran perde.

Hikmet: Güzel söz. Ahmed Yesevînin manzum şiirlerine de hikmet denir.

Horasan Erleri: Horasan İslâm düşüncesini Anadolu ve Balkanlara intikal ettiren öncü şeyh ve dervişlere verilen genel ad.

Hû: Allah adı yerine kullanılan bir zamirdir. Manası da "O"dur. Kur'ân-ı Kerîmde Allah adı yerine kullanıldığı için tasavvufta özel ad olarak kabul edilir.

Hülûl: Allah'ın bazı eşya ve kişilere girmesi inancı. Panteist.

Hurûfilik: Kur'ân'ın dış anlamının gereksiz olduğunu iddia edenlerin Fazlullah-ı Hurûfîyi takip ettikleri akım.

Hümâ Kuşu: Devlet kuşu, talih kuşu, cennet kuşu. Kaf Dağı'nda efsanevi bir kuş.

Hüseyin: Hz. Ali'nin oğlu, oniki imamın üçüncüsü. Zühd hareketi lideri. Tasavvufun öncü ismi.

İcâzet: Şeyhlik yapabilme yetkisi, diploma.

İlme'l-yakîn: Bilgi ve delile dayanan, kesin bilgi.

İlm-i bâtın: Şeriatın hikmetlerini, ilâhi ahkâmın sebepleri ve sırları bilmek.

İlm-i Ledünn: Allah'ın katından gelen işaret, ilham, rüyâ.

İnâbet, İnâbe: Suçları bırakıp Allah'a dönmek, bir müşide intisab etmek.

İnsan-ı kâmil: Yetkin insan, Allah'ın isim ve fiilleriyle kendisinde tecelli ettiği insan.

İrfân: Bilme, kavrayış, kainâtın sırrını bilme kudreti.

İrşâd: Doğru yolu gösterme, uyarma.

İstiğnâ: Allah'ın güzelliğinin özelliklerindendir. Allah'ın ihtiyaçsız oluşu.

İsm-i A'zam: Allah'ın en büyük ismi. Onu bilme şerefine erenler çok güçlü olurlar. Süleyman Peygamber'in yüzüğünde bu isim kazılıdır.

İşrâkiyye: Tasavvufî düşünce ile felsefi düşüncenin ortak alanı. Hakikatin kalbe doğan ışık ve sezgi ile bulunabileceğini ileri süren düşünce. En önemli temsilcisi Suhreverdi-yi Maktûl.

Kâbe kavseyn ev ednâ: İki yay aralığında hatta daha kısa mesafe. Miraçta Hz. Peygamber'in Allah'a çok yaklaştığı ima edilir.

Kadeh: Aşığın kalbi. Seyr-i sülûk çıkaran dervişe verilen ilahi bilgiler.

Kâf u nûn: Allah'ın yaratmak istediği şeyi kün kelimesi ile yaratması.

Kâf: Dünyanın etrafını çevrelediğine ve aşılması imkânsız olan dağlar. Tasavvufta mürşid-i kâmilin vücudu.

Kalp: Tasavvufta ilahi âlemin tecelli yeri.

Kâlû belâ: Evet dediler anlamında elest bezminde ruhların Allah'a kulluk sözü vermeleridir.

Kanber: Hz. Ali'nin azadlı sadık hizmetlisi.

Kerâmet: Allah'ın dostlarında görülen olağanüstü haller. Peygamberlerin olağanüstü halleri mucize, Müslüman olmayanlardan sadır olanlar istidrac'dır.

Kerbelâ: Irak'ta Kûfe yakınında Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmediği için şehid edildiği yer.

Kesret-vahdet: Çokluk-teklik.

Kızılbaş: Erdebil tekkesi şeyhi Şah İsmail'in otoritesini ilan ettikten sonra Anadolu tekkelerinden kendisini ayırdetmek için yeşil sarığı bırakıp kızıl sarık sarmasını ifade eder. Sorhser diye de tabir edilir.

Kurbân: Bireyin kendisini Allah'a adamasıdır. Fedâ etmesi.

Lâ mekân: Mekânsız, Allah'ı niteler. Türk İslâm Edebiyatı'nda kullanılır.

Lisân-ı hâl: Hâl dili, sükûtun dili. Bir insanın duruşuyla ima ettiği mana.

Maârif. Sohbet esnasında kâmil bir mürşidin derin anlamlı sözleri.

Makâm: Durak, yer, mertebe. Tasavvufta kişisel gelişim için Kur'ân kavramlarından elde edilen yükseliş basamakları. Çalışarak elde edilir.

Maktel/Mersiye: Tekke edebiyatında İmam Hüseyin'in şehadetini anlatan manzumlardır.

Mansûrnâme: Hallâc-ı Mansûr'un hayatı ve üstünlüklerini anlatan mesnevi tarzında yazılmış şiir.

Marifet: Sûf hareketinde makam ve hâlleri yaşayarak elde edilen bilgi.

Mâsiva: Allah'tan başka her şey. Allah dışındaki mahlûkâtın tümü. Ağyâr.

Meczup: Cezbeye tutulmuş, âşık, divâne. Seküler kaygılardan kurtulmuş, tam özgürlüğü elde etmiş kişi.

Melâmet: Dervişin kendi dindarlığından halkı haberdar etmemesi. Riyâ'dan ve sümâdan kaçması.

Menâkıbnâme: Evliyâ, ulemâ, urefâ ve udebânın biyografilerindeki üstün yönlerini anlatan metinler.

Menzil: Tasavvuf edebiyatında amaca ulaşmak için âşığın çeşitli sıkıntılara katlanarak geçirdiği aşamalar.

Mervân: Ehlibeyt'e düşmanlığı ile tanına zâlim kişi. Tasavvuf edebiyatında Yezid gibi sıkça kullanılır.

Mest: İlahi aşkın neticesinde dervişin kendinden geçmesi hali.

Mevlid: Doğum zamanı ve yeri anlamında mevlid Hz. Peygamber'in doğumunu, ahlakını, mucizeleri ve miracını konu edinen manzum eserlerdir.

Mey: Tasavvufî edebiyatta ilahi tutku, Allah aşkı. İmanın coşkunluğu.

Meyhâne: Tekke ve dergâh, ilahi aşkın öğrenildiği ve yaşandığı yer.

Miraç: Yükseliş, ilahi amaç doğrultusunda manevi yükseliş.

Miraciye: Miraç hadisesini anlatan manzum, mensur eserlerdir.

Mirachân: Miracnâme, miraciye okuyan kimse.

Mir'at: Ayna, ilahi varlık yokluk aynasında yansır, çokluğu meydana getirir.

Miskîn: Derviş, insan-ı kâmil anlamında. Manevî yokluğun ileri derecesi.

Muhabbet: Allah ile kulları arasında Kur'ân okunduğu esnada meydana gelen manevi diyalog.

Muhib: Tarikata girmiş fakat henüz dervişliğe ikrar vermemiş olan kişi.

Mürakabe: Dervişlerin gönüden her şeyi çıkarması, ilahi feyzi beklemesi.

Musahib: Hicret-i Nebevî'de Muhacir-Ensar kardeşliği olan muahâtı ifade etmek için sonraki yüzyıllarda edebî metinlerde musahib kullanılmıştır.

Mutasavvıf: Hz. Peygamber'den sonra onun bıraktığı sekaleyn ilkelerinden uzaklaşıp ipek (harîr) giyinerek sekülerleşen kesimlere sûf/yün giyinerek tepki gösteren sahabe ve tabiinin adı. Harir sembolizmi karşısında sûf sembolizmini benimseyen. Harirî'ye karşı sûfî.

Mûtû kable en temûtû/ موتوا قبل ان تموتوا (Ölmeden önce ölün!): Bu rivayetin taşıdığı irfânî derinlik manzum edebi metinlerde sıkça kullanılmış ve bir mûtû sırrı oluşturmuştur.

Münacât: "ادعوا ربكم تضرعا و خفية/Rabbinize tazarru' ve korku içinde dua edin". Allah'a dua, niyaz ve tazarru'ların edildiği manzum metinlerdir.

Mürîd: Bir tarikat hareketine girme isteği kabul edilip taliplikten tevbe töreniyle intisabı gerçekleşerek müridliğe intikal eden ve tekke eğitimine hak kazanan kişi. Derviş.

Mürşid: Rehber, lider, yol gösteren, öncü. Bir tarikat hareketinin kurucu pîri veya bütün eğitim aşamalarını başarıyla geçip icazet (diploma) alarak irşad hizmetlerini yürüten kişi.

Na't: Hz. Peygamber'i öven, onun üstün özelliklerini anlatan manzumlar.

Nefes: Anadolu tasavvuf hareketlerinin tekke ve zaviyelerde bestelenip okuttukları mürettep manzumlar.

Nefis: Benlik. Tasavvuf edebiyatında kontrol altına alınıp ruhun ondan özgürleştirilmesi gereken insan beni, ego. Yedi mertebede nefis eğitimi düzenlenmiştir: Nefs-i Emmâre, Levvâme, Mülhime, Mutmainne, Raziye, Marziyye, Kâmile.

Nikâb: Örtü, yüzü saran peçe. Bireyi Allah'tan alıkoyan engel.

Nutuk: Söz, söylev, hitap demektir. Tarikat kurumsal merkezlerinde eğitim amaçlı söyledikleri manzum sözlerdir. Nutuklar sâliklere yol göstermek, tarikatın âdâb ve erkânını yaşanır kılabilmek için nazmedilir ve yazıya aktarılırlar. Şiir biçiminde nazmedilmesinin sebebi ise, öğrencilerin kolay ezberleyebilmelerini temin etmek içindir.

On iki İmam: Zühd hareketinin Medine-Kûfe-Basra tecrübesini Horasan'a intikal ettiren Peygamber torunlarından on iki öncü isim. İmamiyye'ye göre on iki imamlar, ilahi nasb ve tayin ile seçilmiş masumlardır: İmam Ali (ö. 661), Hasan (ö. 669), Hüseyin (ö. 680), Ali Zeyne'l-Âbidîn (ö. 713), Muhammed Bakır (ö. 734), Cafer-i Sâdık (ö. 765), Musa Kâzım (ö. 799), Ali Rıza (ö. 818), Muhammed Taki (ö. 835), Ali Naki (ö. 868), Hasan el-Askeri (ö. 874), Muhammed Mehdi (ö. …).

On Dört veya Çârdeh Masum: Hz. Peygamber ve Hz. Fatıma ile birlikte masum imamlar toplamda 14 masûm-i pâk olarak tesmiye edilirler.

On Sekiz Bin Âlem: Ssahabi Vehb b. Münebbih Kur'ân-ı Kerîm'de geçen âlemler tabirinin 18 bin âleme karşılık geldiğini belirtmiştir. Tasavvuf yazarları bu rivayete dayanarak edebî metinlerde 18 bin âlem tabirini sıkça kullanmışlardır.

Pervâne: Kelebek anlamına gelir. Horasan tasavvuf edebiyatında mum ışığının etrafında dönüp kendini ateşe bırakan kelebekler, Allah'a adanmış âşıkların vahdet meydanındaki şehadetlerini temsil eder.

Pîr: Farsça'da yaşlı, ehliyet sahibi, yetkin kişi demektir. Tasavvuf literatüründe bir tarikat hareketinin kurucu önderini ifade eder.

Post, Postnişîn: Farsça'da deri demektir. Genellikle koyun derisinden yapılan postlar, tekke tüzel kişilik kurumlarında koltuk işlevi görmüşlerdir. Bir tekkenin önderi, bu post üzerinde oturur, sosyal ve idari sorunlarla ilgili çalışmaları buradan takip ederdi. Postnişîn ise Farsça'da "postta oturan kişi" demektir.

Râbıta: Sözlükte râbıta; İlgi, bağ, irtibat anlamına gelir. Istılahta ise bir kimsenin bağlı olduğu, sevip saygı duyduğu mürşidini hatırlayarak onun üstün özelliklerini örnek alması, onu kendisine model örnek olarak seçmesidir.

Râz: Farsça sır demektir. Türk İslâm Edebiyatı'nda *râz u niyâz* şeklinde kullanılan bu ifade adanmış vakıf insanının Rabbine yöneldiğinde Rabbine arzettiği sırrı ve Rabbinden beklentisi, umudu ve niyazıdır.

Rind: Dünyanın hakikatine vakıf olup dünya işlerinin tasasını duymayan yüce gönül sahibi kimse rind meşrep olarak adlandırılır. Rind meşrep olmak; dünyevi olayları, geçici hadiseleri acı veya haz verseler bile aynı görebilmektir. Yani dünyada üzülecek ve sevinecek bir şey görmemektir.

Riyâzet: Sözlükte idman, tedrib, spor anlamında bir kelimedir. Sûf hareketi ıstılahında riyazet; perhiz, nefsin istek ve arzularına göre yaşamayıp behimi isteklerden uzak durmaktır.

Sâkî: Sözlükte su dağıtan demektir. Türk İslâm Edebiyâtında zikir meclislerine varlığıyla neşe veren, can suyu dağıtan yetkin ve ehil tarikat hareketinin önderini (mürşid-i kâmili) sembolize eder.

Saltuknâme: Horasan Buhara'dan Anadolu'ya intikal eden Anadolu tasavvuf hareketinin öncü simalarından Romanya'da medfun Sarı Saltuk (ö. 1297)'u anlatan biyografiler bu isimle anılır.

Sema': Sözlükte dinlemek, kulak vermek demektir. Horasan Tasavvuf Edebiyâtı'nda tarikat toplantılarında Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün (Kur'ân tabiriyle "size can veren/لما يحييكم") ilkelerine kulak vermek, dinlemektir. Bu esnada bazı kimseler vecd hali yaşayıp

ayağa kalkarak tilavet edilen ilahi nağmelerin ritmine ayak uydurarak dönmüş, raksetmişlerdir. Zamanla bu dönme ve raks eylemine sema' tabiri kullanılır olmuştur. Sema', gerçekte salt bir dönme veya raks değil, bir düşünme eylemidir. İlahi hikmetleri dinlerken coşan kimsenin bu coşkusunu dışavurmasdır.

Seyirnâme: Bir tarikat hareketine intisab eden öğrencinin âdâb ve erkânı (hareketin protol kurallarını) anlatan klavuz eserlerdir.

Seyr u Sülûk: Tekke hareketinin idealize ettiği Allah davasının yaşanır kılınması için yapılan parapsikolojik/içsel değişim ve toplumsal eğitim.

Seyyid: Sözlükte lider, öncü, önder, efendi anlamına gelen Seyyid, soyu Hz. Fatıma'dan Hz. Peygamber'e dayanan kimseler için kullanılır. Üstün erdemli anlamındaki şerif kelimesi ile birlikte de kullanılır ve nesl-i pâk-i Muhammedî'yi ifade eder. Osmanlı döneminde Mekke yöneticilerine Şerif ünvanı verilirdi. Hz. Peygamber de İbn Mâce Zühd 37. hadiste diğer peygamberlerin Seyyidi (seyyidü'l-enbiya) olduğunu beyan buyurmuştur.

Sofu: Sûfî kelimesinin zamanla bozulmuş şeklidir. Kelime ile birlikte sûfînin anlamı da orijinal formundan sapmıştır. Sûfî, ipek sembolizmine dayanan sekülerleşme eğilimlerine karşı sûf/yün giyinerek tepki gösteren selefi İslâm hareketi mensubu.

Şathiyye/Şatahât: Sema' (dinleme) yaparken veya itikâf halinde sûfi mütefekkirin coşan ruhundan feyezân eden derin irfânî sözler. Subjektif, kişisel tecrübeye dayalı sözler olduğu için bazen şathiyelerin anlaşılması güç olabiliyor. Bu nedenle şathiyeler, güç merkezleri tarafından sûfî muhalefetine karşı suiistimal edilerek idamlara malzeme yapılmıştır. Şathiyelerin en meşhuru Hallâc'ın ben haklıyım anlamındaki "Ene'l-hak" sözüdür. Ben haklıyım sözü, "Ben Allah'ım" diye saptırılarak hakkında küfür fetvası verilmiş ve Hz. Hüseyin gibi 400 öğrencisi ile idam edilmiştir.

Tâlib: Tekke'ye girme isteği olup öğrenciliği henüz onaylanmamış kişi.

Tarikat: Sözlükte yol, yöntem demektir. Türk İslâm Edebiyâtı tarihinde tasavvuf düşüncesinin kurumsallaşarak tekke ve dergâhlarda kurulan sistemli toplumsal hareketlere verilen isimdir.

Tekke: Yaslanılan yer, yaslanmak anlamındaki tekke sözcüğü tarikat hareketlerinin kurumsal çalışmalarını yaptıkları mekânların genel adı. Tekkelerin en küçüğüne zâviye, en büyüğüne Âsitâne denir.

Terk: Bırakmak, kendinden ayırmak. Tasavvufta Allah'tan başka sevgileri gönülden çıkarmaktır. Terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i terk ise bu eylemin aşamalarıdır.

Üveysî: Veysel Karânî (ö.) gibi uzaktan gerçekleşen bir aydınlanma ile bir harekete intisab eden, bir mürşide bağlanan, bir insân-ı kâmili örnek alan.

Velî, Vâli, Velâyet, Velâyetnâme: Allah'a yakın, "والذين آمنوا اشد حبا لله/Onlar Allah'ı çok severler (tutku ile)", "يحبهم و يحبونه/Allah onları, onlar da Allah'ı sever" âyetlerinin müfadı kimseler. Vâli, dünyada kişinin velâyetini teslim ettiği siyasi otorite. Velâyet, velilik müessesesi. Velâyetnâme ise, velîlerin vefatından sonra öğrencileri tarafından yazılan biyografik eserlerdir.

Vehhâbilik: Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1792) tarafından başlatılan, İngiltere destekli "İhvân" adını verdikleri silahlı birliklerin 1730'larda Osmanlı ve tasavvuf karşıtı olarak başlattıkları siyasi-fikrî hareket.

Vuslat, Vâsıl: Varış, maşuka erişmek. Seyr-i sülûkunu tamamlayıp tekke eğitimini bitiren kişiye vâsıl denir.

Zikir, Zâkîr, Ezkâr, Tezkire: Zikir, Allah'ı anmak. Zâkir, Allah'ı anarak aydınlanan kimse. Ezkâr, zikir cümleleri, metinleri. Tezkire, veli, ulema, şuara, salihinin biyografilerini anlatan kitaplar. Şair tezkireleri, evliyâ tezkireleri, kadın âlim ve sûfî tezkireleri gibi.

Zühd, Zâhid, Zühhâd: Dünya ve içindekilere karşı kalbî ilgi ve sevgiyi bir kenara bırakmak. Allah, Resulü ve Allah yolunda cihâddan başka en sevgili tanımamak. Zâhid/Zühhâd ise, bu düşünce ve eyleme sahip kimse/kimseler.

Zülfikâr, Zülfikârnâme: Bedir savaşında Hz. Ali'ye Peygamberimiz tarafından verilen ucu çatallı kılıcın adı. Bu kılıç etrafında kahramanlık öykülerinin anlatıldığı manzum eserlere ise zülfikârnâme denilmiştir.

1.3.4. Türk İslâm Edebiyâtının Referansları

Horasan Türk İslâm Edebiyatı'nı besleyen ilmî/fikrî muhtevâ ve tarihsel kaynaklar, Kur'ân-ı Kerîm başta olmak üzere Hadisler ve diğer İslâmî kaynaklardır. Horasan Aydınlanmasının oluşturduğu edebiyatın elbette önceki kültürlerden gelen bir yönü de vardır. Dolayısıyla Türk İslâm Edebiyâtı kaynakları, Muhtevâ kaynaklar ve tarihsel kaynaklar şeklinde iki kategoride ele alınabilir.[102] Bunlar arasında biyografik ve bibliyografik kaynaklar da tarihsel kaynaklar içinde bir alt tasnif olabilir.

1.3.4.1.Türk-İslâm Edebiyatının Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerim

Horasan aydınlanmasının en önemli ürünü olan Türk İslâm edebiyatı, bu dinin edebiyatla sıkı ilişkisini ortaya koymaktadır. Din edebiyat ilişkisinin birincil kaynağı ise Kur'ân-ı Kerim'dir ve Kur'ân'ın Horasan'daki muhatapları olan Arap, Türk, Fars ve Kürdler, edebi eserleriyle hayatlarındaki köklü değişimleri ispat etmişlerdir.

Türk İslâm Edebiyat tarihçileri[103], bu edebiyatın ilk kaynağının Kur'ân olduğunu belirtirler. Diğer kaynaklar ise Kur'ân'la bağlantılı tefsir, hadis, tasavvuf ve kelam gibi ikincil kaynaklardır. Kur'an-ı Kerim, ekolün bütün eserlerinde, belirleyici bir role sahiptir.

Kur'ân'ın bizzat orijinal Arapçası veya çeşitli dillere çevirileri yapılmak suretiyle Kur'an'ın Türkçe, Farsça meal ve tefsirleri yazılmıştır. Horasan Türkleri Kur'an'ı daha iyi anlamak için entelektüel bir çaba harcamış, böylece edebî türler arasında

---

[102] Reyhan Keleş, "Türk İslam Edebiyatının Muhteva Kaynakları-Şeyh Gâlib Örneği", Bilimnâme, 2020, S. 41, 443-484.

[103] M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2003, 112-113; Agâh Sırrı Levend, "İslâmî Edebiyatın Esasları ve Kaynakları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1971, TDK Yayınları, Ankara 1989, 186-187.

ilk sırayı satırarası Kur'an tercümeleri ihraz etmiştir. Kur'an, Arapça dışında ilk defa Sâmani (875-999) hükümdarı Mansur b. Nuh'un (ö. 976) isteğiyle Farsça'ya, akabinde Türkçe'ye de çevirilmiştir.[104] Buna göre ilk Türkçe Kur'ân tercümesi bu dönemde yazılmış, Türkçe Kur'an tercümeleri 13-15. Asırlara ait yazma nüshalarda devam etmiştir. Bunlardan bazıları yazma nüsha olarak Türkiye'de yayınlanmıştır.[105] Satırarası Türkçe Kur'an meallerini, sure tefsirleri ve Kur'ân'ın tümüyle tefsiri çalışmaları izlemiştir. Sûre tefsirleri arasında Fatiha, Mülk ve Yasin surelerinin tefsiri en yaygın olanlarıdır. Ayrıca manzum sure ve âyet tefsirleri de oldukça yaygındır. Sözgelimi Senâî'nin, Mevlânâ ve Hafız'ın âyet tefsirlerinin devamı niteliğinde Mehmet Âkif'in *Safahat*'ındaki âyet tefsirleri de bu mahiyettedir.

Kur'ân'dan sonra İslâm'ın iman, ibadet ve ahlâk ilkelerini anlatan kaynaklar da Türk İslâm edebiyatının ikincil kaynakları olarak yerini almıştır. İslâmlaşma sonrası ilk eserlerden olan Kutadgu Bilig'de İslâm'ın Kur'ân ve sünnetten elde edilen itikad, ibadet ve ahlâk esasları izah edilmiştir. Yüknekî'nin *Atabetü'l-Hakâyık*, Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*, Baba Tahir Hemedânî'nin *Divân*'ı, Gücdevânî'nin *Nasâih* veya Vasâyâ'sı, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si, Yunus'un *Risâle-i Nushiyye*'si, Nâbî'nin *Hayriyye*'si Vehbî'nin *Lütfiyye*'si bu manzum kaynaklardan bazılarıdır. Manzum eserler arasında tevhîd; münâcât ve nâtlar en yaygın ikincil kaynaklardır. Esmâü'l-Hüsnâ'lar da Kur'ân'ın Türk İslâm edebiyatı üzerindeki tesirini gösteren türlerdendir.

Kur'an-ı Kerim'deki peygamber kıssaları, Türk İslâm edebiyatındaki manzûm/mensûr Kısas-ı enbiyâların telifine

[104] Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara 2004.
[105] Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza 15. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

müncer olmuştur. Bu alandaki ilk eser İmam Cafer'in (ö. 765) öğrencisi Kûfeli Ali b. Hamza el-Kisâî'nin (ö. 805) *Kısasü'l-Enbiyâ*'sı, Rabguzî (ö. 1310'lar) ve Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) *Kısâs-ı Enbiyâ*'sı, bu türe örnek verilebilir. Tüm peygamberleri ihtiva eden kısaslar olduğu gibi tek bir peygamberi konu alan kısaslar da vardır. Uzun Firdevsî, Serezli Sadî, Beheştî Ramazan, Hamdî, Şemseddin Sivâsî Süleyman (a) hakkında manzum kısas yazmışlardır.[106] "Yusuf u Züleyhâ"lar da bu babdan addedilirler. Firdevsî'ye (ö. 1020) atfedilen fakat ona aidiyeti şüpheli olan bu isimle bir manzum eser vardır ki, başkasına ait olsa da eser,[107] bu türün güzel bir örneğidir. Akşemseddin'in oğlu Hamdullah Hamdî (ö. 1503) de "fâilâtün mefâilün fa'lün" kalıbıyla *Yusuf u Züleyhâ* adında bir manzum eser yazmıştır.[108] Orta Asya Hâkâniye Türkçesi'yle yazan Âli (ö. 1100'ler),[109] Şeyyâd Hamza (ö. 134'lar),[110] müverrih Kemalpaşazâde (ö. 1534),[111] Taşlıcalı Yahya Bey (ö. 1582),[112] Sulî Fakih (ö. 1200'ler) gibi şairler de *Yusuf u Zeliha*'yı Türkçe yazmış şairlerden bazılarıdır.

Hızırnâmeler de edebiyatımızda çokça karşılaşılan türlerden ve Türk İslâm edebiyatına kaynaklık teşkil eden referans metinlerdendir. Hızır (a), Kur'ân'da Hz. Musâ ile beraber abd-i sâlih olarak adını andığımız kendisine ledünnî ilim verilen salih bir zattır. Hızır adını verdiğimiz bu salih kul bazı davranışlarının şeriata uygun olmadığı gerekçesiyle Hz. Musâ tarafından eleştirilmişti. Oysa Hz. Musa yanılmıştı. Çünkü zâhirden bakarak

---

106 Agâh S. Levend, "Dîvân Edebiyatında Hikâye", *TDA Belleten* 1967, TDK Yayını. Ank 1989, 96.
107 Mehmet Kanar, "Firdevsî", *İslam Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1996), 13/125-127.
108 Zehra Öztürk, "Hamdullah Hamdî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1997), 15/452-4.
109 Tuncer Gülensoy, "Ali", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1989), 2/379.
110 Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zelîha*, (Nakil: Dehri Dilçin), TDK Yayınları, İst. 1946.
111 Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2002), 25/238-240.
112 Kâzım Köktekin, "Bir Yusuf ve Zeliha Şairi Süle Fakih ve Eseri", *Türkiyat Journal*, Ankara Üniv. www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1657367452_11.pdf

şeriata aykırı gördüğü durumları, Hızır'ın açıklamasıyla ikna olmuş ve özür dilemiştir. Bu kıssa (Kehf 18/65-82), edebiyat tarihimizde Hızırnâmelere konu olmuştur. Horasandan Tokat Zile'ye göç eden Ebü'l-Berekât'ın oğlu Şemseddin Sivâsî (ö. 1597), Ankara'lı Nev'î Yahyâ (ö. 1599), Şeyhoğlu Osmân (ö.),[113] Niyâzî-i Mısrî (ö. 1694)[114] Hızırnâme türü eser yazan şuarâdandır.[115]

Kur'ân-ı Kerîm edebî teşbih/benzetme unsuru olarak da kullanılmış, Kur'ân âyetleri sevgilinin yüzüne benzetilmiştir. Kur'ân'a kâfirlerin bakamadığı gibi sevgiliye de ancak maşûklar bakabilir. Kur'an âyetleri iktibas ve telmihen de kullanılmıştır. İslâmiyet'i kabulden sonra *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *Hadikatü'l-Hakika* gibi eserlerde Kur'ân âyetlerine istinaden telmihler yapılmıştır. Sözgelimi Kutadgu Bilig'de 24 ayetten ilham alarak tevil yapılmıştır.[116] Senâî ve Mevlânâ, günümüze yakın dönemde ise Mehmet Akif bu tarzda şiirler kaleme almışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'den edebi metinlerimize giren çok sayıda ıstılah da vardır. Bu durum Kur'ân dilinin Horasan Aydınlanması için en önemli referans olduğu anlamında yorumlanabilir. Allah'ın Rahman, Rahîm gibi isimleri başta olmak üzere salat, dua, sadaka, nebi, âhiret, kıyâmet, cennet, cehennem, cihâd, âlem gibi ıstılahlar Kur'ân-ı Kerîm'den Türk İslâm edebiyatına geçmiştir. Senâî'nin mesnevilerinde sık sık Kur'ân-ı Kerîm'deki ayetlere telmih edilmiş, Kur'ân ıstılahları kullanılmıştır:

جوهرش چون زاضطرار عقل و نفس اندر گذشت
گفت در گوشش که الرحمن استوی علی العرش

---

113 Feriştah Funda Arı, (2021), *Şeyhoğlu Derviş Osman ve Vesîlenâme Adlı Eseri*. Iğdır Üniv. SBD, (27), 83-99. https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/issue/64336/944562

114 bk. Mustafa Aşkar, "Niyâzî-i Mısrî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 33/166-169.

115 Agâh S. Levend, *Divan Edebiyatında Hikâye*, TDA Yıllığı Belleten 1967, 96.

116 Mehmet Kara, *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, Birleşik Yay., Ankara 1990, 23-44.

Özü akıl ve nefis cebrinden geçti / Dedi Rahman arşa istiva etti[117]

ایوب با چندین بلا کاندر بلا شد مبتلا

پیوسته این بودش دعا الصبر مفتاح الفرج

Eyyûb kaç belâ ile mübtelâ oldu belâya

Kurtuluşun anahtarı bu imiş sabır ve duâ [118]

Hülâsa Kur'ân-ı Kerîm, Türk-İslâm edebiyatının ilk ve en önemli kaynağıdır. Türkçe satırarası Kur'ân mealleri sonraki edebî türler için ilk basamağı oluşturmuş, sonraları ayet, sure tefsirleri yapılmıştır. Yine Kur'ân-ı Kerim, inanç, ibadet ve ahlâk ilkeleriyle edebi türlerin yazılmasına kaynaklık teşkil etmiştir.

1.3.4.2.Muhtevâ Kaynakları

Horasan aydınlanmasının ürünü olan Türk İslâm edebî külliyâtını şekillendiren pek çok muhtevâ vardır. En önemli muhteva kaynağı, şüphesiz Türk İslâm Edebiyatı'nın içinde geliştiği medeniyet havzası değerleridir. Bu muhtevâ değerleri, Türklerin ve komşu halkların duygularını günümüze kadar ulaştırmıştır. Türk İslâm Edebiyatı, İslâm'ın tevhid ve zühd ahlâkından beslenerek teşekkül etmiş, bu temelde büyük bir kavramsal çerçeve gelişmiştir. Kur'ân'ın cem edilmesi ve hadislerin tasnifi ile birlikte temel kaynaklar İslam memleketlerinin her bir köşesine ulaştırılınca ilim teferru' etmeye (branşlaşmaya) başlamıştır. İslâm'ın ilk yüzyılında bir bütün halinde Hz. Ali ve sahabeye intikal eden el-ilim,[119] temel İslâmî ilimler (Hadis, Fıkıh, Tasavvuf, Tefsir, Kelâm) şeklinde teferru' ederek

---

117 Senâî, *Hadikatü'l-Hakika*, https://ganjoor.net/17.02.2022 Tar. Erişim, 28.

118 Senâî, *Hadikatü'l-Hakika*, 428.

119 Hz. Ali'ye nispet edilen; "العلم نقطة كثر ها الجهلاء/Câhillerin çoğalttığı ilim, bir noktadır (bir bütündür)". Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/67; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Tefsirü İbn Arabî*, c.2, 305.

tedvine konu olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'i anlama, tefsir/te'vîl etme bunların yöntemini ortaya koymayı hedefleyen tefsir ilmi, Kur'ân ve Hadis'e isnad ederek bireysel ve toplumsal hukuku düzenleyen fıkıh ilmi, teolojik tartışmaları esasa bağlayan Kelâm ilmi, zühd ve irfânî yaşamı sistemleştiren tasavvuf ilmi gibi ilimler ortaya çıkmıştır. Daha sonra çeviri faaliyetleriyle antik Yunan, Hind ve İran metinleri Arap diline aktarılarak beşeriyetin ulaştığı bilimsel seviye tamamlanmış ve Horasan'da aydınlanmanın altın çağı elde edilmiştir. İnsanlığın ortak bilim mirasının da tesiriyle hem şerî ilimler gelişmiş hem de yeni alt ilmî disiplinler teşekkül etmiştir.

Kadim dünyanın merkez şehirleri fethedildikçe Hint, İran, eski Mısır ve Türk Kültürünün birikimleri de İslâmi ilimler potasında eritilmiş, Horasan edebiyatı evrensel bir derinlik kesbetmiştir. İşte bu kadim telakkiler, Kur'ân ve Hadis metinleri, enbiya ve ümmetlerinin kıssaları, mucizeler, tarihi ve efsânevî şahsiyetler ile bunlara ait ilimler Türk İslâm Edebiyâtı'nın muhtevâ kaynaklarını teşkil ederler.

1.3.4.3.Tarihsel Kaynaklar

Türk Edebiyâtının tarihsel kaynakları, sanatkâr ve eseri hakkında bilgi veren kaynaklardır. Bunları da biyografik ve bibliyografik kaynaklar şeklinde iki kategoride tasnif edebiliriz:

1. Biyografik Kaynaklar: Bu tür kaynaklar, müelif veya şair hakkındaki kişisel bilgilere yer verirken, onun sanatına dair değerlendirmeleri de ihtiva ederler.
2. Bibliyografik Kaynaklar: Bu kaynaklar ise edebî eser hakkında bilgi verir, değerlendirmeler yaparlar.

Yazma arşivler arasında bu tür eserler oldukça çoktur. Fakat bazı eserlerin hala bulunamamış olması arşivlerdeki çeşitli sorunlardan kaynaklanmaktadır. Arşiv yazmalarının büyük bir

kısmı henüz tasnifleri tam olarak gerçekleşmemiştir. Ayrıca arşiv yazmalarında uzman sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. Bu da kataloglama çalışmalarını aksatmakta, birçok eser ve müellif isminin tescilinde hatalara neden olmaktadır. Sözgelimi İskenderiye yazma eser kütüphanesinde kayıtlı Bahru'l-Ulûm el-Hibrü'l-Ma'lûm adlı bir tefsir Ali Semerkandî ismine kayıtlanması gerekirken yanlışlıkla Ebulleys-i Semerkandî adına kayıtlanmış ve *et-Tefsir ve'l-Müfessirun* adlı bibliyografik eserde bu yanlış kayıt derç edilmiştir. Bu hata 100 yıldır düzeltilebilmiş değildir. Bu ve benzer kataloglama hataları yanında 1. Dünya savaşı yıllarının olumsuzlukları, yazma eserlerin çoğunun yağmalanması ve Batılı kütüphanelere kaçırılması da ayrı bir güçlük teşkil etmektedir. İsim yazım yanlışları yanında isimsiz çok sayıda yazmanın varlığı da ayrı bir sorun olarak durmaktadır. Yine kütüphanelere intikal etmemiş, kataloglara geçmemiş büyük yekün teşkil eden yazmalar da vardır. O nedenle araştırmacının biyografik kaynaklarla bibliyografik kaynakları bir arada kullanması ve zikredilen eseri kataloglarda tarayarak teyid etmesi gerekmektedir.

1.3.4.3.1. Biyografik Kaynaklar:

Biyografik kaynakların başında tezkireler gelir.

1. **Şair Tezkireleri:** Tezkire (çoğulu tezâkîr) anmak, hatırlamak anlamında zikir kökünden türemiş "hatırlatan şey" demektir. İlim ve sanat/şiir erbabı hakkında bilgiler veren bu tezkireler şair ve yazarları dil, ırk, mezhep, meşrep, coğrafya ayrımı yapmadan tanıtan kaynaklardır. Arapça'da bu eserlere tabakât adı verilir. Tabakâtü'l-evliyâ, tabakâtü'ş-şuarâ, tabakâtü's-sufiyyât gibi.[120] Bu

[120] Yusuf Öz, "Tezkire", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2009), 36/316-317.

eserlerde şairin bazen yalnız adı zikredilir, bazen de şiirlerinden örnekler verilerek eserlerine dair değerlendirmeler yapılır.

Türk İslâm edebiyâtında tezkire adıyla bilinen ilk tezkire Feridüddin Attâr'ın (ö. 1221) 1220'de yazdığı Farsça *Tezkiretü'l-evliyâ*'sı ile Avfî'nin (ö. 1232) *Lübâbü'l-elbâb*'ıdır. Ayrıca Nizâmî-i Arûzî'nin (ö. 1157) *Çehâr Mekâle*'si, Zekeriyya el-Kazvînî'nin (ö. 1283)[121] *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*'ı, Ali Şir Nevâî'nin (ö. 1501) *Mecâlisü'n-Nefâis*'i, Anadolu'da Sehi Bey'in (ö. 1548) *Heşt Beheşt*'i tezkire alanında yazılmış önemli eserlerdir. Latifî'nin *Tezkiretü'ş-Şuarâ*'sı, Âşık Çelebî'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ*'sı ve Fatih Davûd'un *Hâtimetü'l-Eş'âr*'ı da bu türün örnekleri arasındadır.

Bursalı Mehmet Tâhir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri*, İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl İnal'ın (ö. 1957) *Son Asır Türk Şâirleri*, Sadeddin Nüzhet Ergun'un (ö. 1901-1946) *Türk Şâirleri* ve Nâil Tuman'ın *Tuhfe-i Nâilî* adlı eserleri tezkirecilik geleneğini 20. Asırda devam ettiren önemli kaynaklardır. Sakıp Dede'nin *Sefine-i Mevleviyye'*si gibi sadece Mevlevîleri anlatan tezkireler de vardır.

Kilârî Ahmed Refiî'nin *Enderunlu Şâirler, Hattâtlar ve Musikîşinâslar Tezkiresi'*nde ve Ali Emirî'nin Diyarbakır'da yetişen şairleri tanıttığı *Tezkire-i Şuarâ-yı Amid*'de olduğu gibi sadece bir şehirde veya bir kurumda yetişen şairleri ele alan tezkireler de mevcuttur.

[121] Zekeriyya el-Kazvînî, Basra'nın Zâviye mahallesinde vefat edip oraya defnedilen fakih ve genç sahabi Enes b. Mâlik'in (ö. 711) torunlarındandır. Horasan tarafına göç eden çocukları Kazvin'e yerleşmişler ve Zekeriyya da burada doğmuştur. Bk. Cevat İzgi, "Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2002), 25/160.

2. **Şekâiku'n-Nu'mâniyye:** Taşköprizâde Ebu'l-Hayr'ın *Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (Osmanlı Devleti Âlimlerinden Dağ Lâleleri) adlı eseri kuruluşundan itibaren Osmanlı padişahlarının dönemlerinde yetişen âlim, sûfî, şeyh ve şuarânın biyografileri hakkında bilgi veren bir kaynaktır. e*ş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Arapça telif edilmiş ansiklopedik önemli bir kaynaktır. Yazarın sağlığında Türkçe'ye çevirisi yapılmış ve zeyilleri (ekleri) üretilmiştir. Dolayısıyla *Şekâiku'n-Nu'mâniyyeler* bir kaynak türü olarak bibliyografya tarihimizdeki yerini almıştır. Belgradlı Mehmet Hâkî (ö. 1567'den sonra) *Hadâiku'r-Reyhân*, Mehmet Mecdî de (ö. 1591) *Hadâiku'ş-Şekâik* adlarıyla eseri tercüme etmişlerdir. Âşık Çelebî (ö. 1572) *Tetimmetü'ş-Şekâiki'n-Nu'mâniyye* adıyla Arapça zeyil yazmış, Ali b. Bâli (ö. 1584), Nev'îzâde Atâî (ö. 1635), Uşşâkîzâde Seyyid İbrahim Hasib (ö. 1664) ve Şeyhî Mehmet de (ö. 1731) esere zeyiller kaleme almışlardır.

3. **Tarihi Kitaplar**: *Âşık Paşazâde Tarihi, Künhü'l-Ahbâr ve Fezleke* gibi tarih kitaplarında yer alan biyografik bilgiler de Türk İslâm Edebiyatı için birer kaynaktır.

4. **Devlet Adamlarını Anlatan Eserler**: *Hadikatü'l-Mülûk*, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Dehâtü'l-Meşâyih*, *Halifetü'r-Rüesâ*, Riyâzü'n-Nükebâ gibi padişah, sadrazam, şeyhülislamlar, nakibü'l-eşraf ve reisü'l-küttâbların hayatlarını konu edinen eserlerdir.

5. **Tasavvufî Kaynaklar**: *Tezkiretü'l-Evliyâ, Menâkıbnâme*, *Silsilenâme* gibi sûfiler hakkında bilgi veren eserler de Türk İslam Edebiyatı için çok önemli kaynaklardandır.

6. **Meslek Gruplarını Anlatan Eserler:** *Tezkiretü'l-Hattâtîn* ve *Atrabü'l-âsâr* vb. hattât, musikişinâs gibi meslek gruplarını anlatan eserler birer kaynaktırlar.

7. **Vefeyâtnâmeler:** Meşhur kimselerin ölüm tarihlerini kaydeden eserler de Türk İslâm Edebiyatına kaynak teşkil ederler. Begavî'nin (ö. 929) *Tarihu Vefâti'ş-Şüyûh*'u, İbn Hallikân'ın (ö. 1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı bu türden birer kaynaktır.

8. **Mecmu'atu't-Terâcimler**: Biyografi mecmuaları anlamındaki bu tür eserler âlim, şâir, sûfî ve devlet adamlarını anlatan muhtelif biyografik eserlerdir. Bunlar da edebiyatımız için kaynaktırlar.

9. **Biyografik-Bibliyografik Başka Eserler**: *Keşfü'z-Zünûn* ve *Esmâü'l-Müellifin* gibi eserlerdir.

1.3.4.3.2.Bibliyografik Kaynaklar

Mevzûâtü'l-Ulûm, *Keşfü'z-Zünûn* ve zeyilleri ile *Mahzenü'l-Ulûm* adlı eserler Türk İslâm Edebiyatı'nın bibliyografik kaynaklarını teşkil ederler. *Mevzûâtü'l-Ulûm* Arapça yazılmış *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhü's-Siyâde* adlı eserin Taşköprizâde Ahmed Efendinin oğlu Kemâleddin Mehmet tarafından yapılan tercümesidir. Bilim tarihi açısından önemli olan bu tür kaynak eserlerde ilimlerin tasnifi yapılmakta ve bu konularda yazılan eserler yazarlarıyla birlikte tanıtılmaktadır. Dolayısıyla edebiyatımız açısından önemli bir referans teşkil etmektedir.[122]

[122] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 55-67.

Bu alanda adı çokça tedavül eden *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* Kâtip Çelebî'nin Arapça telif ettiği bir bibliyografik (ansiklopedik) eserdir. 15 bin telif eser ve 10 bin müellif hakkında bilgiler içermektedir. Sonraki dönemlerde bu kitaba çok sayıda ekler (zeyil) yazılmıştır. Kitaba zeyil yazan müellifler arasında Vişnezâde Mehmet İzzet (ö. 1681), Arabacılar Şeyhi İbrahim (ö. 1655), Hanifzâde Ahmed Tâhir (ö. 1802) ve Şeyhülislâm Arif Hikmet'i (ö. 1859) zikredebiliriz. Zeyil yazarları içinde Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920), *İzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* adıyla en önemli zeyli telif ettiğini söyleyebiliriz.[123]

Mazenü'l-Ulûm, Sergiz Orpilyan (ö. 1910'dan sonra) ve Seyyid Abdülaziz Zâde Mehmet Tahir'in (ö. 1903) birlikte gerçekleştirmek istedikleri bir projedir. Eser 6 bölüm olarak düşünülmüş ancak bunun sadece ilk bölümünü içeren 1. Cildi yayınlanabilmiştir. Bibliyografik kaynaklara son dönemlerde hazırlanan bibliyografyalar, kütüphane katalogları, *Türkiye makaleler bibliyografyası*, *Türk Dili Bibliyografyası* gibi kitaplar da eklenebilir.

[123] İlhan Kutluer, "Keşfü'z-Zunûn", *İA*, (Ankara: TDV, 2002), 25/321-322.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİHSEL SÜREÇTE TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTI

Türk İslâm Edebiyatı, Türklerin İslamlaşması ile başlayan ve devam edegelen bir edebiyattır. Bu süreç farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlere hükmetmiş olan Türklerin, çeşitli halklarla diyalog içinde ortaya koydukları büyük edebî külliyâtın ortak adıdır. Burada Türk kelimesi bir etnik veya dil ailesinden öte bir hâkimiyet ve ortak kültür alanını ifade etmektedir. O nedenle Türk İslâm Edebiyatı içinde yalnız Türkçe metinler değil Arapça, Farsça ve Kürdçe metinler de mevcuttur. Hz. Peygamber'in peygamberlikle onurlandırıldığı 610 tarihinden bu yana geçen yaklaşık 1412 yıllık İslâm tarihinde kuraklıklar, iklim ve doğal afetlerin neden olduğu yer değiştirmeler, kavim göçleri, savaşlar, yıkılan şehirler ve medeniyetler Türklerin bulundukları coğrafyadan Batı'ya doğru hareket etmelerine neden olmuştur. Kurulan ve yıkılan devletler, Türk milletinin tarihinde kültürleri ve dilleri çok çeşitli halklarla içiçe yaşamaları sonucunu doğurmuştur. O nedenle, Türk İslâm Edebiyatını bir bütün olarak analiz etmek bir kitabın boyutlarını aşacağından Horasan ile sınırlamak lüzumu ortaya çıkmıştır. Türk İslâm Edebiyatı ile Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde teşekkül eden ve farklı dillerde ve lehçelerde gelişen Horasan medeniyetinin ürünü olan edebiyat kastedilmiştir. Horasan Aydınlanması ile başlayan Türk İslâm Edebiyatı Tarihini üç dönemde tasnif edebiliriz: İlk Dönem, Orta Dönem ve Son Dönem.

İlk Dönem: İlk Horasan edebî ürünlerinin yazılmaya başladığı ve Karahanlılarla hız kazanıp Türkistan'da devam eden edebiyat dönemidir.

Orta Dönem: Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlıyı kapsayan geniş zamanlı bir dönem. Bu dönem de kendi içinde beş devrede incelenebilir.

- Selçuklu ve Anadolu Beylikler Dönemi
- Osmanlı Kuruluş Dönemi Edebiyatı
- Küreselleşme Dönemi Cihan Devleti ve Türk Edebiyatı
- Mahallileşme ve Tanzimat Dönemi

Son Dönem: Meşrutiyetten Cumhuriyete intikal ile günümüze kadar devam eden süreci ifade eder.

2.1. İLK DÖNEM ESERLER VE ŞAHISLAR

Türkler, ilk olarak 642'de İslâm ordularıyla karşılaşmış, İran şahlarının sonuncusu 3. Yezdcerd'in yenilgisiyle 8. yüzyılda kitleler halinde İslâm'ı kabul edip İslâmî yaşam tarzına teveccüh etmişlerdir. Türkler İslamlaşma sonrasında yazılan farklı dil ve lehçelerdeki eserlerle Türk İslâm Edebiyatını oluşturdular. Bu eserler arasında Türkçe edebî veya ilmî metinlerin sayısı az gibi görünmektedir.[124] Zira uzun yıllar bilim dili Arapça, şiir ve edebiyat dili ise Farsça, Türkçe, Sanskritçe, Soğdça, Kürdçe şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca Horasan Türkleri, Moğol istilalarında birçok yazılı bilim ve edebiyat metinlerini yitirmişlerdir. Ahmet Yesevî, Ahmed Yükneki, Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud gibi müelliflerden geriye ise ancak birkaç Türkçe eser kalabilmiştir. Gerisi Moğollar tarafından yakılarak yok edilmiştir. Kitlesel İslâmlaşma sonrasında bilinen ve elimize ulaşan ilk kitap Kutadgu Bilig 1069'da yazılmıştır. Türklerin edebî ve ilmî eserlerinin günümüze ulaşabilenleri sınırlı olmakla birlikte yazıya aktarılmamış sözlü kültürleri, masal, hikâye, mersiye, darb-

[124] Ahmet Mermer, *Orta Asya'da İslâmî Dönem ve İlk İslâmi Eserler*, Ankara 2009, 2.

ı mesel, maktel ve cönkleri de hayli bir yekün tutmaktadır. Bugün hâlâ İran Horasan'ından Güney'e Bender Abbas'a kadar yaylalarda göçebe Türk toplulukları Kaşgay, Keşkül Türkleri bu sözlü kültürleri yaşatmaktadırlar.[125]

Kaynaklar Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tefsir ve satır arası tercümelerinden de söz ederler. Bunlar çoğunlukla sözlü kültür olarak yaşamıştır. Günümüze kadar yapılan Türkoloji araştırmalarında o dönemde bu türden eserlere rastlanmamıştır. Karahanlı dönemi Doğu Türkçesi ile Hakaniye lehçesinde yazılmış başka eserler de vardır. *Kutadgu Bilig* ile birlikte *Divanu Lügâti't-Türk*, *Atabetü'l-Hakâik* ve *Divan-ı Hikmet* günümüze ulaşabilen yazılı metinler arasındadır.

2.1.1. Kutadgu Bilig (Saadet Veren Bilgi) (1069)

Kitlesel İslamlaşma sonrasında yazılan ilk edebi eser Kutadgu Bilig'dir. Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından 1069 yılında Karahanlı hükümdarı Süleyman Aslan Han'ın oğlu Hakan Tabgaç Buğra Han'a sunulmuştur.

Konulara hâkim ve iyi eğitim görmüş bir müellif olarak Yusuf Has Hâcib, dönemin temel ililmlerini tahsil etmiş, bölgede Budizm gibi inanç sistemlerini de iyi öğrenmiştir. İbn Sina'nın öğrencisi olduğuna dair rivayetler vardır. Müellif *Kutadgu Bilig*'i aruzun şehnâme vezni denilen fe'ûlün / fe'ûlün / fe'ûlün / fe'ûl kalıbıyla yazmıştır.

Küvençim avınçım sevincim kamuğ
Sevinçin içinde turur ay Uluğ

[125] İnönü Üniv.'inden iki araştırmacı (Muhittin Çelik-Mustafa Altunkaya) 1994'te Kaşgay-Keşkül Türklerini yaylalarda ve Şiraz'da ziyaret etmiş, sözlü edebiyatlarından oluşan şiir, ninni, darb-ı mesel, maktel ve cönklerden örnekler toplayıp yayınlamıştır. Muhittin Çelik, *Kaşgay Türkçesi*, İnönü Üniv. SBE D.Tezi, Malatya 1997.

(Ey yüce Allah'ım! Güvencim tesellim sevincim hepsi senin rızan içindir)

Kutadgu Bilig (kut+ad-gu bil-i-g "mesut olma bilgisi"), insana her iki dünyada saadete ulaşmak için takip edilecek yolu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. İddia edildiği gibi yöneticilere sadece ahlâk dersi veren bir öğüt kitabından ibaret değildir. Bilakis insan yaşamının anlamını analiz ederek onun toplum ve devlet içindeki görevlerini belirleyen bir hayat felsefesidir. Yûsuf Has Hâcib birbirine çok sıkı bağlarla bağlı bulunan birey, toplum ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesinde gerekli olan zihniyet, bilgi ve erdemleri konu almıştır. Bu erdemlerin neler olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde estetik bir yaklaşım geliştirmiştir.[126] 6645 beyitten oluşan *Kutadgu Bilig'*e sonradan ilave edilen 77 beyitlik bir manzum bölüm de mevcuttur. El yazması eserlerde bu gibi nüsha farklılıkları eklemeler, çıkarmalar olabilmektedir. O bakımdan yazma eserleri tahkik ederken farklı nüshaların karşılaştırması da yapılmaktadır.

Siyasetnâme olarak da tavsif edilebilecek olan kitapta müellif şair; hikmet, tahkiye ve diyalog tarzını kullanmıştır. Hikâyeler anlatılırken yer yer meseller verilmiş, anlatılmak isteneni kolayca anlatma imkânı oluşmuştur. Böylece müellif şair, hikâyeden çıkartılacak ibret ve dersi de birer beyitle nakşetmiştir. Eserin kahramanlarını diyalog ile intak ettirme (konuşturma) bir başka deyişle teatral anlatım *Kutadgu Bilig*'in üslup özelliğidir. Eser didaktiktir, bir düşünceyi okuyucuya sunma niyetindedir. Bu düşünce kitabın ünvanındaki mutluluk felsefesidir. Kitapta mükemmel insanın (insan-ı kâmil) nasıl yetişeceği, mutluluğun ne şekilde tahsil edileceği soruları cevap bulmaktadır. Bu açıdan Kutadgu Bilig, dönemin toplumsal ve uygar yaşamı hakkında fikir vermektedir. Türk İslâm edebiyatının

[126] Komisyon, "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2002), 26/478-480.

en önemli Türkçe kaynaklarından biridir. Kitabın giriş sayfalarının günümüz Türkçesi ile anlamı şöyledir:

Tanrı Azze ve Celle'nin Medhini Söyler

Bismillahirrahmanirrahim

1 Yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım.
2 Kadir ve bir olan Tanrıya hamd ve binlerce sena olsun; onun için son yoktur.
3 Kara yer, mâvî gök, Güneş, Ay, gece-gündüz, zamanı ve mahlûkatı O yarattı.
4 İstedi ve bütün bu varlıkları yarattı; bir kere: Ol! dedi, bütün diledikleri oldu.
5 Tüm yaratıklar O'na muhtaç; muhtaç olmayan yalnız O; O'nun eşi yoktur.
6 Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı, başkasına bu ad yakışmaz.
7 Ululuk ve büyüklük sana mahsustur; sana eş ve denk olan başka biri yoktur.
8 Ey bir olan Tanrı, sana şerik yoktur. En Evvel Sen, her şeyden sonra Sen'sin.
9 Sen'in birliğin hesaba gelmez; bu kudretin her şeye hâkimdir,
10 Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.
11 Ey içi ve dışı bilen, ey hakku'l-yakîn; gözden uzaksın, fakat gönüle yakınsın.
12 Varlığın, parlak güneş ve ay gibi; fakat bunu kavrayacak gönül ve akıl yok.
13 Senin birliğin eşya ile ilgili değildir; eşyayı sen yarattın, onlar senindir.
14 Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, bakî kalan yalnız Sen'sin.
15 Yaratıcıya yaratılmış olanlar şâhiddir; yaratılan iki, birin hâzır şahididir.
16 Onun eşi veya benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlûkların aklı ermez.
17 Yürümez, yatmaz, uyumaz, ne benzer, ne kıyâs edilir, ne de tasavvur.
18 Arkada önde değil; sağda solda değil; ne altta, ne üstte, ne de ortadadır.
19 Yeri o yarattı, onun için yer yoktur; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur.
20 Ey her sırra yakın, ey her gönül için yüce Tanrı, bütün suretler sana şahittir.
21 Sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın.
22 Mâvî göğü sayısız yıldızla süsledin, karanlık geceyi gündüzle aydınlattın.
23 Uçan, yürüyen ve duranların hepsi rızıklarını senden bularak, yer içerler.
24 Yüksek Arş'tan toprağa kadar her şey, sana muhtaçtır, ey Rabbim.
25 Ey Tevhid'e inanan, onu öv; gönlün şeksiz inandıysa, aklı karıştırma.
26 Nasıl olduğunu arama, gönlü gözet; varlığına inan, sükûn ve huzura kavuş.

27 Nice-nasıl karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma.
28 Ey müstağni Rabbim, sen bu muhtaç kulun tüm günahlarını şefkatle affet.
29 Asıl sana sağındım, ümidim sendedir; muhtaç olduğum yerde elimden tut.
30 Mahşerde beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret, onu bana şefaatçi kıl.
31 Onun dört arkadaşının her birine aralıksız, devamlı sayısız selâm eriştir.
32 Ulu günde onların yüzünü göster, şefaatlerini bana yardımcı kıl.
33 Seni olduğun gibi medhedemiyorum; seni sen medhet! Sözüm kesildi.

Görüldüğü gibi *Kutadgu Bilig* tevhid, na't ve çahar yar-ı güzin'in (dört halife) medhi ile başlar. Daha sonra insanın yaratılışı, sözün zarar ve faydaları anlatılarak konular ele alınarak dört sembolik kahraman tanıtılır. Bunlar Kün Toğdu, Ay Toldı, Öğdülmüş ve Odgurmuş'tur. Kün Toğdu hükümdardır ve adaleti; Ay Toldı vezirdir ve saadeti; Öğdülmüş devleti ve Odgurmuş akıl ve akibeti temsil eder. Kutadgu Bilig hakkında ilk çalışmalar Batılı Türkologlar tarafından yapılmıştır. Bizde ise ilk çalışmaları yapan Reşit Rahmeti Arat'tır. Merhum Reşid Rahmeti Viyana, Kahire, Fergana nüshalarını bir araya getirip tenkitli metnini hazırlayıp Anadolu Türkçesi'ne aktarmıştır.[127]

2.1.2. Atabetü'l-Hakâyık (12. yy)

Türk İslâm Edebiyâtının ilk dönem eserlerinden bir diğeri *Atabetü'l-Hakayık*'tır. Müellifi Edip Ahmed b. Mahmûd Yüknekî (ö. 1100'ler)'dir. Müellifin hayatına dair tarihi kaynaklarda yeterince bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda menkıbevî hayatı anlatılır. Ali Şir Nevâî'nin *Nesâimü'l-Mahabbe* adlı eserinde aslen Türk ve âmâ olduğu zikredilir.

[127] Bk. Reşit R. Arat, *Kutadgu Bilig 1 Metin*, İstanbul 1947; 2 Türkçe Metin, Ankara 1959.

Hakikatlerin Eşiği anlamında *Atebetü'l-Hakâik* 12. yüzyılda Karahanlı beylerinden Muhammed Dâd Sipehsâlâr Bey'e takdim edilen bir ahlâk ve nasihat kitabıdır. 484 mısradan oluşan kitapta iyilik, erdem, iman ve hikmet öğütleri vardır. Eser ile ilgili ilk çalışma Reşid Rahmetî Arat tarafından yapılmıştır.

Senin devrindir bu, gönlünce işle
Siyâset, riyâset, kiyâset, kerem
Siyâdet, 'ulâ, adl işit anla bunu
Yine mecd, mürüvvet, fütüvvet Allah
Atâ kıldı şâhıma bu cümleyi
Dâd Sipehsâlâr Beg için bu kitâbı
Çıkardım dünyâda adı kalsın diye
İlim ile bilinir sa'âdet yolu
İlim bil tâ ki sa'âdet yolunu bulasın
Bilgili kişi kıymetli dinârdır
Bu câhil, bilgisiz [de] değersiz[dir]
Bilgili bilgisiz nasıl denk olur?
Ma'lûmâtlı dişi er, câhil er dişi
Kemiğe ilik ne ise erene de bilgi [odur]
Erin güzelliği akıldır, kemiğinki ilikdir
Bilgili er öldü (fevt oldu) adı ölmedi
Bilgisiz sağ iken adı ölüdür
Bir bilgiliye bin bilgisiz
Tecrübe-kâr bilginin dengini denedi
Bakagör (var bak) imdi akla kıyâs ederek
Nen var (neye mâliksin) ilimden faydaca ileri?
Âlim bilgi ile yükseldi
Bilgisizlik insânı çökerte koydu
İlim öğren usanma bil ki o Hak Resûl
"Bilgi kimde ise siz iktidâ edin" ded
İlmi isteyen (toplayan, edinen) âlim olur
İlim tadını, ey dost, âlim bilir
İlim ere (insâna) ilim kadrini bildirir
İlimsiz necâbet ilmi ne yapsın?

Bilgisize hak söz tatsızdır
Ona pend, nasîhat fâ'idesizdir
Ne türlü nâ-pâk yıkamakla temizlenir?
Câhil yıkanmakla temizlenmez, nâ-pâktır
Âlim kişi bak (gör), özünün (kendinin) işini bilir
İşini bilir, eder (yapar), kendini öğmez (öğünmez)
Ne türlü iş olsa bilgisiz inâd
Nedâmettir, ona meymenet yok ve ondan artık
Ma'lûmâtlı gerekli (lüzûmlu) sözü söyler
Gereksiz sözü gömüp gizler
Bilgisiz ne söylerse düşünmeden söyler
Onun kendi dili kendi başını yer
Cenâb-ı Hak: "ilim ile bilinir kâ'inât
Bilgisizlikte hayır yok" dedi
Âlim sözü pend, nasîhat, edeb(dir)
İlmi övdü Acem, hem Arab
Mâlsıza bilgi tükenmez mâl(dır)
Hasebsize (nesebi olmayan soysuza) bilgi yerilmez haseb(dir)
İşit ma'lûmâtı nasıl diyip söylüyor
Edebler başı dil gözetmek (diyor)
Dilini pekçe tut dişin kırılmasın
Eğer pekçe çıkarsa dişini kırar
Hesâb edip söyleyen erin sözü, sözün sağı (sağlamı)dır
Çok yanşaklık eden dil düşmânlığı gözetmez
Boş sözle beyhude söyleme, dilini müheyyâ tut
Başa yeter (başa gelir) bir gün bu dil boşluğu
Dili boş kişi hıred-mend mi olur?
Dilim başını yedi bu dilin boş sözü
Resûl (s.a.): "insânı ateşe yüzün (koyu) atıcı
Dildir" dedi, ağla dil (gönül), ateşten nefsini kurtar
Doğru ol, adâlet kıl, adını pâkla
Müstakîm, diye bilsin halâyık seni
Bu dünyâ inip göçülecek bir ribâttır

Ribâta düşen güçlüğe tahammül eder
Nedir mâla bunca gönül bağlamak!
Bu mâl sabâhleyin gelse gece yine gider
Gönülden mâl hırsını [aç gözlülüğünü] çıkar
Giyim ile karın tokluğunu bir tut
Resûl: Dünyâ mezra'adır dedi
Mezra'aya katılan iyiliktir (ni'mettir)
Bu gün var yarın yok bu dünyâ ne ki
Benim demişsin senden önce benim denilenlere
Nice dânâ vardı, nice filozof
Hani bu gün onlar[ın] binde biri?
Tatlı tattın ise acıya hâzırlan
Bir kere râhat gelirse on meşakkat gelir
Mü'minlik nişânı tevâzudur
Eğer mü'min isen tevâzu kıl
Harîslik adama fenâ haslettir
Hırsın sonu gam, nedâmet, hasrettir
Sana cefâ kılana mukâbil vefâ göster
Ne kadar yunsa (yıkansa) kan ile kan temizlenmez
Kerem bir binâ gibi, hilm ona temeldir
Ya meydân gibi [o] güldür, kerem al gül ol
İddihârı yer (nefret et, ona) küskün ol
Bu (haslet) köleliktir er olana, âzâdlıktır bizzât kul olana
Söz düşünüp söyle acele söyleme
Sözünü pek gizle, başını gizleme
Bin er dostun olsa çok görme
Bir er düşmân olsa onu az görme
Dostluk mecâz oldu, hakîkat nerede?
Bin dost kişide bir doğru bulunmaz
Dünyâ 'udvân, cefâ cevr ile doldu
Hani bir vefâlı? Varsa dile (talep et)
Garîb idi İslâm yine garîb oldu
İbâdet riyâ oldu, âbid(ler de) mukallid

Harâbât dükkânı (meyhâne) âbâdân olup
Mescid harâb ve millet bî-namâz oldu
Âlim 'ameli koydu (vazgeçti) zâhid [de] zühd vera'ı
Ârif raks çıkardı, türkü söyleyip hoş semâ' ediyor
Bid'atlerden korkan kimse kalmadı
Onun için bid'atler artar durur
Hani emr-i ma'rûf, hani iyi kimse?
Hani o iyi adam ki doğru (helâl) yer?
Zamânını yerersen (zemmedersen), halkını koyarsan
Zamânını yerme, halkını yer (takbîh et)
Kim şarâbcı ise o iyi kişidir
İyilik lâzımsa yürü şarâbcı ol
Yolunda olana (ya'nî doğru gidene) yol yok
Yolsuz olana yol geniştir
Ey artık (baştan dışarı) işli sevinçle salın
Ferâğ-ı bâl ile kaygısız, dilediğince yaşa şimdi
Haydi, nefsinin yürü hoşluğunu dile
Hicâb gitti, çağırmakla bulunmaz, gâ'ib oldu
Helâl yiyen hani, vücûdu görünmez
Helâlin kendisi nerede bugün, hani, kim?
Harâmı yiyor da, helâl diye yiyor
Halk mâllı ile yüzlerini urup teveccüh ediyor
Tamâmı kul ederler âzâd nefislerini
Kim ki mâlsız ise ol kimseyi görüp
Yüz çevirip geçerler, gözlerini yumarlar
Ey mâla açgözlü, yakin bil bu mâl
Bugün kaygı, endîşe yarın yük, vebâl [128]

[128] Edîb Ahmed Yüknekî, *Atebetü'l-Hakâyık*, haz. Serkan Çakmak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay. İstanbul 2019, 196-198.

2.1.3. Divânu Lügâti't-Türk Kaşgarlı Mahmud (ö. 1102)

Abbasî hilafet ordusundaki Horasânî Türk subaylar, zamanla siyasi ve idari alanda da etkin hale gelmişlerdi. Bu durum Horasan uygarlığının Bağdat, Şam, Mısır diyarlarında da saygın hâle gelmesine neden olmuştu. Horasan'dan gelen Farâbî (ö. 950), Gazâlî (ö. 1111), Zemahşerî (ö. 1144) gibi âlim ve ârifler Horasan bilgeliğine, Türkçe'ye ve Farsça'ya da ilgiyi artırmıştı. Kaşgarlı Mahmud'un (ö. 1102) kaleme aldığı *Divânu Lügâti't-Türk* bu temayülün neticesidir. Mahmud'un babası da saray çevresinden Hüseyin b. Muhammed adında bir beydir. 7500 kelimenin Arapça karşılığının yer aldığı eser Abbâsî halifesi Muktedi'nin oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunulmuştur.[129] Eserde Türk illerine ve lehçelerine dair bilgiler de yer almış, deyimler ve atasözleri izah edilmiştir. O bakımdan kitap salt bir sözlük değildir. İçinde Soğdça ve Hindçe kelimelerin de yer aldığı Horasan kültürünü, edebiyât ve estetik anlayışını yansıtan bir kitaptır.

Divânu Lügâti't-Türk, Ali Emîrî Diyarbekrî tarafından bulunmuş, Kilisli Muallim Rıfat Bilge'nin katkılarıyla üç cilt halinde 1914-1917 yıllarında yayımlanmıştır. Besim Atalay tarafından Türkçe'ye çevirilmiş, 1939'da üç cilt olarak neşredilmiştir.

2.1.4. Divân-ı Hikmet

Horasan beldelerinde İslâmiyetin yayılmasında tasavvuf düşüncesinin (sûfî gelenek) önemli bir payı olmuştur. Sözgelimi Hallâc-ı Mansûr (ö. 922) Türkler arasında uzun bir dönem İslâmî ilimler okutmuş, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Türkler Müslüman olmadan önce de bu tarz hoca-öğrenci, şeyh-derviş

[129] Mustafa S. Kaçalin, "Kaşgarlı Mahmud", *İA* (İstanbul: TDV, 1994), 9/446-449

benzeri bir sisteme sahiplerdi. Böylece ozan, şaman ve baksıların misyonunu yerine getiren dâî-derviş-şâir kişiliği vücuda gelmiştir. Babalar, atalar, hâceler şeklinde anılan bu değişimci dâî ve dervişler, söyledikleri manzumlarla halk kitlelerinin toplumsal değişimini gerçekleştirmiş ve halkların gönlünde taht kurmuşlardır.

Türkistan Sayram'lı Seyyid Ahmed Yesevî de Şeyh Seyyid İbrahim'in oğlu ve küçük yaşlardan itibaren Arslan Baba'nın öğrencisidir. Onun vefatından sonra Buhara'ya Yusuf-i Hemedânî'nin öğrencileri arasında yerini almış sonra Yesi'ye dönüp vefatına kadar Yesi Türkleri arasındaki faaliyetlerini sürdürmüştür. Ahmed Yesevî, hikmetlerinde yaşından ve çilehanesinden, yer yer hayatından bahsetmiştir. Ahmed Yesevî'nin torunlarının Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1500'lü yıllarda bugünkü Elazığ Harput'a (Baskil) bağlı Şeyh Hasan ve civar köylere yerleştikleri bilinmektedir.[130]

Şeyh Zekeriyya Semerkandî, Üsküplü şair Ata ve Evliya Çelebi gibi müellifler de Ahmed Yesevî soyundandırlar. Ahmed Yesevî Maturidî, Hanefî bir bilim adamı ve ekol kurucusu (tarikat sahibi) bir şahsiyettir. Edebiyat ve şiirdeki tarzı Arslan Baba, Korkut Ata, Mansur Ata ve Çoban Ata benzeri derviş şairlere model olmuştur. Yesevî'nin öğrencileri olan bu şairlerin eserleri genellikle günümüze ulaşmamıştır. Ahmed Yesevî hakkında bilinen en eski kaynak 1400'lü yıllarda Hazînî'nin yazdığı *Cevâhirü'l-Ebrâr* adlı kitaptır. Ahmed Yesevî'nin nazmettiği şiirler dörtlükler şeklinde ve hikmet olarak isimlendirilmiştir. Bu hikmetleri toplayan kitaba da *Divân-ı Hikmet* denmiştir. Divân-ı Hikmette yer alan hikmetlerin çok az bir kısmı Ahmet Yesevî'ye

[130] Şeyh Hasan Köyünden Mustafa Dede isimli zatın elinde dedelerinden kalan ve Sultan Süleyman'ın gönderdiği bir ferman, tarafımızdan okunmuştur. Fermanın Ahmed Yesevî'nin ahfadına hitabıyla başlayan 500 yıllık bir bayram tebriği olduğu anlaşılmıştır.

ait değilse de öğrencilerinden Zengi Ata ve Hâkim Süleyman Ata'nın şiirlerinden eklemeler olduğu değerlendirilmektedir.[131]

Hikmetler, Türkistan ve Horasan beldelerinde İslâm'ın küreselleşmesi ve refah ekonomisi koşullarının oluşumuna katkıda bulunmuştur. Hikmetlerin asıl katkısı ise tasavvuf ve Hanefî düşünceye olan bağlılığı olsa gerektir. Divan-ı Hikmet'teki manzumların bir kısmı dörtlükler ve koşma şeklinde, bazıları da gazel, musammat gazel tarzında yazılmıştır. Hece vezniyle yazılanlarda 4+4+4=12'li ölçü esastır.

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtun / Fâ'ilün
Mefâilün / Mefâ'îlün / Fe'ûlün
Mefâilün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün
Mef'ûlü / Mefâ'îlü / Mefâ'îlü / Fe'ûlün

kalıpları ve gazel tarzında yazılan bazı hikmetlerde, 7+7, 8+8 hece vezni kullanılmıştır. Şimdi Hikmet Divânı'nın özelliklerini sıralayalım:

Divân-ı Hikmet'in Özellikleri

- Hikmet, derin mana, hoş, güzel, hayırlı anlamlarına gelir.
- Allah aşkı, peygamber sevgisi işlenmiş, didaktik ve manzum bir eserdir.
- Sade bir dil, arûz, hece ölçüsü kullanılmış, dörtlük ve beyitle yazılmıştır.
- Karahanlı Türkçesi Hakâniye lehçesiyle 144 hikmet, 1 münacaat'tan oluşur.
- İstifhâm ve tecâhül-i ârif sanatları kullanılmıştır.
- Hikmetler tasavvufî şiirlerdir. Ölçü, nazım gibi öğeler ile İslamî-tasavvufî ögeler birlikte kullanılmıştır.

[131] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı-Giriş*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 51.

- Eserin uyaklanışı abcd dddb eeeb şeklindedir. Dördüncü dizelerin birbiriyle uyaklı oluşu, bazen aynen tekrarlanışı bestelenmek için yazıldığını gösterir.

Divân-ı Hikmet'ten 1. Hikmet

Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip
Taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte.
Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup
"İkinci defter" sözlerini açtım ben işte.

Sözü söyledim, her kim olsa cemale talip
Canı cana bağlayıp, damarı ekleyip,
Garip, yetim, fakirlerin gönlünû okşayıp
Gönlü kırık olmayan kişilerden kaçtım ben işte.

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol
Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaşı ol
Mahşer günü dergâhına yakın ol
Ben-benlik güden kişilerden kaçtım ben işte.

Garip, fakir, yetimleri Rasul sordu
O gece Mirac'a çıkıp Hakk cemalini gördü
Geri gelip indiğinde fakirlerin halini sordu
Gariplerin izini arayıp indim ben işte.

Ümmet olsan, gariplere uyar ol
Ayet ve hadisi her kim dese, duyar ol
Rızk, nasip her ne verse, tok gözlü ol
Tok gözlü olup şevk şarabını içtim ben işte.

Medine'ye Rasul varıp oldu garip
Gariplikte sıkıntı çekip oldu sevgili
Cefa çekip Yaradan'a oldu yakın
Garip olup menzillerden geçtim ben işte.

Akıllı isen, gariplerin gönlünü avla
Mustafa gibi ili gezip yetim ara
Dünyaya tapan soysuzlardan yüzünü çevir
Yüz çevirerek derya olup taştım ben işte.

Aşk kapısını Mevlâm açınca bana değdi
Toprak eyleyip "Hazır ol!" deyip boynumu eğdi
Yağmur gibi melâmetin oku değdi
Ok saplanıp yürek, bağrımı deştim ben işte.

Gönlûm katı, dilim acı, özüm zalim
Kur'an okuyup amel kılmıyor sahte âlim
Garip canımı harcayayım, yoktur malım;
Haktan korkup ateşe düşmeden piştim ben işte.

Altmış üçe yaşım ulaştı, geçtim gafil;
Hakk emrini sıkı tutmadım, kendim cahil;
Oruç, namaz kazaya bırakıp oldum ergin;
Kötüyû izleyip iyilerden geçtim ben işte.

Vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden,
Çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden
Suç ve isyan dûğümünü burada çözmeden
Şeytan galip, can verirkende şaştım ben işte.

İmanıma çengel vurup kıldı gamlı,
Mürşid-i kâmil Hazır ol!" deyip saçtı koku
Lânetli şeytan benden kaçıp korkusuz gitti kirli
Allah'a hamd olsun, iman nuru açtım ben işte.

Mürşid-i kâmil hizmetinde gidip yürüdüm;
Hizmet kılıp göz yummadan hazır durdum;
Yardım etti, Şeytanı kovalayıp sûrdüm;
Ondan sonra kanat çırpıp uçtum ben işte.

Garip, fakir, yetimleri sevindiresin;
Parçalayıp aziz canını eyle kurban;
Yiyecek bulsan, canın ile misafir
Hak'tan işitip bu sözleri dedim ben işte.

Garip, fakir, yetimleri her kim sorar,
Râzı olur o kulundan Allah.
Ey habersiz, sen bir sebep, kendisi saklar;
Hak Mustafa öğüdünü işitip dedim ben işte.

Yedi yaşta Arslan Baba ya verdim selâm;
"Hak Mustafa emanetini eyleyin armağan"
İşte o zamanda binbir zikrini eyledim tamam
Nefsim ölüp lâ-mekâna yükseldim ben işte.

Hurma verip, başımı okşayıp nazar eyledi
Bir fırsatta âhirete doğru sefer eyledi
"Elveda" deyip bu âlemden göç eyledi
Medreseye varıp, kaynayıp coşup taştım ben işte.

Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar
Gönlü katı, gönül inciticiden Allah şikâyetçi;
Allah şahid, öyle kula "Siccin" hazır
Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte.

Sünnetlerini sıkı tutup ümmet oldum:
Yer altına yalnız girip nura doldum;
Hakk'a tapanlar makamına mahrem oldum,
Bâtın mızrağı ile nefsi deştim ben işte.

Nefsim beni yoldan çıkarıp hakir eyledi
Çırpındırıp halka ağlamaklı eyledi
Zikr söyletmeyip şeytan ile dost eyledi;
Hazırsın deyip nefs başını deldim ben işte.

Kul Hoca Ahmed, gaflet ile ömrün geçti;
Vah ne hasret, gözden, dizden kuvvet gitti;
Vah ne yazık, pişmanlığın vakti yetişti;
Amel kılmadan kervan olup göçtüm ben işte.[132]

Orta Asya'da İslam'ın yayılışı zâhid/sûfî sahabe ve tabiin ile başlamıştır. Zâhid/sûfî tabiîn'den Abdullah b. Mübârek (M. 181/797) Horasan/Merv'de dünyaya gelmiş, Merv'de iki tekke (ribât) kurup bilim ve eğitim alanında vakıf çalışmaları yapmıştır. Moğol istila asrında ilmî birikiminin çoğu kaybolduğu için Kayıp aydınlanma adı verilen Horasan melâmet ve fütüvveti, Yusuf-i Hemedânî (ö. 1140) ve öğrencileri Ahmed-i Yesevî (ö. 1166), Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî (ö. 1179) ile günümüze kadar devam etmiş, Ebu Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049), Ahi Evrân (ö. 1261), Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271), Mevlânâ (ö. 1273), Yunus Emre (ö. 1320) gibi öncü tarikat hareketleri ile Anadolu'ya intikal ederek kökleşmiştir.

2.2. ORTA DÖNEM: ANADOLU İRFÂNI

Horasan aydınlanması ve uygarlığının Anadolu'ya intikali, elde edilen bilimsel, edebî, kültürel birikimin farklı bir coğrafyada ve yeni bir muhitte tekrarlanmasından ibarettir. Birincisine nispetle ikinci tecrübenin daha kısa sürede gerçekleştiği ve birinci aydınlanmanın ötesine yükseldiği söylenebilir.

Orta dönem ile edebî eserler arasında bir dil farkından söz edilebilir. Çoğunlukla Arapça, Farsça eserler ve Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserler yanında orta dönemde Arapça,

[132] Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, TDV, İst. 2021, 1. Hikmet.

Farsça'nın hâkimiyeti devam etmekle birlikte artık Batı Türkçesi ile de eserler yazılmaya başladı. Hatta bu dönemde az olmakla birlikte Kürdçe edebî eserler de yazıldı. Orta dönem, kendi içinde Selçuklu ve Anadolu Beylikler dönemi (1037-1299), Osmanlı kuruluş dönemi (1299-1453), Klasik dönem (1453-1600), Duraklama (1600-1700) ve Tanzimat (1839-1876) şeklinde tasnif edilebilir. İslamî Türk Edebiyâtı açısından burada Horasan ve Anadolu tasavvuf düşüncesini yansıtan edebî eserler ile müelliflerinden birkaçına yer vermek uygun olacaktır.

Edebiyât tarihçileri, Türk Edebiyâtını divân edebiyâtı, halk edebiyâtı ve tasavvuf edebiyâtı şeklinde üç başlıkta sınıflandırırlar. Divân edebiyâtı, bir üst zümre edebiyâtı, enderûn, saray ve eski Türk edebiyâtı gibi isimlerle tanıtılır. Oysa bu yanlış bir algıdan ibarettir. Zira divân edebiyâtı sadece belli çevrelerle sınırlı değildi. Bu tarzda üretilen edebî eserler, sosyo-politik hadiselere tanıklık etmekte ve sağlam bir fikrî temele dayanmaktaydı. Halk arasında divân edebiyatından ezbere bilinen ve sohbetlerde okunan beyitler yaygındı. Halk edebiyâtı ise Ziya Gökalp gibi yazarların etkisiyle Osmanlı son döneminin edebî ürünlerine ad olmuştur. Tasavvuf edebiyâtı ise felsefi temelleri bakımından her iki edebiyât alanının dışında değildir. O nedenle son yüzyılın ayrıştırmacı yaklaşım dilini benimsemez ve bütün edebî mirası sahiplenir.

2.2.1. Anadolu'da Horasan Etkisi ve Edebiyat

Türklerin Anadolu'yu yurt edinme süreçleri zannedildiği gibi 1071 Malazgirt zaferiyle başlamamıştır. Zira Ebu'l-Hasan-ı Harakânî (ö. 1033)[133] ve Ebû Said Ebu'l-Hayr'ın (ö. 1049) Anadolu'ya gelip tekke kurdukları tarih 1020'lerden bile öncedir.

[133] Süleyman Uludağ, "Harakânî", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/93-94.

Abdürrahmân-ı Câmî'nin *Nefehâtü'l*-üns'üne göre ilk tekke 8. Yüzyılda Filistin Remle'de inşa edilmiştir. İbn Teymiyye de Basra'nın Abbâdân bölgesinde yapıldığını söyler.134 Kaldı ki İslamlaşma 639 tarihli fetih hareketilerinden itibaren yani çok önceleri başlamıştı. Orta Asya'da Horasan Uygarlığı, Buhara Semerkand bölgesini cazibe merkezi yapmıştı. Aynı zamanda ticaret, seyahat ve hacc kervanları Basra-Bağdat-Mekke-Medine-Kudüs-Şam güzergâhındaki gidiş-gelişlerinde Anadolu güzergâhını da kullanıyorlardı. Zira Anadolu büyük ölçüde İslâmlaşmıştı. Örneğin kavşak şehirlerinden Malatya, 639'da fethedilmiş ve Habib b. Mesleme vâli tayin edilmişti.[135] Bu hareketlilik göçler yoluyla bir nüfus dengesi oluşturmuştu. Horasan'ın, İran topraklarındaki tezahürü olan Selçuklu Medeniyeti de fütüvvet, ahilik, abdâlân-ı Rûm, bâcıyân-ı Rûm gibi uygarlık taşıyan sivil teşebbüsleri sayesinde Anadolu'da âbideler inşâ ediyordu. Böylece Horasan İslamlaşmasının edebî eserleri, bu topraklarda Türkçe türküler, şiirlerle kendini gösteriyordu.

Bir toprağın vatan olması, sadece askeri, diplomatik ve bürokratik girişimlerle gerçekleşmemektedir. Anadolu'da Horasan ekolünün yaptığı şey, tam olarak halkın yüreklerini fetheden tekke teşebbüsleriydi.136 Temel kurumları, mimarisi, şehirleşme, tarım-hayvancılık teknikleri, kooperatif sistemi, organize-entegre sanayii ve hepsinden önemlisi Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Seniyye'den kaynağını alan yeni bir edebiyât inşâsı, ikinci bir Horasan tecrübesi için Anadolu'yu vatan yapıyordu. 1071 Malazgirt ile Horasan'ın küreselleşmesine engel olmaya

134 Mustafa Kara, "Tekke", *İA*, (İstanbul: TDV, 2011), 40/370-379.
135 Göknur Göğebakan, "Malatya", *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 2003), 27/468.
136 Mustafa Kara, "Tekke", *İA*, 40/370-379.

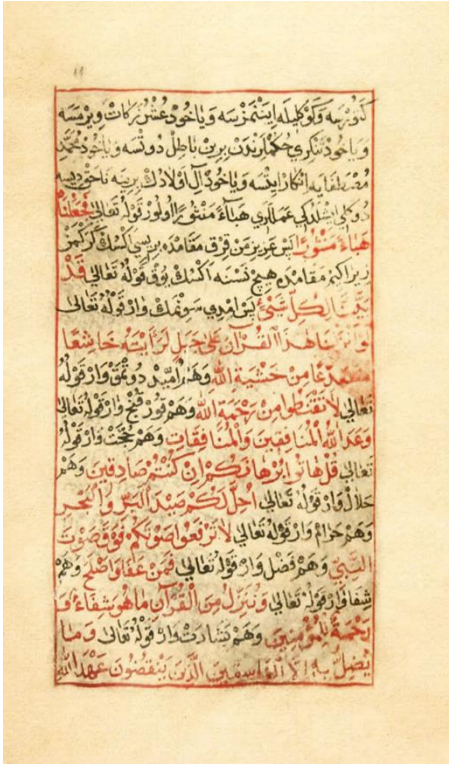
çalışan askeri unsurlar bertaraf edildi ve tekke camileri, ulucamiler, tekke okulları, darüşşifa vs. işletmeleri Horasan'ın Anadolu'ya intikalini sağladı.

Anadolu'nun ilmî, edebî, kültürel havzalarında Oğuz Türkçesi yeni uygarlığın dili haline gelmeye başladı. Edebî metinler gün be gün artarak büyük bir Türk İslâm edebî külliyâtını oluşturdu. Bu dönemde Anadolu'da irfân ve kültür ocakları kurulmuştur. Babaî, Kalenderî, Ahî, Kadirî, Rifâî, Hâcegânî, Nakşî, Mevlevî, Zeynî, Bektâşî gibi irfân ve kültür ocaklarının yanısıra bu kültür havzalarında ilim ve irfân sahibi insanların yetişimesi sağlanmıştır. Bu dönem kurucu bir dönemdir. Halkların hafızasına kazınan, erdem, âdâb ve ahlâk sözleri sadırdan sadra aktarılarak yaygın bir eğitim ve kültür havzası oluşturmuştur. Battâlnâmeler (Seyyid Battâl Destânı gibi), cengnâmeler (Hayber, Sıffin, Nehrevân cenklerini anlatanlar gibi), hamzanâmeler ve Danişmendnâme bu dönemde hayata geçmiş, nesilden nesle aktarılmıştır. Bu gibi edebî metinler, gazavâtnâme ve fetihnamelere de öncülük etmişlerdir. Nasreddin Hoca ve Bektâşî fıkraları da bu dönemin edebî ürünleridir. Mevlânâ, Hacı Bektâş, Yunus Emre, Hacı Bayram, Akşemseddin, Ahmed Fakih[137], Şeyyâd Hamza, Sultan Veled ve Hoca Dehhânî bu dönemin öncüleri hükmündedirler.

[137] Osman F. Sertkaya, "Ahmed Fakih" *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV, 1989), 2/65.

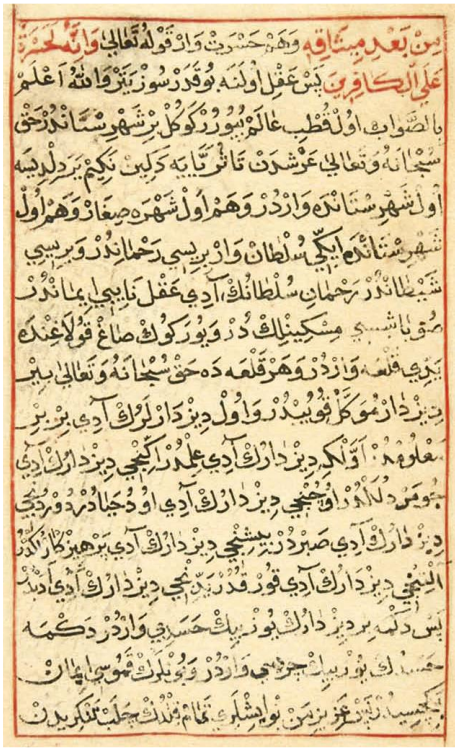
2.2.1.1. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271)

Hacı Bektâş-ı Velî, Horasan Ahmed-i Yesevî ekolünün yetki verip Anadolu'ya görevlendirdiği halifesidir. Hayatına dair bilinen ler vilâyetnamedeki destansı bilgilerden oluşur. *Velâyetnâme-i Hacı Bektâş* ise 1400'lü yılların sonlarında yazıya geçirilmiştir. Kitapta verilen bilgilere göre Hacı Bektâş'ın babası İbrahim-i Sânî, İmam Musa Kâzım'ın soyundandır ve Horasan'da hüküm sürmüş bir aile sahibidir. Yine Hacı Bektaş, Lokmân-ı Perende (ö. 1048) ve Ahmed Yesevî'nin (ö. 1166) Horasan irfan geleneğinden feyiz aldığı bu eserde yer alır. Bizzat Ahmed Yesevî'nin kendisine icazetnâme, seccâde, taç, şamdan, sofra ve âlem gibi hilafet teçhizâtını teslim edip beline kılıç kuşattığı belirtilirse de tarihi kayıtlar Hacı Baktâş'ın bizzat Ahmed Yesevî ile görüşmediği yönündedir. Bu bilgiler, sadece onun Yesevî ekolüne mensup bir tekke dâîsi olduğunu ve Horasan'dan Anadolu'ya o ekol tarafından görevli geldiğini gösterir.

Hacı Bektâş hareketinin etkisinde tebelvür eden Bektâşî edebiyatının Türk İslâm Edebiyatı içinde müstesna bir yeri vardır. Bizzat Hacı Bektâş'ın telif ettiği *Makâlât* gibi eserleri yanında onun dersleri, sohbetleri ve deyişlerini içeren menâkıbnâmeleri de bu eserler arasındadır. Hacı Bektâş eserini (*Makâlât*) Arapça kaleme almıştır, *Makalât*'ın Türkçe'ye manzum ve mensur tercümesi de vardır. Anadolu tasavvuf hareketinin 20. Yüzyıldaki öncü isimlerinden (Mehmet Zâhid Kotku'nun damadı ve halifesi)

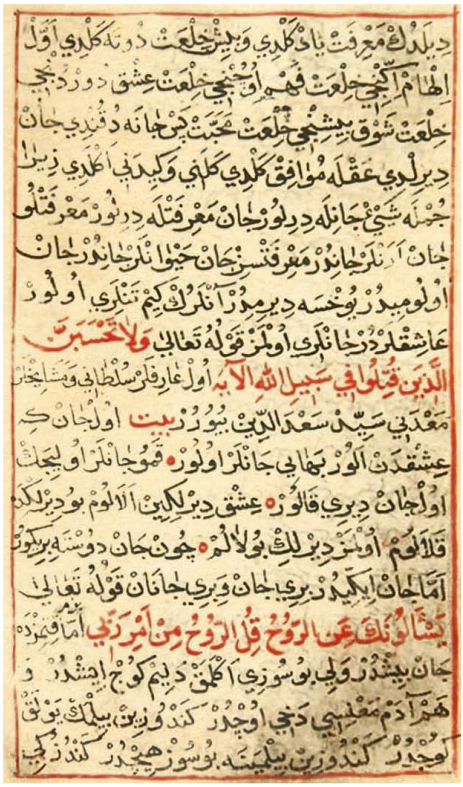
Merhum Şehid Prof. Dr. Mahmud Esad Coşan, bu eserin yazmalarını esas alarak eser üzerinde ilk bilimsel çalışmayı yapmıştır.[138]

/ 11a / *يا ايها الذين آمنوا لا ترفعوا اصواتكم فوق صوت النبي/amenu la terfe'u asvatekum fevka savti'n-Nebiyyi.(K. 49, 2: Allah buyurur ki, "seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin".) Ve hem fazl vardır. Kavluhu Teâlâ: فمن عفى و اصلح فـ../Fe-men afa ve aslaha fe... (K. 42, 40: Allah buyurur ki, "Eğer kim bağışlar ve barışı sağlarsa...?) Ve hem şifa vardır. Kavluhu Teâlâ: ننزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنين ولا يزيد الظالمين الا خساراً/Nünezzilu mine'l Kur'âni ma huve şifaun ve rahmetun lil-muminin vela yezidu'z-zâlimine illa haserâ. Ve hem beşaret vardır. Kavluhu Teâlâ و ما يضل به الا الفاسقين الذين ينقضون عهد الله من بعد ميثاقه/ve ma yudillu bihi ille'l-fasikin ellezine yenkudune ahdallahi* ***/ 11b /*** *min ba'di misakihi. (K. 2, 26/27: Allah şöyle buyurmuştur: "Verdiği misallerle Tanrı ancak fâsıkları saptırır. Onlar öyle (fâsıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler.") Ve hem hasret vardır. Kavluhu Teâlâ: Ve innehu lehasret ale'l-kâfirin. (K. 69, 50: Allah buyurmuştur ki, "muhakkak o, kâfirler için bir pişmanlık sebebidir".) Öyleyse şimdi âkil olanlara bu kadar söz yeter. Vallahu alemu bi's-savab. (En doğrusunu Allah bilir).*

[138] bk. M. Esad Coşan, *Hacı Bektâş-ı Velî Makâlât*, sad. Hüseyin Özbay, Ankara 1990.

7. Bu Bab Mârifetin Maruf Cevabların Beyan Kılar

Ol kutbı âlem kerem lütfundan buyurdu ki, gönül bir şehristândır. Hak Subhâne ve Teâlâ arşullahdan tâ süreyyaya ne yarattıysa ol şehristânda vardır. Ve hem o şehre sefer vardır. Ve hem o şehristânda iki Sultan vardır. Birisi Rahmânidir ve birisi şeytânidir. Rahmâni sultanın adı akıldır, naib-i imandır. Subaşısı da miskinlikdir. Yüregin sağ kulağında yedi Rahmâni kale vardır. Her bir kalede Hak Teâlâ bir dizdâr görevlendirmiştir. O dizdârların adları bir bir malûmdur. Evvelki dizdârın adı ilimdir. İkinci dizdârın adı cömertliktir. Üçüncü dizdârın adı hayâdır. Dördünci dizdârın adı sabırdır. 214 Beşinci dizdârın adı perhizkârlıktır. Altıncı dizdârın adı korkudur. Yedinci dizdârın adı edebdir. Pes degme bir dizdârın yüzbin haşedi vardır. Degme bir haşedin yüzbin çerisi vardır. Bunların kamusı iman bekçileridir. Pes aziz-i men diledik kim bu işleri tamam kılaydık. Çalap Tengri'den mârifet yad geldi. Ve hem biş hil'at duta geldi evvelki hil'at ilhamdır. İkinci hil'at fehmdir. Üçüncü hil'at ışkdır. Dördüncü hil'at şevkdir. Beşinci hil'at muhabbettir. Pes bunlar geldiler kondular cân dirildi, akıl muvafık oldu. Geleni varanı anladı. Zirâ kim cümle nesne cânla dirilir, cân mârifetyle dirilir. Pes mârifetli cân erenler cânıdır. Ve hem mârifetsiz cân hayvanlar cânıdır. Şimdi azizim cânlar ki, dersin cân kaç türlüdür. Ve dahi dirildi dersin; pes cân

hod ölmedi nasıl diri ola? Şimdi hoş sordun ya cân, ârif anlar ki üç cânlılardır. Ne diridir ve ne hod ölüdür. Ve eger ölse ölüler makâmında olaydı. Ve eger diriyse diriler makâmında olaydı. Amma ölüm iki türlüdür. Biri cânlarun cânı ölür ve biri cânların teni ölür. Anlar kim cânları diriliginde başlıdır gönülleri sükeldir. Kavluhu Teâlâ; في قلوبهم مرض فزادهم الله مرضا/Fi kulubihim maradun fe-zâdehumullahu marada. (K. 2, 10: Kalplerinde hastalık olanların hastalıklarını Allah daha da artırır. Ve anlar ki teni ölür âşıklardır, cânları ölmez. Kavluhu Teâlâ: ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء/Ve la tahsebenne ellezine kutilu fi sebilullahi emvaten bel ahyaun... (K. 3, 169: Tanrı buyurur ki, "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın....".) O ârifler sultanı ve manalar madeni Seyyid Saa'deddin buyurdu ki;

Ol cân kim ışkdan olur
Anun behası câna olur
Kamu cânlar ölücek
Ol cân ölmez diri kalır

Işk dirligin alalum
Bu diriligden kalalum
Ölmez dirilik bulâlım
Çü cân dosta birükür

Öyleyse şimdi azizim cân ikidir. Birisi cândır birisi cân-u cânandır. Kavluhu Teâlâ يسئلونك عن الروح قل الروح من امر ربي/yes'elûneke ani'r-ruhi kuli'r-ruhu min emri Rabbi.(K. 17, 85: Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki, ruh Rabbimin emrindendir.) Amma bizim katımızda cân beştir. Velâkin bu sözü anlamak hayli iştir. Ve hem âdem manisi dahi üçtür.

Kendözünü bilmek yavlak güçdür. Ve hem kendözünü bilmeyenlere bu söz hiçtir.[139]

Hacı Bektâş-ı Velî'nin bundan başka eserleri de vardır. Kaynaklarda *Kitabu'l-Fevâid*[140], *Fatiha Suresi Tefsiri, Şathiyye, Hacı Bektâş'ın Nasihatları, Şerh-i Besmele*[141], *Makâlât-ı Gaybiyye-i Ayniyye*[142] gibi eserler de ona nispet edilmiştir. Yusuf Bali Oğlu Bektâş Çelebî'ye (ö. 1580) ait olduğu söylense de ona ait olduğu muhtemel şiirler de mevcuttur.[143] Kendisi şiir yazmamışsa bile Bektâşî edebiyatına nefes verdiği kesindir. Nitekim Hikmet geleneğinin devamında gelen bu edebiyatta manzumelere nefes denmektedir. Nefes, Bektâşî şairlerin hece vezni ve milli nazım şekilleriyle terennüm ettikleri şiirlerdir. Bektâşî şairler akıcı, sade bir Türkçe ile söyledikleri nefeslerde Arapça-Farsça kavramları Türkçeleştirmiş, birçok Türkçe sözcüklere de yeni anlamlar kazandırmışlardır.

2.2.1.2. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî el-Belhî (1207-1273)

Mevlânâ Horasan aydınlanmasının Anadolu'daki en önemli isimlerindendir. Kendisi dönemin üniversiteleri olan medreselerde müderrislik yapmış, çeşitli kürsülerde vaaz ve irşad konuşmaları yapmıştır. Mevlevîliğin kurucu pîri olarak bilinen bir sûfî düşünür, *Mesnevî-i Ma'nevî, Divân-ı Kebîr (Divân-ı Şems)* gibi manzum eserler telif etmiş büyük bir şair, *Fîh-i Mâ Fîh, Mecâlis-i Seb'a ve Mektûbât* gibi eserler telif etmiş bilge bir müelliftir. Manzûm eserleri Farsça, mensûr eserleri Farsça ve

139 İsmail Kaygusuz, *Makâlât-ı Hacı Bektâş-ı Velî*, Demos Yayınları, İstanbul 2012, 23a.
140 Hazret-i Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Vasiyetnâmesi*, nşr. İ.Ö. İstanbul 1959.
141 Hacı Bektâş-ı Velî, *Şerh-i Besmele*, nşr. Rüştü Şardağ, Ankara 1989.
142 Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye Kelimât-ı Ayniyye*, çev. D.Duman, Ankara 2004.
143 Abdülbâki Gölpınarlı, *Bektâşî Nefesleri*, İstanbul 1992, 11.

Arapça yazılmış olmakla birlikte Türk Edebiyatını, hatta Horasan edebiyatını da etkilemiştir. *Mesnevî*, Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i gibi en çok okunan ve en çok tesiri görülen eseridir. İlk 18 beytini bizzat kendisi yazmış, diğer kısımlarını ise öğrencisi Hüsâmeddin Çelebî yazmıştır. Sabah namazlarından sonraki irşad oturumlarında gelen vecd halinin ürünü olduğu için eserde bazı teknik hatalar bulunabilmektedir. Bu hâl öyle coşkun bir haldir ki şair irfan sırlarını sembolik bir tarzda söyler. Okuyucu ise ancak idrâk yeteneği kadar mesnevilerden istifade eder.

Divân-ı Kebîr de kâtib-i esrâr denilen öğrencilerinin kaleme aldığı bir eserdir. Bu eser de Mevlânâ'nın sema'da vecd ile söylediklerinin kaydedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle Mevlânâ ve benzeri söz sahipleri şiir yazmak ve sanat yapmak gibi bir endişe duymamışlardır. Onların sözleri gönüllerinden nebeân eden nağmelerdir. *Mesnevî-i Ma'nevî*'den kendisinin yazdığı ilk 18 beyit Farsça orijinali ve çevirisi ile birlikte şöyledir:

بشنو این نی چون شکایت می‌کند \ از جدایی‌ها حکایت می‌کند
کز نیستان تا مرا ببریده‌اند \ در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق \ تا بگویم شرح درد اشتیاق
هر کسی کو دور ماند از اصل خویش \ باز جوید روزگار وصل خویش
من به هر جمعیتی نالان شدم \ جفت بدحالان و خوش‌حالان شدم
هر کسی از ظن خود شد یار من \ از درون من نجست اسرار من
سر من از ناله من دور نیست \ لیک چشم و گوش را آن نور نیست
تن ز جان و جان ز تن مستور نیست \ لیک کس را دید جان دستور نیست
آتش است این بانگ نای و نیست باد \ هر که این آتش ندارد نیست باد
آتش عشق است کاندر نی فتاد \ جوشش عشق است کاندر می فتاد
نی حریف هر که از یاری برید \ پرده‌هایش پرده‌های ما درید
همچو نی زهری و تریاقی که دید \ همچو نی دمساز و مشتاقی که دید
نی حدیث راه پر خون می‌کند \ قصه‌های عشق مجنون می‌کند

محرم این هوش جز بیهوش نیست \ مر زبان را مشتری جز گوش نیست
در غم ما روزها بیگاه شد \ روزها با سوزها همراه شد
روزها گر رفت گو رو باک نیست \ تو بمان ای آن که چون تو پاک نیست
هر که جز ماهی ز آبش سیر شد \ هرکه بی روزیست روزش دیر شد
در نیابد حال پخته هیچ خام \ پس سخن کوتاه باید و السلام
بند بگسل باش آزاد ای پسر \ چند باشی بند سیم و بند زر۱۴۴

Dinle, bu neyi bak şikâyet ediyor / Ayrılıkları nasıl hikâye ediyor:
Beni kestiklerinden beri sazlıktan / Erkek, kadın ağlayıp inlediler âhımdan
Pârelenmiş bir gönül isterim firâktan / Ki derdimi açayım iştiyaktan
Kim ki uzak düşer aslından, / Yine arasın zamanı kendi vaslından
Ben her topluluğa feryad ettim / Kötülerle de iyilerle de oldum
Herkes kendince benim dostum oldu / Ama kimse içimdeki sırları sormadı.
Benim sırrım feryadımdan uzak değil, / Fakat gözde, kulakta o nûr yok.
Ten cana, can da tene örtülü değildir, / Lâkin canı görmeye kimsede izin yok.
Bu 'ney'in çığlığı ateştir, boş hava değil; / Kimde bu ateş yoksa hava bile değildir!
Aşk ateşidir ki neyin içine düşmüştür, / Aşk coşkunluğudur ki meye düşmüştür.
Ney, her yardan ayrılanın dostudur / Onun perdeleri perdelerimizi yırtmakta.
Ney gibi hem bir zehir, hem panzehir / Hemdem, hem bir müştak kim gördü?
Ney, kanlı yoldan bahsetmede, / Mecnun aşkının kıssalarını söylemede.
Bu aklın mahremi sersemden başkası değil / Dile kulaktan başkası müşteri değil
Bizim kederimizden günler, zamansız oldu; / Günler acılarla yoldaş oldu.
Bırak günler geçerse geçsin; korku yok. / Yeter ki sen kal! Ey eşsiz pâk
Balıktan başka her şey suya kandı, / Rızkı olmayana da günler uzandı.
Ham, pişkinin halinden anlamaz, / Öyle ise sözü kısa kesmeli, vesselâm.
Ey oğul! Bağı çöz, azat ol /Daha ne kadar gümüşün, altının esiri olacaksın?

Mevlânâ ***Divân-ı Kebîr / Divân-ı Şems***'indeki rubâîlerinde de zühd felsefesini işlemektedir:

144 Mevlânâ, *Mesnevî*, https://ganjoor.net/moulavi/masnavi/daftar1/sh1

Allah buyurur ki ey hercaî / می‌فرماید خدا که ای هرجائی
Avâmdan ayrıl ki onun özü biziz / از عام ببر که خاص آن مائی
Bizimle huydaş ol ki sonunda, dildâr / با ما خو کن که عاقبت آن دلدار
Yalnız kalacağın gecede yanına gelir / پیشت آید شبانگه تنهائی[145]
Aklın başından gidip sevdalandığın gün / آن روز که دیوانه سر و سودائی
Devletlilerin bağına tutulursun / در سلسله‌ی دولتیان می‌آئی
Bugün eğer o bağdan mahrumsan / امروز از آن سلسله زان محرومی
Bil ki kendini dünyaya kaptırmışsın / کامروز تو عاقلی و کارافزائی[146]

Fîh-i Mâ Fîh adlı eseri ise Mevlânâ'nın kendisinden sonra oğlu veya öğrencileri tarafından yazıya aktarılan sohbet takrirlerinden oluşmaktadır. *Fîh-i Mâ Fîh'*te zühd/tasavvuf ahlâkını hadislerle şöyle işlemektedir:

> قال النّبی علیه السّلام: شَرُّ الْعُلَماءِ مَنْ زَارَ الْأُمَراءَ وَ خَیْرُ الْأُمَراءِ مَنْ زَارَ اَلْعُلَمَاءَ، نِعْمَ الْأَمِیرُ عَلی بَابِ الْفَقیرُ وَ بِئسَ الْفَقِیرُ عَلَی بَابِ الْأَمیر .
> خَلقان صورت این سخن را گرفته‌اند که: نشاید که عالم به زیارت امیر آید تا از شرور عالمان نباشد. معنیش این نیست که پنداشته‌اند، بلک معنیش اینست که: شر عالمان آن کس باشد که او مدد از امرا گیرد و صلاح و سداد او بواسطه امرا باشد و از ترس ایشان اول خود تحصیل به نیت آن کرده باشد که مرا امرا صلت دهند و حرمت دارند و منصب دهند. پس از سبب امرا او اصلاح پذیرفت و از جهل به علم مبدل گشت و چون عالم شد از ترس و سیاست ایشان مؤدب و بر وفق طریق می‌رود، کام و ناکام. پس عَلی کُلِّ حالٍ، اگر امیر به صورت به زیارت او آید و اگر او به زیارت امیر رود، زایر باشد و امیر مَزور، و چون عالم درصدد آن باشد که او به سبب امرا به علم متّصف نشده باشد، بل علم او، اولا و آخراً برای خدا بوده باشد و طریق و ورزش او بر راه صواب، طبع او آنست و جز آن نتواند کردن،

[145] Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Divân-ı Kebîr*, no. 1969 https://www.ghazalestan.com/poem.php?p=B82B6208
[146] Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Divân-ı Kebîr*, Env. no. 1659 http://hafeznameh.com/poem.php?p=B82646AD

چنانک ماهی جز در آب زندگانی و باش نتواند کردن، و از او آن آید. این چنین عالم را عقلِ سایس و زاجر باشد که از هیبت او در زمان او همه عالَم منزجر باشند و استمداد از پرتو و عکس او گیرند، اگرچه آگاه باشند یا نباشند. این چنین عالم اگر به نزد امیر رود، به صورت مَزور باشد و امیر زایر، زیرا در کل احوال امیر ازو می‌ستاند و مدد می‌گیرد و آن عالم ازو مستغنی‌ست، همچو آفتاب، نوربخش است، کار او عطا و بخشش است. علی سبیل العموم، سنگ‌ها را لعل و یاقوت کند و کوه‌های خاکی را کان‌های مس و زر و نقره و آهن کند و خاک‌ها را سبز و تازه و درختان را میوه‌های گوناگون بخشد. پیشه او عطاست و بخشش، بدهد و نپذیرد، چنانک عرب مثل میگوید: نَحْنُ تَعَلَّمْنَا اَنْ نُعْطِیَ مَا تَعَلَّمْنَا اَنْ نَأخُذَ. پس عَلی کُلِّ حالٍ، ایشان مَزور باشند و امرا زایر.

Nebi (s) buyurur: "Âlimlerin kötüsü, beylerin ayağına gidenidir; beylerin hayırlısı ise âlimleri ziyaret edendir. Ne güzel beydir yoksulun kapısındaki bey; ne kötü yoksuldur beyin kapısındaki yoksul". Halk, bu sözün zâhirini almıştır. Halka göre âlim, ulemanın kötülerinden olmamak için beylerin yanına gitmemeli. Oysa sözün manâsı, onların düşündüğü gibi değildir. Asıl manâ şudur: Âlimlerin kötüsü, beylerden beslenerek işini yoluna koyan kişidir. Beyler bana ihsanlarda bulunsunlar, beni saysınlar, bana mevki versinler, kuruntusuyla, onlardan korkarak okumaya başlar da beyler yüzünden işi düzene girer; bilgisizliği bilgiye dönüşür. Âlim olunca da onların korkusundan, onların cezasından çekinir, edep sahibi olur, ister-istemez doğru yolu tutar. Artık ne çeşit olursa olsun, ister görünüşte bey onun ziyaretine gelsin, ister o, beyi ziyarete gitsin, her iki durumda da giden odur, ziyaretine gidilen ise bey. Fakat âlim, beyler yüzünden bilgiye sahip olmamışsa, önceden de, sonradan da bilgisi Allah için elde edilmişse o başka. Bu çeşit âlimi yürüten, çekindiren akıldır. Zamanında, bilsinler-bilmesinler,

> *herkes onun heybetinden çekinir; onun ışığından onun aurasından nasip ister. Böylesine âlim, beyin kapısına gitse bile gerçekte ziyaret eden beydir, ziyaret edilen kendisi. Çünkü herhalde bey, aldığını ondan alır, yardımı ondan görür; oysa beye aldırış bile etmez. O âlim güneş gibi her yana ışık salar; işi-gücü, herşeye, herkese bağıştır.*[147]

Mecâlis-i Seb'a adlı eseri ise Mevlânâ'nın farklı zamanlarda kürsülerde verdiği yedi vaazından oluşmaktadır. Eser mensûr bir tarzda yazılmış, *Mesnevî*'yi anlamayı kolaylaştırarak halkın anlayacağı bir üslupla çözümlemektedir. "*Yedi Meclis*" adını taşıyan eserde muhtemelen Mevlâna'nın Şems'le 1244 yılındaki karşılaşmasından önceki vaazlarına yer verilmiştir. Kitabın bazı bölümlerinde Sultan Veled'in *İbtidânâme* adlı mesnevîsinden de beyitler vardır. Bu da eserin Sultan Veled tarafından tertip veya tashih edildiğini göstermektedir. I. Meclis'te Şems'in Makâlât'ından bazı hikâyelerin bulunması; Şems'le karşılaştıktan sonra da Mevlâna'nın bir veya birkaç kez vaaz verdiğini gösterir. Diğer eserlere nispetle daha az yazması bulunan bu eserin en eski yazma nüshası Mevlâna Müzesi Kütüphanesi'nde 79 no'lu envanterde kayıtlıdır. *Fîhi mâ Fîh* ve *Mektûbât*'ın da içinde bulunduğu mecmua, 1350'li yıllarda istinsah edilmiştir. Mevlânâ *Mecâlis-i Seb'a'*nın birinci Meclis'inde ümmetin bozguna uğraması, Besmele-i şerifin tefsiri ve peygamberin mucizesi konularına temas etmektedir:

> *Allah ona rahmet ve esenlik versin, Allah elçisi, o Arab'ın, Acem'in en fasihi, o ilim ve kerem mâdeni, o kâinatın ulu önderi buyurdu ki: Ey sâdık dostlar, ey beni izleyen sahabe! Bilin ki hani sel, bütün kuvvetiyle dağlardan*

[147] Mevlânâ, *Fîh-i Mâ Fîh*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, 1. Bölüm, Arapça, Osmanlıca ve Farsça'dan yapılan çevirilier tarafımızdan yapılmıştır.

âşıkça denize koşar; ırmaklar, coşa-köpüre denize akar; binlerce elle, binlerce ayakla denize ulaşır ya, çünkü sular, birbirinin eli-ayağı, bineği-durağı kesilmiştir; birbirine kuvvet-destek olmuştur su katreleri; bu kuvvetle dağlardan akar, ovalardan geçer, asılları olan denize ulaşırlar; her katre, "Dön rabbine ondan razı olarak ve rızâsını kazanmış bulunarak' diye nâra atar; bu neden şaşılacak birşey olsun? Asıl şaşılacak şey, asıl görülmemiş şey, asıl sarp ve güç iş şudur: Bir dağlıkta, yahut bir mağranın içinde, yahut da aman vermez bir ovada bir katre, tek başına kalır; o katrenin mâdeni, aslı denizdir; onu arzular; o elsiz-ayaksız katre, eli yokken ayağını atar; denizin özlemiyle elini uzatır; ne sel yardım eder ona, ne de bir dostu vardır. Öyle olduğu halde düşe-kalka yuvarlanmıya koyulur; özlem ayağiyle denize koşar; zevk bineğine biner, yol almıya koyulur. Ey çaresiz katre, toprak senin düşmanın, yel senin düşmanın, güneşin ıssısı senin düşmanın. Ulaşmayı dilediğin deniz de çok uzak. Ey elsiz-ayaksız katre, bunca düşman arasından denize nasıl varacaksın sen? Ama o katre, haldiliyle der ki: Ben bir katreyim ama uçsuz-bucaksız denizin yardımıyla içimde bir özlem var. "Biz emaneti yükledik insana; şüphe yok ki o, çok zalim oldu, çok bilgisiz bir hale geldi" hükmünce zayıfım; "Şüphe yok ki biz, arzettik emaneti göklere ve yeryüzüne ve dağlara; derken onlar, onu yüklenmekten çekindiler ve ondan korktular" hükmünce bu çölde seller bile yol alamamaktan korkmakta; bu amansız çölün tehlikesinden gökler bile titremektedir; dağlar Rabbimiz! Biz bu emaneti yüklenemeyiz, gücümüz yetmez diye feryad etmededir; yeryüzü bile ben o yol alanlara toprak kesilmişim ama canımda o güç, o kuvvet yok demededir; fakat bir katreden ibaret olan insanın canı, hizmete bel bağlamıştır da der ki: Sen bana bir yürek ver de yiğitliği seyret; bana, benim tilkim de de arslanlığımı gör. Zayıfım, arığım, çaresizim ama değil mi

> *ki can kulağıma "Andolsun ki biz Âdemoğullarını üstün ettik" sesi ulaştı, o sesin inayet eserlerini duydum; ne zayıfım, ne arığım, ne de çaresizim; dünyanın çaresini bulurum ben. Okluğumu senin oklarınla doldurdum mu, Kafdağının bile belini çeker bükerim. Kendimi gördükçe, kendi gücüme güvendikçe zayıfım, gücüm-kuvvetim yok; tüm zayıflardan daha zayıfım; bütün çaresizlerden daha çaresizim. Ama bakışımı, görüşümü değiştirdim kendimi görmedim, senin lûtfunu, senin yardımını gördüm mü, "O gün yüzler parlar, güzelleşir ve rablerinin lûtfunu bekler hükmünce niçin zayıf olayım; niçin çaresiz olayım; niçin çaresizlere çare bulmayayım?* [148]

Mevlânâ'nın Mektûbât'ı da edebiyatımızda mektup türüne öncülük eden bir edebi türdür. Bu mektupları Mevlânâ, farklı kimselere farklı amaçlarla yazmıştır. Mektuplardaki öğütler ve hikmetler yer yer diğer kitaplarında da rastlanmaktadır. Örneğin 19. Mektupta namazın suretinden söz edilmektedir. Fîh-i Mâ Fîh'te de 3. Bölümde aynı bahis yer almaktadır.[149] Elli ikinci mektupta dervişlerin dedikodusunu yapan ve onları kınayan bir toplumun eleştirisi vardır. Bu mektupta Mevlânâ şiddetli bir dil kullanmaktadır. Öyle ki Konya'yı terketmeyi bile göze aldığını, fakat Konyalıların onu bırakmadıklarını da anlatıyor. 139. Mektup ise asrın Fâtıması, devrin Hadicesi, zamanın Meryemi, diye övülen ve zâviyesi olan bir hanıma yazılmıştır. 128. Mektup yine bir hanım dervişeye geçmiş olsun sadedinde yazılmıştır. Bazı mektuplar 5. Mektupta olduğu gibi oldukça kısa yazılmıştır:

> *5.Mektup: Allah muradına eriştirsin, gönlünü genişletsin, sizi görmekle, sizinle buluşmakla onun da gözünü aydınlatsın, bizim de gönlümüzü, gözümüzün önünden eksik etmesin.*

[148] Mevlânâ, *Mecâlis-i Seb'a*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, 1. Meclis.
[149] Mevlânâ, *Mektuplar*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.

İhsan ıssı, özü temiz, himmeti yüce, bilgiler elde etmeye yönelmiş, üstünlükler elde etmeye düşmüş emir oğlu emir Zahireddin pek yalvardı, pek ısrar etti; babanızın, Allah yüceliğini daim etsin; riyazatlar çeken arık bedenini üzmemek, usandırmamak için de uzun yazmadım; umarım ki babanızın şefaati makbul olur. Sizi pek özlemiş; bu babasının irşadına, yardımına muhtaç olmuş. Ahitlerde bulunuyor; canını, malını size feda edeceğini, hiç esirgemeyeceğini söylüyor. Babanızın işi gücü de zâtî bu dua. Musa'nın anasıyım ben; padişahımdan, Çocuğuna verdiğim sütün değerini istiyorum. Vesselam.[150]

2.2.1.3. Yunus Emre (ö. 1320)

Yunus Emre 1240-1320 yılları arasında yaşamış bir hukukçudur. Türk İslâm Edebiyatının kurucu şahsiyetlerinden biri Yunus Emre'dir. Yunus'un hakkındaki bilgiler de menakıbnâmelere dayanmaktadır. *Risale-i Nushiyye*'de bu eseri 1307 yılında yazdığını söylemektedir. Tapduk Emre'nin irfân ocağında yetişmiş, Anadolu, Suriye, Kafkaslar ve Azerbaycan'da bulunmuştur. Bu nedenle farklı bölgelerde makamları görülmektedir.

Yunus Emre; Mevlânâ'nın Farsça, Hacı Bektâş-ı Velî'nin Arapça kaleme aldığı Horasan-Anadolu Tasavvuf Hareketi düşüncesini Türkçe (Oğuzca) ile yazmıştır. Ankara Nallıhan hâkimliği yapan Yunus Konya külliyelerinde üstün başarı göstermiş, parlak bir bilim insanı ve üstün yetenekli bir söz ustasıdır. Onun zühd şairi olması, Tapduk Emre ile tanışmasından sonradır. Öğrencilik yıllarında zühd ve tasavvufî eğilimlere karşı iken Tapduk Emre'nin irfânî derinliği onu zühd ahlakına yöneltmiştir. İç dünyasında kadılığı bile bıraktıracak bir şevk ve vecd devrimi yaşamıştır.

---

[150] Mevlânâ, *Mektûbât*, 12.

Kadılık vazifesinin onu gurur ve kibre yönelttiğini düşünüp, Kadı Yunus'luktan Ahi Yunus'luğa terfi etmiş, önceleri bir bürokrat iken, sonraları Anadolu topluluklarının kalbini kazanan, onların hayatlarında değişimler meydana getiren bir uhuvvet ve muhabbet işçisi olmuştur. Arşivlerde üretim, yatırım, sanayi ve tarım söktörlerinde adı geçen ve zühd şiirleriyle Anadolu'da toplumsal değişimin ateşini harlayan bir felsefi derinlik ortaya koymuştur. Dünya ve içindeki servet, şehvet, şöhret ve kudret gibi seküler arzuların zincirlerinden azad olup, zühd ve özgürlük teolojisi yaşamış ve yazmıştır. Bağdatta Ebu'l-Atahiye gibi, Horasan'da Mevlânâ'nın manevi üstadı Filozof Senâî gibi zühd şiirleri söylemiş, Roma bakiyesi Anadolu halklarına yaşam tarzı ve söylemleriyle önderlik edip onların İslamlaşmalarını sağlamış ve Anadolu Tasavvuf Hareketinin öncü isimlerinden biri haline gelmiştir. Yunus Emre, şiirlerinde zühd ahlakını işlemektedir:

Bismillahirrahmanirrahim

Padişah'ın hikmeti gör neyledi;
Ateş, su, toprak ve yele söyledi.

Getirdi toprağı çekip besmele,
Kendi de hazırdı orda heybetle.

Toprakla sudan yaratıp bir cisim,
Verdi bu cisme Âdem diye isim!

Sonra rüzgâr gelip kuruttu onu,
Âdem'in cismi ondandır, bil bunu!

En son ateş gelerek ısıttı onu,
Isınınca girdi bedene canı.

"Can tene girsin!" diye ferman oldu,
Padişah emri ona derman oldu.

Can girdi bedeni aydınlattı,
Ten de canın canına neşe kattı.

Şükürler edip dedi ki: "Ey Rahman,
Şaşılmaz benim gibi bin yaratsan!"

Toprakla geldi bize dört nitelik:
Sabır, hoş huy, tevekkül ve yücelik.

Suyla beraber geldi dört türlü hâl;
Temizlik, cömertlik, lütuf ve visal.

Rüzgârla beraber geldi dört heves;
Yalan, riya, sabırsızlık ve nefes.

Ateşle geldi dört türlü felâket;
Şehvet, kibir, açgözlülük ve haset.

Canla birlikte geldi dört özellik;
Utanma, ahlâk, üstünlük ve birlik. [151]

Mesnevî nazım şekliyle ve fâ'ilâtün-fâ'ilâtün-fâ'ilün kalıbıyla yazılmış olan *Risaletü'n-Nushiyye* (Nasihatler Kitabı) insanın benlik ile olan savaşını anlatmıştır.

2.2.1.4. Dönemin Diğer Şairleri

Dönemin kurucu müellif şahsiyetlerinden başka Ahmed Fakih (ö. 1221), Sultan Veled (1226-1312), Şeyyat Hamza (ö. 1348'den sonra) ve Hoca Dehkâni'yi (ö. 1361'den sonra) de zikretmek gerekir. Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in tertib ettiği Farsça *Divan*'ından başka *İbtidânâme*, *Rebâbnâme*, *İntihânâme* ve *Meârif* adlı eserleriyle dikkat çeker. Ahmed Fakih Anadolu'da Oğuz Türkçesinin ilk temsilcilerindendir. Tarihte birden fazla

[151] Yunus Emre, *Risaletü'n-Nushiyye Nasiyatler Kitabı*, Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı Yayını, Ankara 2013, 19-20.

Ahmed Fakih'in yaşadığı ileri sürülmektedir. Bu konuda Osman F. Sertkaya beş ayrı Ahmed Fakih'ten söz eder.[152] Kaynaklarda Ahmed Fakih adı ile üç eser zikredilmektedir. Bunlar *Çarh-nâme-i Ahmed Fakih*,[153] *Kitabu Evsaf-ı Mesâcidi'ş-Şerife*[154] ve *Fakih Ahmed'in Şiirleri'*dir.

Hakkında bilgi olmayan Şeyyad İsâ kaynaklarda Hz. Ali'nin Salsal adlı bir dev ile savaşını konu edinen *Salsal-nâme*'yi telif etmiştir. Henüz keşfedilmemiş olan bu eser cengnâmenin ilk türü olarak değerlendirilebilir. Hoca Dehkânî ise divan şiirinin öncüsüdür. Hakkında çok az bilgi olsa da Ömer b. Mezid ve Eğirdirli Hacı Kemâl'in nazire mecmualarında bulunan bazı şiirleri mevcuttur. Bu şiirlerinden ötürü divan şiirinin ilk temsilcisi olarak kabul edilir.[155]

2.2.2. Osmanlı Kuruluş Dönemi Edebiyatı

Osmanlı, Selçuklu geleneğinden zuhur etmiş bir devlettir. Uçbeyliğinden cihan devletine dönüşmüştür. Moğol İstilası sonrası Selçuklu'nun siyasi merkeziyetini kaybetmesi, beyliklerin özerklik kazanmasına sebep olmuştur. Böylece beylikler kendi imkânları ile varoluş mücadelesine girmişlerdir. Bu dönemin edebiyatına da bir nevi varoluş edebiyatı denebilir.

Selçuklu, Horasan'dan İran'a, oradan Bağdat'a ve Anadolu'ya devam eden geniş topraklarda Horasan aydınlanmasının izdüşümü bir medeniyet tesis etmiştir. Bu dönemde Arapça bilim dili olarak temayüz etmiş, Farsça ise sanat ve edebiyat dili olarak zirve yapmıştır. Türkçe ise büyük toplum kesimlerinin

---

[152] Bk. Osman F. Sertkaya, "Ahmed Fakih", *İA*, (İstanbul, TDV Yayını, 1989), 2/65-67.
[153] Mecdud Mansuroğlu, *Ahmed Fakih Çarh-nâme*, İstanbul 1956.
[154] Hasibe Mazıoğlu, *Kitabu Evsaf-ı Mesâcidi'ş-Şerife*, Ankara 1974.
[155] Hikmet İlaydın, "Dehkânî'nin Şiirleri", *Ö. Asım Aksoy Armağanı*, Ank 1978, 136-176.

anadili, saray, bürokrasi ve pazarın dili olarak devam etmiştir. Bu üç dilde de edebi eserler vücuda getirilmiştir. Kürdçe, Zazaca, Kırmançca, Rumca, Ermenice, Süryanice ve İbranice de yerel diller arasında varlığını devam ettirmiş, az sayıda da olsa edebî eserler bu dillerde yazılmıştır. Sözgelimi İnançoğulları beyliğinde müellifi belli olmayan sure tefsirleri, Fatiha ve İhlas Tefsirleri yazılmıştır. Bilge şair Nakiboğlu, Hasaneyn hikâyesi telif etmiştir.

Yine Aydınoğullarında mütercimi tespit edilemeyen *Kısas-ı Enbiyâ*, Aydınoğlu Mehmed Bey için Arapça'dan tercüme edilmiş, Mehmet Beyoğlu Umur Bey, ulemadan Mes'ûd isimli zata *Kelile vu Dimne*'yi tercüme ettirmiştir. Keza Mehmet Bey nâmına Barçınlı Mahmud b. Mehmed, Farsça'dan *Bâznâme'*yi çevirmiştir. İlyas Bey de Mehmed b. Mahmut, Mahmud Şirvânî'ye *İlyâsiye* adlı bir Arapça eser yazdırmış sonra da bunu Türkçe'ye tercüme ettirmiştir.[156]

Beylikler içinde Selçuklu mirasını en iyi sürdüren Germiyanoğulları'dır. Beylik merkezi Kütahya'da Mevleviliğin daha erken kurumsallaşması edebi faaliyetleri artırmıştır. *Kâbusnâme, Merzubannâme* adlı eserler çevrilmiş tercüman Şeyh oğlu Mustafa, *Hurşidnâme*'yi Germiyan Bey'i Süleyman Şah'ın desteğiyle telif etmiş, onun ölümü üzerine Yıldırım Bayezid'e sunmuştur.

Bu dönemde satırarası Kur'ân çeviri geleneğinin Hamitoğlulları tarafından teşvik edildiğini görmekteyiz. Burada Hızır Bey'in emriyle telif edilen *Mülk Suresi Tefsiri*'ni zikredebiliriz. Osmanlıda da başlangıçta Kur'ân tercüme ve tefsirleri önemli bir yekün tutmaktaydı. Orhan'ın şehzâdesi Süleyman Paşa'nın himayesinde Mustafa b. Mahmud'un *Sure-i Mülk Tefsiri* bilinmektedir. Bu yazarın *Hulvü'n-Nâsihîn* adlı bir öğüt kitabı da

[156] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı-Giriş*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 69.

vardır. Keza *Dânişmendnâme*'yi de Tokat Kalesi dizdârı Arif Ali telif etmiştir. İstanbul'un fethine kadar süren Osmanlının kuruluş döneminde kültür, sanat ve edebiyat alanındaki yazım faaliyetleri artarak devam etmiştir. Eserler giderek klasikleşmekte, estetik değeri artmaktadır. Beylikler döneminde her beyin himayesinde edebi eserler telif edilmiş, mimari eserler vücuda getirilmişti ancak bunlar sürdürülebilir olmadığından bir "Beylikler Edebiyatı"ndan söz edilememektedir.

Osmanlı Bursa ve Edirne'de kayda değer bir edebi muhit inşa etti. Bu edebi muhitte Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'si ve Süleyman Çelebî'nin *Vesiletü'n-Necât* gibi kasikleşen ve gelenek oluşturan eserler de telif edildi. Lakin bütün bunlar kuruluş yahut varoluş edebiyatıdır. Osmanlı gerçek anlamda kendine fetihle birlikte güvenmeye, siyasi ve kültürel ortamda kendinden emin bir şekilde kendi tarzını ortaya koymaya başlamıştır. Osmanlı kuruluş edebiyatı Söğüt'ten Bursa'ya oradan da Edirne'ye doğru evrilen süreci ifade eder.[157]

Kemikli'ye göre kuruluş edebiyatı, gerçek anlamda bir varoluş sürecini ifade eder. Millet olarak varolmanın yegâne yolu Hz. Peygamber'i ve onun manevi şahsiyeti ekseninde varlığı anlama çabasını telkin eder. Kurluşun ilk tohumlarının atıldığı Söğüt'ten İznik'e ilk şair ünvanıyla Süleyman Çelebi'nin dedesi Şeyh Mahmud'dan söz edilebilir. Şeyh Mahmud, İbn Arabi'nin *Füsûs*'unu tercüme etmiş ve şerh ile şiirler yazmıştır. Ne var ki onun şiirleri de Füsûs tercümesi de günümüze ulaşmamıştır. Fakat bu tarihlere yakın dönemlerde Şeyyat Hamza, *Yusuf u Zeliha*, *Destân-ı Sultan Mahmud* ve *Ahvâl-i Kıyâmet*'i telif etmiş; Gülşehrî, Attâr'ın *Mantıku't-Tayrı*'nı tercüme, *Kerâmât-ı Ahi Evrân*'ı telif ve Kudûrî'yi tercüme etmiş; Âşık Paşa, ünlü mesnevisi *Garib-nâme*'yi, *Fakr-nâme*'yi ve *Vasf-ı Hâl*'i telif etmiştir. Eflâki,

[157] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı,* 70.

Mevlevîlik tarihi açısından olduğu kadar kültür tarihi açısından da değerli olan *Menâkibu'l-Ârifîn*'i Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebî'nin isteği ile kaleme almıştır. Bunlar Osmanlı kuruluş edebiyatının referans metinleridir. Bu şair ve yazarların, Selçuklu'nun kültür muhitlerinde yetişmeleri dikkate değer bir husustur.

Osmanlı kuruluş edebiyatına katkı sağlayan Azerîce yazan Kadı Burhâneddin Bey'i zikretmekte yarar var. Onun divanı, gazel sahasında, sonraki şairlere müjde mesabesindedir. Seyyid Nesimî de Türkçe *Divân*'ı ile Bektâşî şairleri etkilemiştir. Kadı Darir de ilk siyer yazıcısı olarak tanınmıştır. Memluk meliki Mansur Ali'nin desteği İbn İshâk'ın eserini tercüme ederek Kahire'de tamamlamıştır.[158] Süleyman Çelebî'nin eserine kaynaklık eden *Siretü'n-Nebî*, yazıldığı dönemden itibaren en çok okunan kitaplar arasında yerini almıştır. Yine Kadı Darir'in *Kısas-ı Yusuf* manzumesi ve Vakidî'den Türkçe'ye çevirdiği *Fütûhu'ş-Şâm*'ını da zikretmek gerekir. Sözgelimi *Siretü'n-Nebî*'nin velâdet bölümü şu dizelerle başlamaktadır:

Rebi'ül-evvel ayı kutlu olsun
Hemîşe dil ü dîn kuvvetlü olsun

Rasûl'üñ mevlûdi bu ay içinde
Cihânda ma'rûf u meşhur oldu

Nebînüñ anası Âmîne Hâtun
Habar virdi bu söz mestur oldu

K'ayun on ikisi isneyn gecesi
Harâb olmış evüm ma'mûr oldu

[158] Şair-i Mechul, *Manzum Siret-i Nebi*, haz. Turgut Karabey – Bülent Şığva, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, 14.

Evümden göklere bir nûr çıktı
Ki dünyâ toptolu ol nûr oldu

Döşendi bir bisât-ı üns ü sündüs
Havâda illa kim mestûr oldu

Dikildi üç alem şarka ve garba
Birisi Kâ'bede menşûr oldu

Yakîn oldı bana kim Mustafâ'nın
Vücûda gelmegi destûr oldu

İnildedim yalnızlık elinden
Ki avrat özr ile ma'zûr oldu

Divâr yarıldı ve üç hûri geldi
Beni gör kim munisüm hûr oldu

Oturdular yanımda ve önümde
Dediler menzilin çün Tûr oldu[159]

Müverrih, tabip ve dilci kişiliği ile Ahmedî de Osmanlı şiirinin kurucu şahsiyetleri arasında yer alır. *Divân*'ı, *İskendernâme*'si ve *Cemşid u Hurşîd*'i öne çıkmaktadır. Ahmedî'nin Osmanlı tarihi ve tıp alanında telif ettiği 10 bin beyitlik *Tervîhü'l-Ervâh'ı*, *Mirkâtü'l-Edeb* adlı Farsça manzum sözlüğü, *Mizânü'l-Edeb ve Miyârü'l-Edeb* adlı gramer ile ilgili Farsça eserleri de vardır. Hoca Mes'ûd'un telif ettiği *Süheyl ü Nubehâr* ve Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostan'ı*ndan muhtasar olarak nazmen tercüme ettiği *Ferhengnâme-i Sa'dî* adlı eserleri de öncü eserlerdir.

[159] Mustafa Erkan, "Erzurumlu Mustafa Darir'in Edebiyat ve Kültürümüze Tesirleri", Selçuk Üniv. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl.2014, S. 32, 65-78.

Edebiyât alanında bu gelişmeler yaşanırken siyasette de kuruluş sancıları görülmektedir. Siyasi hadiseler, Şeyh Bedreddin ve Şehzâde Mustafa isyanları edebî süreci akamete uğratmaktadır. Ankara Savaşı da kuruluşu geciktirmiştir. Siyasi hadiseler edebiyâtı olumsuz etkilemekle birlikte eser yazımı devam etmiştir. Sözgelimi Abdülvâsî Çelebi (ö. 1414), Ahmed-i Dâî (ö. 1421), Şeyhî (ö. 1429), Cemâlî (ö. 1400'ler), Şemsî (ö. 1580), Nakkâş Sâfî (1400'ler), İvazpaşazâde Atâî (ö. 1437), Bursalı Ulvî (ö. 1585), Gelibolulu Za'îfî (ö. 1557) ve Hüsâmî (ö. 1632) de dönemin şuara ve udebâsındandır. Germiyanlı Şeyhî'nin *Divân'*ı, *Hârnâme'*si ve Abdülvâsi Çelebi'nin *Halilnâme*'si de kayda değerdir. Ahmed-i Dâ'î, Emir Süleyman'a yazılan ilk Türkçe orijinal mesnevî olan *Çengnâme, Camasbnâme* ve *Vasiyetnâme*'yi telif etmiştir:

İlahi sen ğanisin ben fakirem
Zaîfem, acizem, horem, hakirem

İlahi rahmetin deryası taştı
Elim dut yoğise su baştan aştı

Eğısnî yâ gıyâse'l-müstagîsîn
Ecirnî yâ mücîre'l-müstecîrîn

Hatalar hamrın içtim key humâram
Atâ kıl rahmetinden câm umaram [160]

Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 1430) başta olmak üzere *Muhammediye* ve *Envâru'l-Âşikîn* müellifi Yazıcızâde Muhammed (ö. 1451), Ahmed-i Bîcân (ö. 1466) ve Akşemseddin (ö. 1459) gibi mutasavvıf şâirler Anadolu tasavvuf hareketinin ve Anadolu İslamlaşmasınının mimarlarıdır. Kadirî tarikat hareketini ilk

[160] Ahmed-i Dâî, *Çeng-nâme'den,* Büyük Türk Klasikleri 2, (İstanbul: 1985), 117-120.

olarak Anadolu'ya getiren ve İstanbul'da ilk postnişin olan[161] *Divân* ve *Müzekki'n-Nüfûs* yazarı Eşrefoğlu Rûmî de (ö. 1469) Türk İslâm Edebiyatı'na önemli katkıları olmuş bir mutasavvıf şairdir. Aynı şekilde Zeyniyye tarikat hareketini Anadolu'da ilk temsil eden Abdürrahim-i Rûmî de (ö. 1446) Divân ve Işknâme eserlerinin sahibidir. Abdüllatif Kudsî (ö. 1452), Abdürrahman el-Bistâmî (ö. 1454) gibi bilgeler, Davûd-i Kayserî (ö. 1350) den başlamak üzere Hacı Paşa Mukbilzâde Mü'min ve Kadızâde-i Rûmî gibi âlimler yetişmiştir. Bunlar bilim ve düşünceye tesir ettikleri gibi şiirin tekâmülüne de imkân olmuşlardır. Ali Şîr Nevâî de (1441-1501) Horasan ve Maverâünnehir'de altın çağında olan Çağatay Edebiyatının en önemli temsilcisi olarak Anadolu'da iz bırakmıştır. Nevâî Farsça *Divân*'ı, *Mecâlisü'n-Nefâis* isimli tezkiresi ile Horasan Edebiyatı'nda etkili olmuştur. Hüseyin Baykara'nın isteğiyle Türkçe şiirlerini topladığı *Bedâyiü'l-Bidâye*, daha sonra yeni şiirlerini bir araya getirdiği *Nevâdirü'n-Nihâye* önemlidir. Bu iki divandan başka *Garaibü's-Siğar*, *Nevâdirü'ş-Şebâb*, *Bedâyiü'l-Vasat* ve *Fevâidü'l-Kiber* namında Türkçe divanları mevcuttur. Bu divanlardan yaptığı seçkilerle *Hazainü'l-Me'ânî* adlı eserini meydana getirmiştir. *Hayretü'l-Ebrâr*, *Ferhâd u Şirîn, Leylâ vü Mecnûn ve Sedd-i İskender* gibi mesnevileri de vardır. Horasan İslâmî Türk Edebiyatındaki kırk hadis geleneğinin öncüsü *Çehel Hadis* tercümesi, *Akaidnâme* türündeki *Sirâcü'l-Müslimîn'*i ve *Münâcât*'ını zikretmek gerekir. Velûd ve çok yetenekli bir edîb olan Nevâî, kuruluş aşamasında Türk şairlerini etkilemiş, Tezkire ve Hamse tertibine örnek olmuştur.

[161] Hülya Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 328.

2.2.3. Cihan Devleti ve Klasik Türk Edebiyatı

Osmanlı Devleti İstanbul'un fethi ile birlikte yeni bir sürece girmiştir. Bu olay dünya tarihinde yeni bir asrın başlangıcı olmuştur. Fetih ile birlikte yeni bir dünya düzeni kurulmaya başlamıştır. Söğüt'teki bir uç beyliği olan Osmanlı, artık bir cihan devletidir. Dünya devleti olmak, siyasetin yanısıra bilim, sanat, edebiyat ve estetikte de evrensel olmayı gerektirmektedir. Fatih ünvanıyla Sultan 2. Mehmed'in politikalarında bu gayret görülmektedir. Fâtih, İstanbul'un kadim mirasına dokunmadan aynen muhafaza etmiş, farklı din, ırk ve mezhepleri bir araya getirmiştir. İstanbul'u dünyanın farklı coğrafyalarından davet ettiği bilim ve edebiyat insanları ile bir küresel merkez haline getirmiştir. Kenti Suriçinden Yeditepe İstanbul'una genişletmiştir.

Fatih İstanbul'u tekke, medrese ve rasathane gibi bilim ve irfân merkezi yapmıştır. Öyle ki İstanbul, bilim ve sanat insanlarının sığınağı olmuştur. Acem, Arap, Hind ve Avrupa'dan gelenler bizzat Fatih'in destek, himaye ve teşvikini görmüşlerdir. Fatih de aynı zamanda iyi bir müdekkik, ehl-i hendese ve şairdir. Ona ait müstakil bir divan bile vardır. Bu gayretlerle Türk İslâm Edebiyâtı klasikleşmeye başlamıştır. Fatih döneminde temayüz eden önemli bir şair de, Fatih'in hocası, sultânü'ş-şuarâ Bursalı Ahmed Paşa'dır. Ahmet Paşa bizzat fetihlerde de bulunmuş bir ordu generalidir. Diğer şairlerden biri de bir şiir dehası olan Necâtibey'dir. Necâtibey (ö. 1509) İmam Gazâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'ini ve Avfî'nin *Câmiu'l-Hikâyât*'ını, *Leyla vü Mecnûn* mesnevisini tercüme etmiş bilge bir şairdir. Bu eserler ve bazı tezkirelerde ona nispet edilen başkaca eserler günümüze ulaşmamıştır. Elde sadece *Türkçe Divân*'ı vardır.

Bunlardan başka Şehzâde Korkut, Fâtih'in veziri ve Adnî mahlasıyla şiirler yazan Mahmut Paşa, Nişânî mahlasıyla şiirler yazan Nişancı Mehmet Paşa, İvazpaşa-zâde Atâî, Karamanlı Nizâmî, Saruca Kemâl, Melihî, Mesihî, Hamdullah Hamdî, Zeynep

Hanım, Mihri Hatun, Kemâl-i Ümmi, Abdürrahim Karahisari, Dede Ömer Ruşeni, Beheşti, Kadimî, Cem Sultan ve Nizâmî gibi şairleri zikretmek mümkündür. Bu dönemde Süleyman Çelebî'nin izinden giderek Mevlid yazan şâirler vardır (Mevlidnivîs). Bunlar *Ahmed Mevlidi*, *Ârif Mevlidi*, *Hocaoğlu Mevlidi*, *Sinanoğlu Mevlid*'i, *Celal Muhibbi Mevlidi*'dir. Ayrıca Kerimî'nin *İrşad*'ı, Hamdullah Hamdî'nin A*hmediyye'*si, Abdurrahman'ın *Siyer-i Nebî*'si ve Ârif'in *Mi'râc-ı Nebi* ve *Vefâtü'n-Nebi* eseri de dikkat çeken eserlerdir. Keza şemâil türünün ilk örneklerinden sayılan Mehmed Efendî'nin *Gülistan-ı Şemâil* adlı eseri de dikkate şayandır. Kemâl-i Ümmî'nin *Kırk Armağan'*ı da Kırk Hadis türünün Türk Edebiyâtındaki örneklerindendir. Türk İslâm Edebiyatı açısından Ahmed Rıdvan'ın (ö. 1538) *Mahzenü'l-Esrâr*'ı, Hacû-yi Kirmânî'nin (ö. 1352) *Ravzatü'l-Envâr*'ı, Muînî'nin *Mesnevî-i Murâdiyesi*'ne Demirhisarlı Âbid'in *Şir'atu'l-İslâm* çevirisi ve *Tecvid* kitabını, Devletoğlu Yusuf'un *Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye* adlı fıkıh kitabından yararlanarak yazdığı *Kitabu'l-Beyân'ını,* Bedr-i Dilşâd'ın (ö. 1500) Muradnâmesini, Serezli Sa'dî'nin (ö. 1492) Süleymannâme'sini, Rifâî'nin *Bülbülnâmesini,* Firdevs-i Rûmî'nin (ö. 1500'ler) Midilli Müdafaasını anlattığı *Kutbnâmesi* ve Sûzi Çelebî'nin (ö. 1524) Mihaloğlu Ali Bey'in (ö. 1507) gazalarını hikâye ettiği *Gazavâtnâme*'sini anmak lazımdır. *Mesihî'nin (ö. 1512'den sonra) Edirne Şehrengiz*'i, Hamdullah Hamdî'nin (ö. 1503) *Kıyafetnâme'*si ve Yazıcı Salih'in (ö. 1409'dan sonra) *Melhame* türüne dair *Şemsiyye* kurucu metinler olarak değerlendirilebilir.[162]

Fatih'in ihya ettiği edebiyat 15. Asrın ikinci yarısından itibaren Türk şiir dilinin ana mecrasını bulmasını sağlamıştır. Bundan böyle hemen her alanda manzum eserler vücûda getirilmiştir. Temel İslam bilimleri, sosyal bilimler, tasavvuf, tıp,

[162] Bilal Kemikli, *Türk İslam Edebiyatı*, 80.

kimya, atrofizik, tarih ve ahlâk gibi konularda mesneviler yazılmıştır. 16. Asra gelindiğinde kuruluşu tamamlanmış klasik bir edebi mirası, sonraki yüzyıllara ve nesillere intikal etmiştir.

Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman döneminde şiir ve edebiyat sahasında zirve şahsiyetler yaşamıştır. Muhammed Fuzûlî (ö. 1556), Türçe divandan başka Farsça *Divân*'ı, *Enisü'l-Kalb*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Beng ü Bâde*, *Tercüme-i Hadis-i Erbaîn*, *Sohbetü'l-Esmâr, Sâkînâme*, *Hadikatü's-Süedâ*, *Rind-i Zâhid, Hüsn ü Aşk, Risâle-i Muammâ* ve *Matlau'l-İ'tikâd fî Marifeti'l-Mebde' ve'l-Meâd* adlı eserleri telif etmiştir. Bu dönemin dikkate değer şahsiyetlerinden biri de Zâtî'dir. Gençliğinde Balıkesir'de çizmeci olan Zâtî ikinci Bayezid devrinde İstanbul'a gelmiş, burada şiir alanında ilerlemenin yanında remil kaidelerini de öğrenmiştir. Yavuz'un tahta geçmesi üzerine yazdığı *Cülûsiyye* beğenilmiş ve kendisine Bursa ve Balıkesir'de iki köyün geliri bağlanmıştır. Lakin Kanunî döneminde bir ilgi görmediğinden Bayezid Camii'nin avlusunda açtığı remilci dükkânında icra-yı sanat etmiş ve burayı adeta bir şiir okulu haline getirmiştir. *Divan*'ından başka *Şem' u Pervâne*, *Edirne Şehrengizi* ve *Latâif*'i vardır. Bu dönemde Rumeli'li şairlerin temayüz ettiğini görüyoruz. Bunların başında da Hayâlî Bey gelir. Yenice'de doğan Hayâlî Rumelî'de dolaşan Baba Ali, Mest-i Acemî adlı bir Kalenderi gezgin dervişin etkisinde kalmış ve onlarla birlikte seyahata çıkmıştır.[163]

İlmiyye'den Bâkî, Fâtih Camiî müezzinlerinden Mehmet Efendi'nin oğludur. Halep'te Kadınaibi olarak başladığı görevinde Kazaskerliğe kadar yükselmiştir. Ahmet Paşa'dan sonra *sultanu'ş-şuara* olarak anılmıştır. Ahmed b. İbrahim'in cihadın faziletlerini anlatan *Meşairu'l-eşvâk ilâ mesairi'l-uşşâk*'ını

[163] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı, Giriş*, 85.

Fezâilü'l-cihâd adıyla, Şihabüddin Ahmed b. Hatibi'l-Kastalânî'nin siyere dair *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* adlı eserini *Meâlimü'l-yakîn fî sireti Seyyidi'l-mürselîn* ünvanıyla ve Muhammed b. Ahmed-i Mekkî'nin *el-İ'lâm fî Ahvâl-i beledillahi'l-haram'*ını *Fezâil-i Mekke* ünvanıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Bu dönemdeki önemli şahsiyetlerden biri de Nev'î'dir. Bir imam evladı olan şairin asıl adı Yahyâ'dır. Nev'î, müderrislik kadılık ve şehzâde hocalığı yapmıştır. *Müretteb Divân*'ı, manzum *Kırk Hadis Tercümesi*, ilahi aşkı konu edinen *Hasb-i Hâl*'i vardır. Bunlardan başka İbnü'l-Arabî'nin *Füsûs*'unu *Keşfü'l-hicâb min vechi'l-kitab* ünvanıyla Türkçe'ye kazandırmış, bilim tasnifini konu alan *Netaicü'l-Fünûn* adlı eserini telif etmiştir. Türk Edebiyatının örnek metinlerinden olan *Nevâ-yı Uşşâk*'ı inşa etmiştir. Oğlu Nev'îzâde Atâî de tanınmış bir bilim ve edebiyat insanıdır.

Bu dönemde en çok eser telif eden Bursalı Lamiî Çelebî'dir. Dedesi Nakkâş Ali mimarî bir sanatkârdır. Babası da defterdâr Osman Çelebî'dir. Lamiî, Nakşî meşâyihinden Emir Buharî'ye öğrenci olmuş, bu süreçte Molla Câmî'nin eserlerine yönelmiştir. Molla Cami'nin siyerdeki eseri *Şevâhidü'n-nübüvve* ve veliler tezkiresi *Nefehâtü'l-Üns*'ünü, Fettâh-ı Nişâbûrî'den *Hüsn-i Dil*'i Türkçe'ye kazandırmıştır. *Divân-ı Ferhâdnâme, Viys u Râmin*, *Şehrengiz-i Bursa, Vâmık u Azrâ*, *Şem' u Pervâne*, *İbretnâme* ve *Şerefü'l-insân* gibi eserler ona aittir. Bu dönemde Taşlıcalı Yahyâ Bey, Kemalpaşazâde, Hubbî Hâtun, Agehî, Yahya Efendî, Figânî, Fevrî, Celil-i Muîdî ve Cinânî gibi şairler de yetişmiştir. Tezkire müellifi Ahdî'nin medhettiği Muhibbî'yi de anmak gerekir. Farsça ve Türkçe divân telif eden Muhibbî, Kanûnî Sultan Süleyman'dır. Hemen herkesin diline pelesenk olmuş şu mesnevîleri oldukça etkileyicidir:

Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi.

(Halk içinde devlet gibi değerli bir şey yok. Fakat asıl şu dünyada bir nefes sıhhat gibi bir şey yoktur)

Saltanat didükleri ancak cihân gavgasıdur
Olmaya baht u sa'âdet dünyede vahdet gibi.

(Saltanat dedikleri sadece bir dünya kavgasıdır. Dünyada Allaha yakınlık gibi büyük saâdet ve baht açıklığı olamaz.)

Ko bu iyş ü işreti çün kim fenâdur âkıbet
Yâr-ı bâkî ister isen olmaya tâ'at gibi.

(Bu eğlenceyi yeme içmeyi bırak, sonu kötüdür. Eğer ebedî bir sevgili istiyorsan ibâdet gibisi yoktur.)

Olsa kumlar sagışınca ömrüne hadd ü 'aded
Gelmeye bu şîşe-i çarh içre bir sa'ât gibi.

(Ömrün, kumlar sayısınca sınırsız ve hesapsız olsa bile, Bu feleğin fanusunda (çıtasında) bir saât gibi bile gelmez.)

Ger huzûr itmek dilersen iy Muhibbî fâriğ ol
Olmaya vahdet makâmı gûşe-i uzlet gibi.

(Muhibbî!, Huzur içinde olmak istiyorsan, vazgeç. Dünyada yalnızlık köşesine çekilmek gibi Allaha yakınlaşma olamaz.)

Sultan Süleyman, *"Muhibbi" (1494-1566)*[164]

Bu dönemde İbn-i İsâ-yı Saruhânî'nin (ö. 1559), *Şerhu'l-esmâi'l-hüsnâ*'sı, Lâmiî'nin *Şerh-i sâfî*'si Hâkânî'nin (ö. 1606) *Terceme-i Hadîs-i Erbaîn* ve *Hilye-i saâdet*'i ve Merdümî mahlasıyla Abdüsselâm Efendî'nin *Tuhfetü'l-İslâm*'ını zikretmek gerekir. Emîrî (ö. 1924), Visâlî Ali Çelebî (ö. 1500'ler), Hevâyî (ö. 1650), Şâhidî (ö. 1550), Şemseddin Sivâsî (ö. 1597) ve Keşfî (ö. 1525) gibi şâirler de mevlid türünde eserler yazmışlardır. Yine bir bürokrat olan Şemsî Ahmed Paşa (ö. 1580) kabir ve ahiret hayatını anlattığı *İtikadnâme* ve namazı konu edindiği *Şurûtu's-salat* mesnevileri ile öne çıkmıştır. Taşlıcalı Yahya Bey'in (ö.

Muhibbî, *Divan*, haz. Kemal ve Orhan Yavuz, TYEKB İstanbul 2016, https://www.antoloji.com/muhibbi-kanuni-sultan-suleyman/siirleri/

1582) ahlâka dair *Gülşen-i Envâr*'ı ile *Usûlnâme'si,* Cinânî'nin (ö. 1595) *Riyâzu'l-cinân*'ı, Ali'nin (ö. 1552) *Tuhfetü'l-uşşâk*'ı ve Bursalı Rahmî'nin (ö. 1567) *Gül-i Sad Berg*'ini, Fakih-i Teyrân'ın (ö. 1640) *Dîvân*, *Şeyh'a Sen'ân* ve diğer mesnevileri, Molla Cezerî'nin (ö. 1640) *Dîvân*'ı ve Şeyh Ahmed-i Hânî'nin (ö. 1707) *Mem u Zin*'ini de anmak gerekir.[165]

Zaîfi'nin *Kitab-ı bostan-ı nesâyih*'i, Edirneli Nazmî ve Emre'nin *Pend-i Attâr Tercümeleri,* İbrahim Gülşenî'nin ve Güvâhî'nin *Pendnâme*'leri ile Azmi Efendi'nin *Pendnâme*'si pendnâme türünde Attâr-ı Nişâbûrî'nin (ö. 1221) tesirlerini gösterir. Zaifî, *Gülşen-i Simurg*'u İbrahim Gülşenî (ö. 1534) *Simurgnâme,* Derviş Şemseddin (ö. 1513'ten sonra) de *Deh Morg*'u, İbrahim Şahidî'nin (ö. 1550) *Gülşen-i Vahdet* ve Âriffî'nin (ö. 1552) *Ravzatu't-Tevhid*'inde *Mantiku't-Tayr* etkisi görülmektedir. Şemseddin Sivâsî'nin (ö. 1597) *Divanı*'ndan başka *Gülşenâbâd* ve Attâr'ın *İlâhînâme*'sinin tercümesi olan *İbretnümâ* adlı mesnevileri de önemlidir.

Ahî Benli Hasan'ın (ö. 1517) *Hüsrev u Şîrîn* ve *Hüsn ü Dil*'i, Celîlî'nin (ö. 1569) *Hüsrev u Şîrin* ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevileri Leylâ vü Mecnûn geleneğini, Sevdâî (ö. 1781), Lârendeli Hamdullah Hamdî (ö. 1503), Halife ve Sâlih mahlaslı şairler devam ettirmiştir. Dönemin en dikkate değer mesnevisi *Yusuf u Züleyhâ*'sı ile Taşlıcalı Yahyâ'ya aittir. Kemâlpaşazâde, Celîlî, Şerifî ve Gülbârî de *Yusuf u Züleyhâ* yazan şâirlerdir. Gelibolu Ali'nin *Mihr u Mâh*'ı gibi *Cemşîd u Hurşîd, Mihr u Vefâ, Mihr u Müşterî, Gül-i Nevrûz, Gül-i Bülbül, Varka ve Gülşâh, Şâh u Gedâ, Şâh u Derviş, Selemân u Absâl, Şem' u Pervâne, Cemşâh u Alemşâh* ve *Vamık u Azrâ* gibi bu dönemde çok sayıda mesneviler yazılmıştır. Bazı şairler Şehrengiz türünde eserler de yazmışlardır. Zâtî'nin

[165] Bk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ilgili maddeler.

Edirne Şehrengîzi, Lamiî'nin *Bursa,* İshak Çelebî'nin *Bursa ve Üsküp*, Hayretî'nin *Belgrad* ve *Yenice,* Taşlıcalı Yahyâ'nın *İstanbul*, Usûlî'nin *Yenice* ve Ali'nin *Gelibolu Şehrengizleri* bu türün öne çıkanlarıdır.[166]

Sâkinâme ve İşretnâme türünde mecazî mânâda tekke hayatını anlatan eserler de vardır. Taşlıcalı Yahyâ'nın ve Hayretî'nin *Sâkinâmeleri* böyledir. Revânî'nin *İşâretnâmesi* ise işaret adabına dair bir eserdir. *Kıyâfetnâmeler, manzum sözlükler, Sergüzeştnâmeler, Süleymannâme, Fetihnâmeler, Menâkıbnâmeler* ve manzum ve mensur tarihler yazılmıştır ama belki dönemin edebiyat tarihçiliği açısından en önemli yönü ilk şuara tezkiresinin bu dönemde yazılmasıdır. Sehî Bey'in Kânûnî'ye takdim ettiği *Heşt Beheşt*'i bu vadide Anadolu'da yazılan ilk eser olarak bilinir. Ancak bu eserden önce Garibî'nin *Tezkire-i mecâlis-i Şuarâ-yı Rûm* adlı eserinden söz edilir. Bunlardan başka dönem içinde Latîfî, Tezkire-i Latifî (*Tezkiretü'ş-şuara ve tabsiretü'n-nüzemâ*), Ahdî, Gülşenî Şuarâ, Âşık Çelebî, *Meşâiru'ş-şuara*, *Beyânî tezkiresi* ve Hasan Çelebî, *Kınalızâde Tezkiresi* adlı eserlerini yazmıştır.[167]

2.2.4. Duraklama ve İçe Kapanma

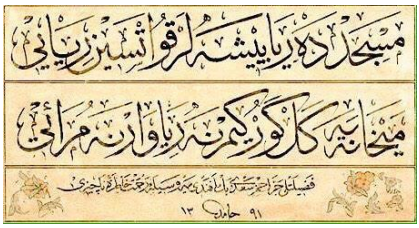
Bu dönemde İstanbul cazibe merkezi olmaya devam etmektedir. Cihan devleti ideali ve yeni fetihler, maddi refahı da devam ettirmektedir. Âlim ve şairler bu dönemde yeni bölgeleri keşfetmek suretiyle farklı edebî üsluplarla aşinâ olmuşlardır. Klasik üslûbun yanında sebk-i Hindî, tarz-ı hikemî, tarz-ı mahallî gibi üslûplar gelişmiştir. Ancak döneme damgasını vuran asıl eğilim mahallîleşme temâyülüdür. Nev'îzâde Atâî, Ganîzâde

[166] Bayram Ali Kaya, "Şehrengiz", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2010), 38/461.
[167] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı*, 88-89.

Nâdirî, Nef'î, Şeyhülislâm Yahyâ, Bahâî, Nâillî-yi Kadîm, Nedîm-i Kadîm, Neşâtî, Fehîm-i Kadîm, Sabrî, Cevrî, Nâbî, Bosnalı Sâbit, Hâletî, Bahtî, Hüdâî, Riyâzî, Gaybî, Mezâkî, Sükkerî, Ümm-i Sinân ve Niyâzî-i Mısrî el-Malatî gibi şâirler yetişmiş ve edebî ürünler vermişlerdir. Nefî'nin kaside ve hicivciliği dikkate şayandır. Şöhret âfettir hikmetli deyişini doğrular nitelikte Nefî şöhretin zirvesinde iken siyaseten ve aniden gözden düşmüş, idam edilip cesedi denize atılmıştır. Türkçe ve Farsça Divânları yanında hicivlerinden oluşan *Sihâm-ı kazâsı* vardır. Şeyhülislâm Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi de (ö. 1644) rindâne söyleyişi ile dönemini aşan bir niteliğe sahiptir. Örneğin riyâkârlığı hicvettiği aşağıdaki beyitten dolayı Fatih Camii vaizlerinden Hurşîd Çavuş, Yahyâ Efendî'yi küfürle itham etmiştir:[168]

Mescidde riyâ-pişeler etsin ko riyâyı
Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyî

Birçok şiirde olduğu gibi bu beyitte de şairin kullandığı kelimeler gerçek anlamında değil, mecaz anlamdadır. Zira şiir, sanatsal bir yazındır ve düz yazılarda olmayan birçok edebî sanat şiirde vardır ve bu, sanatın tabiatı gereğidir. O nedenle

tasavvufun sanat ve estetik yönünü bilmeden, edebî sanatlara vâkıf olmadan bu beyitleri sözlük anlamlarıyla yorumlamaya kalkmak, hatalı olduğu kadar estetikten uzak, uyumsuz ve ahenksiz bir yaklaşım olur.[169]

[168] Bayram Ali Kaya, "Şeyhülislam Yahyâ Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1013), 43/245-246.
[169] B.Ali Kaya, "Neşâtî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 33/18.

Bu dönemde Mevlânâ irfânı, melâmet neşvesi ve Divân'ıyla öne çıkan bir başka isim Neşâtî'dir (ö. 1674). Neşâtî'nin divanı bakacak olursak:

Fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün

Gerçi ser-mestân-ı 'ışkuñ hâk-i rehdür her biri
Kuhl-ı zîb-efzâ-yı çeşm-i mihr ü mehdur her biri

Şu'le-i âhıyla şâm-ı gamda erbâb-ı fenâ
Şem'-i bezm-ârâ gibi zerrîn-külehdür her biri

Külhen-i 'ışkuñ temâşâ eyle her bir kûşesin
Kim niçe Behlûl-ı vakta hâbgehdür her biri

Bakma zühhâduñ riyâ-âlûd reng-i zühdine
Hırka-i sâlûs der-ber dil-siyehdür her biri

Hâk-i pây-ı ehl-i 'ışk ol kim Neşâtî anlaruñ
Hem gedâ hem tahtgâh-ı dilde şehdür her biri [170]

Dönemin hikemî tarzda yazan öncü şahsiyeti ise Urfalı bir Nakşî şeyhinin oğlu Nâbî'dir. Farklı alanlarda haklı bir şöhrete sahiptir. *Feth-i Kamaniçe*, *Tuhfetü'l-harameyn*, *Hadis-i erbain ve zeyl-i siyer-i Nebi*, *Hayriyye, Divan, Sûrnâme* ve *Münşeât* adlı eserleri tarihçi, hadisçi, hikemî ve şair yönlerini ortaya koymaktadır. *Münşeât-ı Nâbî*'den örnek mesnevîler:

Elif ki encümen-i harfde ser-âmeddir
Per-i Hümâ-yı saâdet serindeki meddir

[170] Bk. *Neşâî Dîvânı*, haz. Mahmut Kaplan, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996); M. Ragıp Karcı, *Kadim Şiirimizden Seçmeler*, (İstanbul: DBY Yay, 2021), 53.

Ne denli sadr-nişîn-i hurûf olursa yine
Hurûf-i diger ile rif'ati mümehheddir

İbâret ü kelimât-ı kitab-ı âlemde
Ne denli var ise terkîb, aslı müfreddir

Sutûr-i nüsha-i tasrîf-i âlemin seyr et
Anâsırı da rubâ'i vü hem mücerreddir

Bu ders-hâne-i âlemde zümre-i insân
Bakılsa her biri bir nüsha-i mücelleddir

Ne denli mâdî-ı ef'âli masdar-ı sun'un
Köhenlenirse de müstakbeli müceddeddir

Hemişe Zeyd n'ola gâlib olsa Amr üzre
Ki Zeyd mertebe-i ref' ile müeyyeddir

Aceb ki sâlim iken aşk harf-i illetten
Hevâ-yı illet-i âşık onunla müşteddir

Hurûf u nokta-i ebrû vu hâle eyle nazar
Mecâz ders-i hakikiye çünki ebceddir

Cemâlin eyledi te'kîd zülfi cânânın
Ki gâlibâ kelime lâm ile mü'ekkeddir [171]

Bu dönemde kaynaklarda Sivâsî-Kadızâde çatışması olarak geçen ve Vaiz Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1635) ile Halveti Şeyhi Abdülmecid Sivasî (ö. 1639) arasında cereyan eden bir dizi tartışma ve hâdiseler zinciri yaşanmış, edebî yaşam da bundan etkilenmiştir. Örneğin Kâtip Çelebî (ö. 1657) *Mizânu'l-Hakk* adlı

[171] Yusuf Nâbî, *Münşeât-ı Nâbî*, haz. Adnan Oktay, TYEKB, Tıpkıbasım. (İstanbul: 2017).

eserinde konuyu ele almıştır. Kâtip Çelebî'nin *Keşfü'z-Zünûn* adlı bibliyografik eseri ise bir klasik haline gelmiştir.

18. yüzyıldan itibaren gözle görülür bir siyasi-askerî gerileme sözkonusudur. Karlofça Antlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı, artık cihan devletinden hızla toprak kaybeden bir devlete dönüşüyor. Küresel İmparatorluk yavaş yavaş Ulus Devlete doğru küçülüyor. Bu durum doğal olarak, bilim, sanat ve Türk İslâm Edebiyatına da etki ediyor. Rindâne söyleyişiyle saray şâiri Nedîm (ö. 1730), Sadrazam Râğıb Paşa (ö. 1763) ve şiire yeni bir soluk getiren Şeyh Gâlib (ö. 1799) istisna tutulursa önceki yüzyılların ürünlerine rastlayamayız. Zarifî'nin (ö. 1795) *Pendnâme'*si, Emirî'nin (ö. 1924) *Nasihatnâme*'si, Abdî (Vassâf) Abdullah Efendi'nin (ö. 1760) *Hayâl-i Behçet-Âbâd*'ı ve Seyyid Ahmed Mürşid'in (ö. 1761) *Pendnâme*'si bu dönemin sufiyâne öğütleri içeren tür örnekleridir. Bu dönemde Celvetî şeyhi Bursalı İsmail Hakkı (ö. 1725), Osman Dede Nayî (ö. 1729), manzum mesnevi tercümesiyle bilinen Süleyman Nahîfî (ö.1738), Kâtipzâde Mehmed Refî (ö. 1769), *Lütfiye-i Vehbî* sahibi Sünbülzâde (ö. 1809) isimleri önemlidir. Şeyhülislâm İshak Efendi (ö. 1734) *Bisetnâme*'den başka Kadı İyaz'ın *Şîfâ*'sı ile Ebülleys-i Semerkandî'nin *Bostânü'l-ârifîn*'ini tercüme etmiştir. Sûfî şair Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (ö. 1788) Ebu Hanife'nin *Fıkhu'l-ekber*'i, Aliyyü'l-Karî'nin *Hizbü'l-a'zâm ve'l-virdü'l-efhâm*'ını ve Kütbeddin İznikî'nin *Mürşidü'l-müteehhilin'*ini tercüme etmiştir. Bursalı İsmail Hakkı'nın *Rûhu'l-beyân* tefsiri ve Muhammediyye'nin şerhi *Ferâhu'r-ruh*'u önemlidir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın astronomi, kıyafetnâme vb. ilimlere dair *Marifetnâme'*si de önemlidir.

2.2.5. Gelenekten Kopuş: Tanzimat

1800'lü yılların ilk yarısı, iç ve dış karışıklıkları ıslah çabalarıyla ve gerilemeyi engelleme çalışmalarına tanık olmuştur. Gerikalmışlığın gözle görülür şekilde ortaya çıktığı ve kabul edildiği bu dönemde devlet erkânı aradaki açığı kapatmak için Batı'ya öğrenci göndermeye başlamıştır. Avrupa'ya gönderilen sefirlerin de edebi bir türün doğmasına neden olan raporlarının etkisiyle bir çıkış yolu arayışı sözkonusudur. Bu arayış zamanla ekonomi-politik olmaktan çok kültür, edebiyat, şiir ve sanata da tesir etmiştir.

19. Asrın ilk yarısında klasik edebiyat ve estekik anlayışı varlığını sürdürmüştür. Klasik üsluba bağlı edebiyatçılar Abdülbâki Nasır Dede (ö. 1821), Enderûnlu Vâsıf (ö. 1824), Keçicizâde İzzet Molla (ö. 1829), Âkif Paşa (ö. 1845), Leylâ Hanım (ö. 1847), Malatyalı Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey (ö. 1859), Şeref Hanım (ö. 1861), Leskofçalı Gâlip (ö. 1867), Pertev Paşa (ö. 1873), son devir divân şairi Yenişehirli Avnî (ö. 1883), Osman Nevres (ö. 1876) Kâzım Paşa (ö. 1890), Üsküdarlı Hakkı Bey (ö. 1894), Âdile Sultan (ö. 1899) ve Hersekli Ârif Hikmet (ö. 1903) gibi şairleri saymak mümkündür. Bu şairler hayru'l-halef olarak nitelendirilebilir. Çünkü bu asrın ikinci yarısındaki yenilik arayışlarının etkisiyle, eskiye bağlı kalmakla birlikte, yeni üsluplar tezahür etmiştir. Bu edîb ve şairlerin bir kısmı eski formları muhafaza etmek için encüme-i şuarâyı kurmuşlardır. Hersekli Ârif Hikmet'in (ö. 1903) Çukurçeşme'deki evinde toplanan Bektâşîmeşrep dergâh mensuplarından oluşan Encümen-i Şuara üyeleri arasında Mehmet Lebib Efendi (ö. 1789), İbrahim Halet Bey (ö. 1878), Ziya Paşa (ö. 1880), Namık Kemâl (ö. 1883),

Koniçeli Musa Kazım Paşa (ö. 1890), Faik Bey (ö. 1891), Kadiriyye'den Osman Şems (ö. 1893) ve Üsküdarlı Hakkı (ö. 1894), gibi şairler vardır.[172]

Bektaşî meşrep olmaları, değişik de olsa birtakım dergâhlara mensup bulunmaları çoğu için düşünülebilecek ortak vasıflardan birkaçıdır. Her salı günü düzenli şekilde yapılan toplantılarda meclisi daha ziyade Leskofçalı Galib Bey idare etmekte ve toplantıya katılan genç şairlere özellikle şiir yazma konusunda yol göstermektedir. Encümen-i Şuarâ toplantılarına devam eden ve isimleri tesbit edilebilen belli başlı şairler şunlardır: Kādirî şeyhi Osman Şems Efendi, Mehmed Lebib Efendi, Koniçeli Mûsâ Kâzım Paşa, Hoca Sâlih Nâilî, İbrâhim Halet Bey, Recâizâde Mehmed Celâl, Memduh Faik Bey, Deli Hikmet, Mustafa Refik Bey, Üsküdarlı Hakkı Bey, Sâlih Fâik Bey, Mustafa İzzet Efendi, Sâdullah Râmi Bey, Mustafa Eşref Paşa, İrfan Paşa, Mustafa İsmet Efendi, Ziyâ Bey (Paşa) ve Nâmık Kemal. Bazı kaynaklarda encümenin müdavimleri arasında gösterilen Şeyhülislâm Ârif Hikmet, Recâizâde Ekrem, Kânipaşazâde Ahmed Rifat ve Yenişehirli Avni beylerin bu topluluğa dâhil olmaları, her biri için farklı sebeplerden dolayı maddeten mümkün değildir.[173]

Şeyhülislâm Ârif Hikmet *Tezkire-i Şuâra*'dan Nât [1b]

Cevher-i hâk-i kudûmı tūtiyâdır çeşmine
Hâk-i râhı rûşen eyler rûz-ı haşri zulmetin
İki âlem âfitâbı sensin ey fahr-ı rüsul
Pertev-i mihrinle buldu din u dünya zinetin
Eylersin bu kulundan lutf u ihsanı deriğ
Ey şehinşâh-ı cihan lutfet reva kıl hacetin
Mülhem oldum yazmağa ben nüsha-i evsafını

[172] DİA, "Encümen-i Şuarâ" *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1995), 11/179-181.
[173] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 113.

Eyledim behr-i şefaat nat-ı pak-i hıdmetin
Şânına lâyık nice evsafa olsun kudretim
Layıkınca Hak eder tazim hulk-ı izzetin
Ey kerem kanı zalâm-ı gamdan âzâd et beni
Cahlar çünki deriğ etmez kulundan re'fetin
Şem-i şevki pertevi her dem derunumda yanar
Sine-i pür-sûzum efzûn eyledi germiyyetin
Ne feleklerde melekler ins ü cin hep bizedir
Ḫıdmetinde padişahlar buldu şan u şöhretin
Daima zikr ü salatı ola evradım benim
Bahş ederse ol şeh-i taht-ı risâlet himmetin
Bi salat ile selam olsun revan-ı pakine
Eyler İlham rica nat-ı şefaat ruhsatın

Bu şahane kıtayı da bâ-taz'îm ravza-ı muattarada minber-i saâdet civarında birinci sütûn-i ulviyyet-nümûn üzerine tastîr ettirmiştir.

Es-selam ey mehbit-i vahy-ı emîn
Can ile âşık sa a rûhu'l-emîn

Asumana fahr ider yerden göge
Cay-ı cism-i paki olmakla zemin

Tâk-ı gerdun-ı imâd-ı şevketi
Oldı manâda zihi rükn-i rekin

Dest-giri ol Selim Han'ı meded
Kim kavim ola kıyam-ı mülk-i din

Diger sütun-ı saadet üzerine imla buyurdukları kıta-ı şahanesi:

Ey kerem mülkine sultan-ı kerim
Ḳulluġun faḫr bilür Şah Selim

Yapışup fatiha-i arş gibi
Şeri erkânına eyler tazim

Bende-i hasdır ihsan eyle
Dü cihan ba a ey lutf-ı amim

Ravza-i pâkine yüz bin salavât
Her biri başına yüz bin teslim [174]

Osmanlı devleti Avrupa'ya gönderdiği elçilerin raporlarına göre çok sayıda devlet adamı ve öğrenciyi, Batı'ya göndermiştir. Batılı kurumları, bilim ve teknolojideki yenilikleri araştırmaları için genellikle Paris'e gönderilenlerin önerileriyle mühendishâneler, tıbbiyeler Batılı standartlara göre dezenlenmiştir. Askeri alanda da değişiklikler yapılmış, Osmanlı'ya asker ve subay yetiştiren Bektâşî tekkelerinin yerine harbiyeler kurulmuştur. Değişiklikler artık kontrol edilemeyen bir noktaya evrilmiş, sanat ve edebiyâtımız da süreçten olumsuz etkilenmiştir. Bu süreçteki edebiyat arayışlarını Tanzimât edebiyatı adıyla nitelemek mümkündür. Ancak bu dönemin Şinâsî (ö. 1871), Ziya Paşa (ö. 1880), Nâmık Kemâl (ö. 1888) gibi şairleri her ne kadar Batı'dan çok etkilenmişlerse de klasik edebiyatımızdan kopamamışlardır. Fıkra, tiyatro, hikâye gibi yeni türler belirmiş ancak genellikle eski türler devam ettirilmiştir. Şânîzâde Atâullah (ö. 1826), Mütercim Âsım (ö. 1819), Vak'anüvis Es'ad Efendi (ö. 1848), Fatîn Dâvud (ö. 1866) ve Mehmet Emin Bey (ö. 1948)'i zikretmek gerekir. En önemli eserleri *Divânçe-i Cevdet*'in ve *Tarih-i Cevdet*'in müellifi Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895) da dönemi şekillendiren bir isimdir.

[174] Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2019, 20.

2.2.6. Yeni Dönem: Batılılaşma-Meşrutiyet-Cumhuriyet

17. yüzyılda Halvetî şeyhi Niyâzî-i Mısrî el-Malatî'nin tecrit, zulüm ve gadre düçar kılınmasıyla beraber Osmanlı ülkesinde fitnelerin arkası kesilmemiştir. Gizli bir planın parçası olan Sivasî-Kadızâde çatışması (sözde sûfî-fakîh çatışması) ülke gündemine oturtulmak istenmiştir. Yanlış üstüne yanlış, hata üstüne hata yapılarak gelinen noktada bu kez 1826'da Bektâşî tekkelerinin kapatılıp Yeniçeri ordusunun lağvedilmesi Osmanlı devletini derinden sarsmıştır. O tarihten yıkılışına kadar yaklaşık yüz yıl boyunca istikrar ve sükûnet sağlanamamış, Osmanlı sarayı yabancı istihbarat ajanlarının yegâne hedefi haline gelmiştir. Bir taraftan medrese-tekke çatışması, diğer taraftan eski-yeni tartışması, azınlıkların bölücü ve ırkçı faaliyetleri ile birleşince iç-dış kargaşalar, önü alınamaz bir noktaya dayanmıştır. Tanzimât ve Islahât fermanları da güvenlik zaaflarını kapatmaya yetmemiştir.

Geleneği itibarsızlaştırmaya çalışan Batı beslemesi unsurlar, Türk İslâm Edebiyâtı'nı da saldırıların hedefi haline getirdiler. Tanzimat, Servet-i Fünûn, Edebiyât-ı Cedîde gibi adlar bu müfsid çabaların uygulama alanına dönüşmüştür. Zorlama toplum mühendisliği ile İslamcılık, Batıcılık, Milliyetçilik ve Osmanlıcılık gibi akımlar farklı bir mecraya kaymıştır. Pozitivist akımlar, edebiyatı düşüncelerini yaymak için bir araç olarak kullanmışlardır. İdeolojik yaklaşımlar geleneksel edebî formları tedavülden kaldırmaya girişirken, geleneğe bağlı kalanlar, her yeniye soğuk bakmaya başladılar.

Zihin karışıklıklarına ek olarak Balkan savaşları ve 1. Dünya savaşıyla gelen sosyo-ekonomik buhranlar, edebî yaşamı da etkilemiş, çeşitli cephelerde gösterilen kahramanlıklar yeni edebî metinleri meydana getirmiştir. Yeni bir millî edebiyat akımının doğmasına sebep olmuştur. Bu yeni edebî akımda öz Türkçe kullanımının yanısıra bir varoluş ve istiklal mücadelesi,

bir tekke edebiyatı özlemi de görülmektedir. Mehmed Celaleddin Dede (ö. 1908), Mehmet Akif Ersoy (ö. 1936), Enis Behic Koryürek (ö. 1949), Orhan Veli Kanık (ö. 1950), Kenân Rifaî (ö. 1950), Tahirü'l-Mevlevî (ö. 1951), Memduh Şevket Esendal (ö. 1952), Said Faik Abasıyanık (ö. 1954), Hamid Hamdî-i Vânî el-Malatî (ö. 1955), Alvarlı Muhammed Lütfi (ö. 1956), Cahit Sıtkı Tarancı (ö. 1956), İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal (ö. 1957), Alvarlı Muhammed Lütfî, Sivaslı Şeyh Hâlid (ö.), Osman Kemâlî ve Mustafa Fehmî Gerçeker Ziya Osman Saba (ö. 1957), Asaf Halet Çelebî (ö. 1958), Yahya Kemal Beyatlı (ö. 1958), Peyami Safa (ö. 1961), Ahmet Hamdi Tanpınar (ö. 1962), Nazım Hikmet (ö. 1963), Faruk Nafiz Çamlıbel (ö. 1973), Fethi Gemuhluoğlu (ö. 1977), Arif Nihat Asya (ö. 1975), Necip Fazıl Kısakürek (ö. 1983), Cemil Meriç (ö. 1987), Cahit Zarifoğlu (ö. 1987), Oktay Rıfat Horozcu (ö. 1988), Cemal Süreya (ö. 1990), Semiha Ayverdi (ö. 1993), Tarık Buğra (ö. 1994), Salah Birsel (ö. 1999), Akif İnan (ö. 2000), Ahmet Kabaklı (ö. 2001), Ali Ulvi Kurucu (ö. 2002), Melih Cevdet Anday (ö. 2002), Attila İlhan (ö. 2005), Erdem Bayazıt (ö. 2008), Fazıl Hüsnü Dağlarca (ö. 2008), Abdürrahim Karakoç (ö. 2012), Mustafa Miyasoğlu (ö. 2013), Nuri Pakdil (ö. 2019), Mustafa Avni Özmansur (ö. 2019), Sezai Karakoç (ö. 2021), M. Ertuğrul Düzdağ, Özdemir Asaf, Rasim Özdenören, İsmet Özel, Cahit Koytak, Kamil Eşfak Berki, Arif Ay, İhsan Deniz, İbrahim Sadri, Murat Kapkıner gibi farklı üslup ve eğilimlerden çok sayıda şair, yazar ve edebiyatçılar yetişmiştir.

Cumhuriyet döneminin edebî hayatında eski-yeni tartışması artarak devam etmiştir. Bu durum daha ziyaade şiir, geleneksel tezyin sanatları, mimari ve mûsikîde görülmüştür. Horasan menşeli klasik İslâmî edebiyat görmezden gelinmek istenmiş, yüksek zümre edebiyatı, tekke-tarikat edebiyatı, Arap edebiyatı gibi nitelemelerle itibarsızlaştırılmak istenmiştir. Horasan İslâmî Türk Edebiyatı'nı gözden düşürmek için gayret etmiş kimi yazarlar da vardır. Bütün bunlara rağmen geleneğe

bağlı edebiyat, şiir ve sanat insanları daima var olmuş ve Horasan Türk İslâm Edebiyatı'na doğru kuvvetli bir temayül artarak devam etmiştir.

Birinci Cihan Harbi sonrası yeni Dünya düzeni, kültür emperyalizmi, Doğu-Batı şeklindeki iki kutuplu dünya sistemi Cumhuriyet dönemi şiir, sanat ve edebiyatının seyrini menfi etkilemiştir. Osmanlı kurtuluş savaşlarını deruhte eden antiemperyalist tasavvuf ve tekke hareketlerinin dergâhları kapatılmış, şeyhleri darağaçlarında idam edilmiştir. Şeyh Şâmil (ö. 1871), Şeyh Emir Abdülkâdir (ö. 1883), Şeyh Ömer Muhtar (ö. 1931), Şeyh Muhammed Esad Erbilî (ö. 1931), Şeyh Senûsî (ö. 1933), Şeyh İzzeddin Kassâm (ö. 1935), Şeyh Said Nursî (ö. 1960) ve burada tadad edemediğimiz sayısız edîb, şâir, müellif, mütefekkir ve âlim sûfilerin devamı gelmemiştir. Uzun bir fetret dönemi yaşanmıştır. Çok az sayıda edîb, şeyh, musikişinas ise bu dönemde emperyalizm, kültürel sömürgecilik ve özgürlük gibi kavramları eserlerinde kullanmış, fıtratı, yerelliği, öze ve tarihe dönüş fikrini savunmuşlardır. Necip Fâzıl, Nurettin Topçu ve Cemil Meriç'in çalışmaları önemlidir. Kemâl Tâhir, Semiha Ayverdi ve Târık Buğra gibi yazarları da zikretmek gerek. Behçet Necâtigil, Turgut Uyar ve Sezâî Karakoç gibi şâirler, biçim ve formdan öte imge ve mana itibariyle klasik dönemin şiir ve dil zenginliğini gündeme taşımışlardır. Arif Nihat Asya gibi şairler tevhid, nât, münacât gibi edebî türleri yeni formda yazmışlardır. Gelenekle kurulan bu râbıta, seksenli yıllardan sonra ise çok sesliliğe fırsat vermiştir. Ankara'da *Hisar*, Necip Fâzıl'ın *Büyük Doğu*'su, Sezâî Karakoç'un *Diriliş*'i, Nûrî Pakdil'in *Edebiyat*'ını toplayan bir kadroyla yayın hayatına başlayan Mâverâ, Nurettin Topçu'unun *Hareket*'i Yahyâ Kemâl'den Ahmed Hâşim'e millî, yerli ve gelenekçi bir üslup ile klasik edebiyât heyecanını canlı tutmuştur. Dergâh'ın yeniden neşri, *Hisâr*'dan İlhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Mustafa Necati Karaer, Yavuz Bülent Bâkiler; Mâverâ'dan Câhit

Zarifoğlu, Erdem Bayazıt, Alaaddin Özdenören, Rasim Özdenören, Arif Ay gibi şair ve yazların gelenekle ilgi kurma çabaları dikkat çeker. Beşir Ayvazoğlu ve *Türk Edebiyatı* dergisi, klasik estetiği öne çıkaran bir yayın politikası izlemiştir. *Kaşgar*, *İpek Dili*, *Yedi İklim*, *Ayvakti*, *Hece*, *Edebiyat Ortamı*, *Buruciye*, *Temrin* gibi sanat ve edebiyat dergilerinin klasik çizgi duyarlılığını sürdürdüğü söylenebilir.

2.3. HORASAN TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTINDA ETKİN TARİKAT HAREKETLERİ

Horasan Türk İslâm Edebiyâtı'nın oluşumunda etkili olan tekke hareketlerini kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

Abdülkadir-i Geylanî (ö. 561/1166) ve Kadiriyye Etkisi, Ahmed er-Rifâi (ö. 578/1182) ve Rifâiyye, Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 669/1271) ve Bektâşiyye, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ve Mevleviyye, Bahâeddîn en-Nakşibend (ö. 791/1389) ve Nakşibendiyye, Ömer el-Halvetî (ö. 800/1397) ve Halvetiyye, Ebu'l-Hasan eş-Şazelî (ö. 656/1258) ve Şâzeliyye, Hacı Bayram-ı Velî (ö. 833/1430) ve Bayrâmiyye, Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) ve Celvetiyye, Tasavvuf Düşüncesinin Toplumsal Etki Alanı, Melâmîlik, Üveysîlik.

2.3.1. Abdülkadir-i Geylânî (ö. 1166) ve Kâdiriyye Tarikat Hareketi'nin Edebiyata Etkisi

Tarikat hareketleri, kurucu pîrânın yazılı-sözlü birikimleriyle bir edebî kültür oluşturmuşlardır. Şiirler, hikmetler, bestelenmiş mersiye, nât ve devranlar bu kültürün önemli edebî türlerini oluşturmuştur. Hz. Ali ahfâdından Abdülkadir-i Geylânî, Horasan'ın Gîlân şehrinde doğmuş, Türk İslâm Edebiyatını sözleri ve eserleriyle derinden etkilemiş bir tarikat hareketi öncü pîridir. Bâbülerec külliyesinde hadis, tefsir, kıraat, fıkıh ve nahiv dersleri yanında konuşmalar da yapan Geylânî, bir süre uzun itikâflara girip kendisinden üstün haller (keramât) zuhur edecek seviyede bir derin hissiyâta ulaşmıştır.[175] İzz b. Abdüsselâm, İbn Kudâme, Nevevî, Süyûtî ve İbn Hacer de aynı kanaattedirler ve ondan etkilenmişlerdir.[176]

Kur'an ve Sünnet'e bağlılıktan taviz vermeyen Geylânî güçlü bir hatiptir ve konuşmalarını açık havada 70 bin kişilik topluluklar dinlemiştir. Edebî kişiliği, karşılaştığı kimseleri hemen etki altında bıraktığı için kendisine "Bâzullah" (Allah'ın şahini) denilmiştir. Yûnus Emre, onun için "Seyyâh olup şu âlemi arasan/Abdülkâdir gibi bir er bulamazsın" derken, Eşrefoğlu Rûmî de, "Arısının balıyım bahçesinin gülüyüm/Çayırının bülbülüyüm yâ şeyh Abdülkâdir!" diyerek hayranlığını dile getirmiştir. Konuşma ve yazılarında sade ve duru bir dil kullanmış, ağlatıcı

---

[175] İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye*, (Riyad: Vizaretu'ş-şuuni'l-evkâf, 2004), 8/369.
[176] Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2001), 24/131-136.

ve düşündürücü konuları anlatıp muhataplarına değişimci bir irade, ümid ve aşk vermiştir. Dolayısıyla Moğol İstilaları asrında (1205-1330) Horasan ihyâ ve inşâ edebiyatının bânîlerindendir. Yesevî'nin Hemedân ve Türkistan'da yaptığını Geylânî Bağdat ve çevresinde yapmıştır. *el-Ğunye, Fethu'r-rabbânî* ve *Mektûbât*'ı en önemli eserleridir. Anadolu'da var olan Kâdirî seyyidler vakıf eğitim çalışmalarıyla bir edebiyat üretmişlerdir.[177]

Kâdirî hareket başta Güney Horasan olmak üzere Ortadoğu ülkeleri, Endülüs'ten Endonezya'ya kadar etkin olmuştur. 1779'da Endonezya Pontianak Sultanlığı'nı kuran Şerif Abdurrahman, Filistin Direnişi'nin efsanevî pîri Şehid Şeyh İzzeddin el-Kassâm (ö. 1935), 1941'de İngilizler'e karşı Irak direnişini idare eden ve idam edilerek şehid edilen Seyyid Reşîd Ali el-Geylânî el-Kâdirî aynı ailedendirler.[178]

2.3.2. Ahmed er-Rifâi (ö. 1182) ve Rifâiyye

Yine Hz. Ali'nin ahfadından Ahmed er-Rifâî, Irak'ın güneyinde Batâih'tendir. Dayısı Şeyh Mansûr, onu kendi kurduğu

tekkelerin başına geçirdiğinde 1155'te 4 bin kemerli revâk adlı tekkesinde çalışmalarını yürtmektedir. Rifâî hareketin, Fırat-Dicle nehirlerinin verimli arazilerinde, büyük zikir meclisleri tertipleyerek yüz bin muhib topladığı ve bir edebî birikim oluşturduğu görülmektedir.

[177] Azamat, İslâm Ansiklopedisi, (2001), 24/131.
[178] Abdülhay el-Kadirî, ez-Zâviyetü'l-Kadiriyye abre't-târîh, (Tıtvân: 1986), 126.

Rifâiyye hareketi, Mısır'da kurumsallaşıp Suriye, Hicaz, Tunus ve Yemen'de edebî ürünlerini vermiştir. Seyyid Nûreddin Alparslan Zâviyesi (Amasya-1257)[179], Seyyid Şerif Rifâî (Kayseri-1295 tarihli) mezar taşı,[180] Anadolu'da Rifâî hareketin erken dönemden beri var olduğunu göstermektedir. İbn Battûta, 1332-1334 arasında Amasya, İzmir, Bergama ve Macar şehirlerinde Rifâiyye hareketinin etkinliğinden söz etmiştir.[181] Bursa kadısı ve ilk şeyhülislam Molla Fenârî de Rifâîdir.[182]

Rifâiyye'de zikir; cehrî, cem'î, kıyâmî-kuudî (sesli, toplu, ayakta ve oturarak)'dir. Zikir toplantılarında Ahmed er-Rifâî'nin tertip ettiği evrâd ve ahzâb metinlerinden bölümler okunmakta[183] entrümanlar eşliğinde şiirlerden bestelenmiş yüzlerce ezgi, ilahi ve tesbihat seslendirilmektedir.[184]

2.3.3. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271) ve Bektâşiyye

Bektâşî hareket, Yesevî halifesi Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 1271) kurucu piri olduğu Orta Anadolu merkezli bir ekoldür. Horasan'dan Kırşehir'e gelen Hacı Bektâş, "Makâlât"ı Yesevî'nin *Fakrnâme*'si gibi tertip etmiştir. Bektâşî harekette ahilerin ve sınaî tekke faaliyetlerinin bulunması, Horasan melâmet ve fütüvvetinin izinde olduğunu

[179] Mikail Bayram, Bâcıyân-ı Rûm, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2016), 23.
[180] Tahsin Özgüç – Mahmut Akok, "Develi Âbideleri", TTK Belleten, XIX/75 (1955), 382.
[181] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, (trc. A. Sait Aykut), (İstanbul: 2004), 1/417; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, haz. Orhan F.Köprülü, (Ankara: 1981), 174.
[182] Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 19.
[183] Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 189.
[184] Yusuf Ömürlü, *Türk Mûsikîsi Klasiklerinden İlâhîler*, İstanbul: 1996.

gösterir.[185] Yeniçeri Ordusu'nu yetiştiren hareket, daima etkin ve saygın bir konumda olmuştur. Devletin 16. Asırdan itibaren resmen tanıdığı Sünnî olmayan bir tarikattir. Bektaşîliğin oluşumunda, Babaî hareketin etkisi vardır.[186] Seyyid Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî'nin (ö. 1107) Anadolu'daki temsilcisi Baba İlyâs-ı Horasânî'nin başlattığı isyan, Bektâşi hareketi doğurmuştur. Babaî hareket Vefâîler'den ayrı Kalenderiyye, Haydariyye, Yeseviyye zümrelerince de benimsenmiştir. Rum abdallarına, "ilk Bektaşîler" denmiştir.[187]

Bâcıyân-ı Rûm'dan Hatun Ana'nın öğrencisi Abdal Mûsâ'nın Elmalı Tekkeköy'deki faaliyetleri Bektaşî ilkelerin gaziler arasında yayılmasını sağlamıştır. Hacı Bektaş Zâviyesi'nde yetişen Rum abdalları (Kalenderî, Haydarî) Batı Anadolu zâviyelerinde Bektaşî ilkeleri ikame etmişlerdir. Hacım Sultan, Sarı İsmâil, Pîrâbî Sultan gibi Kalenderî-Haydarî öncüleri ilk Bektaşî şeyhleridir.[188]

Bektaşî hareket, Balım Sultan'ın tarikatın başına geçmesiyle şekillenmiş, Hacı Bektaş Zâviyesi'ne bağlı sağlam bir taşra teşkilâtına kavuşmuştur. 1826 Yeniçeriliğin ilgasına kadar Osmanlı ordusunu tanzim eden Bektaşî tekkeleri, bu tarihten sonra bütün tekke vakıflarıyla beraber Nakşbendiyye'ye devredilmiştir. II. Abdülhamit Han'dan sonra faaliyetlerine devam eden Bektaşîlik, 1925'te tekke ve zâviyelerin kapatılmasıyla Türkiye'de resmen son bulmuştur.

Rum abdallarının çok etkili bir dâî gücü ve edebiyatları vardır.[189] Osmanlının Rumeli fetihlerinde bu edebiyat ve Bektaşî

[185] Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, 2017, 196.
[186] Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 207.
[187] Âşıkpaşazâde, *Osmanlı Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, (İst: Bilge K. Sanat, 2013), 46.
[188] A. Yaşar Ocak, "Bektâşilik", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1992), 5/373-379.
[189] bk. J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, (London: 1937), 51.

dervişleri büyük rol oynamışlardır. Sarı Saltuk zâviyeleri Yunanistan, Arnavutluk, Romanya ve Bulgaristan'ın İslamlaşmasını sağlamışlardır. Fazlullah-ı Hurûfî'nin idamından sonra Hurûfî dâileri Anadolu'ya, buradan da Rumeli Bektâşî ve Kalenderî tekkelerine girmişlerdir.[190] Bektaşî harekette çoğunlukla manzumlardan oluşan ikrar, cem', Muharrem matemi, baş okutma, düşkünlük gibi sözlü edebiyatın icra edildiği âyinler yapılagelmiştir. Bu merasimlerde saz eşliğinde nefes adı verilen ilâhiler ile kurban, lokma gibi erkâna mahsus gülbanglar okunagelmiştir.[191] Bektaşî tekkeleri birer iktisadî işletme idiler. Vakıf faaliyet gelirleri ihtiyaçlara harcanır, kalan miktar Hacı Bektaş Zâviyesi'ne gönderilirdi.

14. Asrın sonuna doğru yeniçeri ordusu kendini Hacı Bektaş geleneğine bağlamış, 15. asırda ise ordu resmen tarikatla bütünleşmiştir. Bu durum siyasi bir güç olmanın yanısıra 1826'ya kadar devam etmiş bir askerî edebiyat da üretmiştir. Örneğin; "Ceddin deden neslin baban, Artar cihadla şanımız, Fahr-i Resûl sultanımız" ile başlayan mehter marşları bu edebiyatın ürünüdürler.

Ordu içinde Hacı Bektaş Zâviyesi'ni temsilen daima bir Bektâşî baba bulunmuş, Osmanlı devleti askeri eğitim ve ilerleyişini dervişlerin öncülüğünde gerçekleştirmiştir. 1826'da Yeniçeri Ordusuna darbe yapılıp Yeniçerilik lağvedilince Osmanlı toprak kaybetmeye başlamış ve çöküş sürecine girmiştir.

Yeniçeri, toplumun çeşitli katmanlarında yapılanmıştı. Kışlalar İstanbul'un merkezindeydi. Böylece Bektaşi birliklerinin halkla ilişkileri kuvvetliydi. Ahaliyle organik bir bağ kurulmuştu. Şehir yönetiminde söz sahibiydiler. Yeniçeri maaş

[190] bk. Mehmet Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, 82.
[191] A.Yaşar Ocak, "Bektâşilik", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1992), 5/373-379.

kimlik belgeleri (esâme) geniş kitleleri harekete geçirebilen unsurlar oluşmuştu. Yeniçerilerin esnaflığı, sosyal bir kesimin temsilcisi oluşu 17. yüzyıldan itibaren giderek arttı. Loncalarda önemli sayıda esnaf ve zanaatkâr yeniçeri yer aldı. İstanbul taşımacılığı onların elindeydi. Zâbitler, odabaşı, mütevelli, aşçı ustaları ocağı harekete geçirmede etkindiler. II. Mahmud bunların saf dışı edilmesine girişti. Sorun çıkarabilecekler ayıklandı, Genel tasfiye 1815'te Yeniçeri Ağası Seyyid Mehmed zamanında başlamıştı. Muhalif kethüdâsı azledilip sürgüne gönderildi.[192]

Bektaşilikte deyişler, nefesler, Yesevî hikmetleri, Yûnus ve Kaygusuz Abdal şiirleri önemli bir yere sahiptir. Bektaşî tarikat hareketinde resim sanatı da gelişmiş, Ehlibeyt imamları ve Hacı Bektâş-ı Velî gibi büyüklerin resimleri yapılmıştır.

2.3.4. Mevlânâ (ö. 1273) ve Mevleviyye

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî el-Belhî, tarikat hareketinin pîridir. Mevlânâ'nın tarikat hareketi Muhakkık-ı Tirmizî, Bahâeddin Veled, es-Serahsî, Hatîb-i Belhî, Ahmed el-Gazâlî, Ebû Bekir en-Nessâc, Muhammed ez-Zeccâc, Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakatî, Ma'rûf-i Kerhî, Dâvûd-i Tâî, Habîb el-Acemî, Hasan-ı Basrî'den Hz. Ali'ye ulaşır.[193]

Mevlâna'nın Şems'le buluşması, kendisi için bir dönüm noktası olmuştur. Şems (ö. 1247)'ten sonra Selahaddin Zerkûb ve Hüsamettin Çelebi onun hayatında önemli

[192] Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriyye", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2021), 42/454.
[193] Barihuda Tanrıkorur, "Mevleviyye" İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayını, 2004), 29/468-475.

bir yer tutmuştur. Şems'le tanıştıktan sonra itikâfa çekilen Mevlânâ, Türk İslâm Edebiyatı şaheseri *Mesnevî-yi ma'nevî*'yi onun isteğiyle te'lif etmiştir. *Fihi Mâ Fih*, *Divan-ı Kebir*, *Mecâlis-i Seb'a*, *Mektubât* gibi manzum başka eserleri de edebiyatımızda büyük tesirler bırakmıştır.[194]

Mevlevîhâneler, Osmanlı'da Türk İslâm edebiyat ve sanatının bütün yönleriyle cari olduğu kültürel ortamlar oluşturmuşlardır. Savaş zamanlarında da mevlevîhâneler sosyal dayanışma ve yardımlaşma görevi üstlenmiştir. Tren hattına yakın olan Yenikapı Mevlevîhânesi'nde bir hastahane kurulmuş, postnişin encümeninin toplantı ve yönetim merkezi olarak kullanılan Galata Mevlevîhânesi'nde Şeyh Ahmed Celâleddin Dede'nin başkanlığında yardım toplanmış ve Kıbrıs, Girit gibi adalardaki mevlevîhâneler müslümanlar birer sığınak olmuştur. Veled Çelebi kumandasında Mücâhidîn-i Mevleviyye alayı kurulmuş, Filistin cephesinde mevlevî dervişler cihada katılmışlardır. Tekkelerin kapatıldığı 1925 yılında Mevlevîlik merkezini Halep'e taşımış ancak 1944'te Suriye hükümeti de tarikatları kapatınca tüzel resmi kurumsal kişilik olarak Mevlevîlik son bulmuştur.[195] Bir mûsiki ve edebiyat okulu olan mevlevîhânede mesnevîhanlık ve neyzenbaşılık gibi görevler vardı. Mesnevîhanlık; tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, tasavvuf, felsefe, şiir ve edebiyat gibi disiplinleri bilmeyi gerektiren önemli bir makâmdır. Tekke vakifiyelerinde müderris, imam, müezzin, hatip, cüzhân, na'thân, novhehân, kayyûm, ferrâş gibi personel kadroları mevcuttu. Tekkenin kendi gelirlerinin bir kısmı personel maaş ödemesinde diğer kısmı vakıf ve eğitim hizmetlerinde kullanılırdı. Postnişin Şeyh (tekkenin yönetici şeyhi) bu gelirleri şahsi harcamalarında kullanamaz, şahsi servet biriktiremezdi.

[194] Mustafa Altunkaya, Sûf Hareketi Tarihi, (2017), 191.
[195] Tanrıkorur, İslâm Ansiklopedisi, (2004), 29/468.

Mevlevî hareket, farklı toplum kesimleri üzerindeki etkisiyle bugünlere kadar varlığını devam ettirmiştir. 320 divan şairinden 220'sinin Mevlevî kökenli olması,[196] hareketin aynı zamanda bir edebiyat, kültür ve sanat hareketi olduğunu göstermektedir. Nitekim şâir, bestekâr, hattât, nakkâş, minyatür ustası gibi çok sayıda sanat insanı bu hareketin içinden çıkmıştır. İstanbul mevlevîhâneleri konservatuvar gibi klasik mûsikinin okulu olmuşlardır. Ali Nutkî, Osman Selâhaddin, Kutbünnâyî Osman, Selim, Abdülbâki Nâsır, Hamâmîzâde İsmâil, Ahmed Celâleddin, Zekâî, Fahreddin dedeler ile Itrî, III. Selim ve Rauf Yektâ, birer Mevlevî sanat ve edebiyat ustalarıdır.[197]

2.3.5. Bahâeddîn-i Nakşbend (ö. 1389) ve Nakşbendiyye

Hz. Peygamber neslinden 318'de Buhara'da doğan Bahâeddin'in üstadı Emir Külâl'dir. Silsilesi Malatyalı Abdülhalik-i Gucdüvânî (ö. 1179)'den Yusuf-i Hemedanî (ö. 1140) ve Beyazid-i Bistamî (ö. 848) vasıtasıyla Hz. Ebu Bekir (ö. 634)'e ulaşan Nakşibendiyye hareketi Sıddıkiyye, Tayfuriyye, Hacegâniyye ve Halidiyye gibi isimlerle de anılır. Nakşbendiye hareketi günümüzde Kadiri hareketin de fevkinde bir edebiyat ve eser yaygınlığına ulaşmıştır.[198] Nakşbendî kurucuları Sünnet'e bağlı kalıp bid'attan uzak

[196] Mustafa İsen, *Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, (Ankara: 1997), 216.
[197] bk. A.Baki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul: 1952.
[198] Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, (2017), 193.

durmuş, Abdulhalik-i Gücdüvânî öğrencisine, "Hadis ve Fıkıh ilmini öğren, câhil sûfilerden uzak dur, sermayen kitaplar olsun"[199] şeklinde öğüt vermiştir.

Hâcegânî harekette Abdulhalik-ı Gucdevanî el-Malatî'nin (ö. 1179) üsüs-i semaniyesi (kelimât-ı kudsiyye) ile Nakşbendî'nin (ö. 1389) üç hassasiyeti (11 esas) Türk İslam Edebiyatı tarihinde bütün tarikat muhit ve metinlerine etki etmiştir:

1. Hûş der dem (هوش در دم): Her nefeste Allah ile olmak,

2. Nazar ber kadem (نظر بر قدم): Zihni toplayıp seküler düşüncelerden uzak durmak ve bakışı benliğe yöneltmek.

3. Sefer der vatan (سفر در وطن): Kötü ahlâkı terk edip güzel ahlâkı kuşanmak.

4. Halvet der encümen (خلوت در انجمن): Hayatın içinde, fakat kalp Allah ile olmak. "رجال لا تلهيهم تجارة و لا بيع عن ذكر الله/Ticaret ve alışveriş onları Allah'ın zikrinden alıkoymadığı adamlar" olmak.[200]

5. Yâd kerd (یاد کرد): Her daim bilinçle zikredip, kelime-i tevhidle tahkike ermek.

6. Bâz geşt (باز گشت): Allah fikrinde iken "lâ" ile masivâyı reddetmek, "إلهي أنت مقصودي و رضاك مطلوبي/Allah'ım! Gayem sensin ve isteğim senin rızandır) ilkesiyle Allah'a dönüş halinde olmak,

7. Nigâh dâşt (نگاه داشت): Mevzii korumak, elde ettiklerini gaflet edip heba etmemek. Mâsivâyı kalpten uzak tutup Hak ile kalmak.

8. Yâd dâşt (یاد داشت): Murakabe mertebesinde Allah'ı her an hafızada tutmak.

9. Vukûf-i zamânî (وقوف زمانی): Zaman bilinciyle hareket etmek,

---

[199] Hüseyin b. Muhammed Hilmi, *Tenbihu's-Sâlikin İla Ğururi'l-Müteşeyyihin*, (Dağıstan: 2014), 59.
[200] Nûr, 24/37.

10. Vukûf-i adedî (وقوف عددی): Sayı şuuru ile hareket etmek. Tek solukta nefy ü ispat yaparken kelime-i tevhidi üç, beş, yediden yirmi bire kadar tekrarı esnasında, tesirin ne zaman hâsıl olacağına vakıf olmak,

11. Vukûf-i kalbî (وقوف قلبی): Kendini inşa etmenin engellerinden, her türlü bağ, şüphe ve hayalden sıyrılıp, gönlü Allah'a karşı uyanık tutmak.[201] Zira Allah (cc) suretlere değil kalplere ve amellere bakar.[202] Bir kimse kalbe layık olmayan sıfatlarından arınırsa, kalbine yöneldiğinde orada kendi gerçeği ile karşılaşır. Kalbe vâkıf olmak insana üstün bir yetenek kazandırır.

Nakşibendiyye hareketinin 17. Asır Müceddidiyye ve özellikle 18. Asır Hâlidiyye kolları, Türk İslâm Edebiyatı açısından oldukça zengin bir birikim ortaya koymuştur. Türk İslâm edebiyatı açısından Mevlânâ Halid-i Bağdâdî (ö. 1826), Seyyid Abdullah (ö. 1813), Dede Paşa, Salih Baba, Pîr-i Sâmî, Reşahât, Minah, İşârât, Mektubâtlar divanlar (Celâlî Baba, Salih Baba vb.) ve daha birçok manzum-mensûr eserler vücûda getirilmiştir.

2.3.6. Ömer el-Halvetî (ö. 1397) ve Halvetiyye

Kabri Tebriz'de veya Azerbaycan Şamahı kenti Avaxıl beldesinde bulunan Ömer el-Halvetî hareketi, bu bölgede

teşkilatlanmış, Balkanlar, Afrika, Hicaz ve Asya'ya ulaşmıştır. Anadolu'ya ise Amasyalı Pîr İlyas tarafından getirilip Cemâleddin İshak

[201] Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi*, Çıra Yayınları, İstanbul 2017, 194.
[202] Abdullah b. Mübarek, *Kitabu'z-zühd ve'r-rekâik*, 357; İmam Müslim, es-Sahih, 1762; "إن الله لا ينظر إلى صوركم و اجسامك و لكن ينظر إلى قلوبكم و أعمالكم".

Karamânî (ö. 1527) tarafından İstanbul'a ulaştırılmıştır.[203]

Dört ana kola ayrılan[204] Halvetiyye'de seyrüsülûk yedi isimle (lâ ilâhe illallah, Allah, hû, hak, hay, kayyûm, kahhâr) yapılmış, hareketin esası kelime-i tevhid zikri, açık-gizli yedi esma ile meşguliyet, vekâyi' ilmiyle kalbi tasfiye, tabir, te'vil ve az taâm, az kelâm, az niyâmdır. Yedi isme karşılık nefsin yedi sıfatı (emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye, kâmile) vardır.[205]

Halvetiyye'nin Niyâzî-i Mısrî el-Malatî kolu İbnü'l-Arabî'den etkilenmiş, Osmanlı'nın kuruluş ilkelerinden inhiraf ettiğini ve bunun devletin inkırazına sebep olacağını belirtmiştir. Ancak ibret alınacağına Mısrî el-Malatî işkence ve sürgün edilmiş, 1696'da Limni sürgününde prangalarıyla şehid düşene kadar bürokratik oligarşiyle mücadele etmiştir. Türk İslâm Edebiyatına önemli katkıları olan Niyâzî-i Mısrî'nin bestelenmiş yüzlerce şiiri bugün sanat çevrelerinde seslendirilmektedir.

[203] Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1997), 15/393-395.
[204] Mehmet Serhan Tayşi, "Ömer el-Halvetî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 34/65.
[205] Mehmet K.Harirîzâde, *Tibyânu vesâili'l-hakâik fi beyâni selâsili't-tarâik*, (İstanbul: Süleymaniye), nr. 430, 1/343.

2.3.7. Ebu'l-Hasan eş-Şazelî (ö. 1258) ve Şâzeliyye

Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî Tunus'ta tarikat hareketinin temelleri atmış, 1244'te Tunus'tan İskenderiye'ye gelip daha geniş toplum kesimlerine ulaşmıştır. Ebü'l-Abbas el-Mürsî ve diğer halifeler İskenderiye'yi, Şâzelî hareketin merkezi haline getirmişlerdir.[206] Anadolu'ya 1500'lü yıllarda Ali b. Meymûn ile gelmiş olan tarikatin şeyhi Muhammed Zâfir el-Medenî (ö. 1903) için II. Abdülhamid, Ertuğrul Tekkesi'ni yaptırmıştır.[207]

İbn Atâullah el-İskenderî; "Şükür ile olduğu sürece güzel giymek ve güzel yiyip içmekte bir sakınca yoktur" demiş ve Şâzelî hareketin; ruhbanlık olmadığını, arpa ekmeği yemek anlamına gelmediğini belirtmiştir. Şâzelî şeyhler, günlük işleri, çalışmayı teşvik etmişlerdir.[208] Şâzeliyye'de zikir cehrî olup bu esnada çeşitli manzum metinler, bestelenmiş ilahiler şeklinde okunmaktadır. İbn Ataullah'ın *Hikem-i Atâiyye*'si gibi çok sayıda Şâzelî metin Türk İslâm Edebiyatı'na tesir etmişlerdir.[209] Ebu'l-Hasan-ı Şâzelî'nin *Hizbü'l-bahr*'ı da bir dua ve münacaat metni olarak yaygınlaşmıştır. Ian Dallas (Abdülkdir es-Sûfî), Michel Valsan, Martin Lings (Ebûbekir

[206] İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâ'ifü'l-minen*, (Beyrut: 2005), 54.
[207] Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2010) 38/387-390.
[208] İbn Ataullah el-İskenderi, *Letâ'ifü'l-minen*, (Beyrut: 2005), 147.
[209] Özel, *İslam Ansiklopedisi*, (2010), 38/387.

Sirâceddin), Frithjof Schuon (Îsâ Nûreddin), René Guénon (Abdülvâhid Yahyâ) gibi muhtedi yazarlar Şâzelîdirler.

2.3.8. Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 1430) ve Bayrâmiyye

Numan b. Ahmed nâm-ı diger Hacı Bayram Ankara'da doğup büyüyen bir Türk tasavvuf hareketi âlimidir. Başlattığı tarikat hareketi, Ankara ve çevresinde toplumsal değişim gerçekleştirmiştir.[210]

Bayramiyye hareketinin silsilesi Hamîdüddin Aksarâî-yi Dârendevî'nin (ö. 1412) hocası Alâeddin Ali Erdebîlî (ö. 1429) ve Sadreddîn-i Erdebîlî (ö. 1391) ile Şeyh Safiyy'e (ö. 1334), Cüneyd-i Bağdâdî ve Hasan-ı Basrî ile Hz. Ali (ö. 661)'ye ulaşır.[211] Akbıyık ve Molla Zeyrek ile bu hareket Fâtih'in yanında İstanbul'un fethine katılmıştır.[212] Hacı Bayram'ın Türk İslâm Edebiyatı'na mal olmuş şiirleri, risâle ve mektupları vardır. Hacı Bayram'ın toprak reformu yaparak kooperatif sistemiyle zirai mahsul kaldırması, sanayi bölgeleri tesis ederek esnaf arasında "Ahî Baba" diye tanınması, Bayramiyye'nin edebiyata da önemli katkıları olan sosyal, üretken bir tarikat hareketi olduğunu göstermiştir.[213] Yine tarikatın irşad toplantılarında bestelenmiş münacaat, kaside ve ilahilerin okunması edebî bir zenginlik olmuştur. Cehrî

[210] Lâmiî Çelebi, *Nefehât Tercemesi*, (İstanbul: 1264/1848), 684.
[211] Harirîzâde, *Tibyân*, (İstanbul: Süleymaniye, İbrahim Efendi) 1/343a.
[212] Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-fuâd*, (İstanbul: 1290), 230.
[213] Lâ'lîzâde Abdülbâki, *Sergüzeşt*, (İstanbul: ts.), 17.

zikirler, bestelenmiş şiirlerin vecd ile okunması şeklinde icra edilmiştir.[214]

2.3.9. Aziz Mahmûd Hüdâî (ö. 1628) ve Celvetiyye

Mahmud Hüdâî, İstanbul Ayasofya külliyesinde iyi bir eğitim almış, Halvetî N. Muslihiddin'e öğrenci olmuş, hocası Şâm kadısı olunca onunla birlikte Şam'a gitmiş, dönüşte müderris ve mahkeme naibi olarak atanmış, arsa satın alıp kendi tekkesini inşa etmiştir (1595).[215] İrşad toplantılarında Hüdâî'nin nazm ile tertib ettiği "tevhid zikri" sabah namazından sonra da "hizbi" okunmuştur.[216] Dergâhın son şeyhi Abdülgafûr Âbid Efendi (ö. 1946) şair ve bestekâr bir mûsikişinas olan Hüdâî'nin ilâhilerini besteleyerek okutmuş, sonraki mûsikişinaslar da onun manzumlarını bestelemişlerdir.

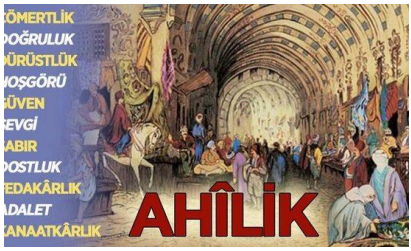
2.3.10. Horasan Aydınlanmasının Toplumsal Etkisi

2.3.10.1. Ahîlik

Arapça أخي/kardeşim'den veya Türkçe akı'dan türemiş olan Ahîlik[217] Kur'ân ve Sünnet'e dayanan ilkeleriyle, Bağdat fütüvvetinin Anadolu'daki izdüşümüdür. Fütüvvet/uhuvvet

[214] Fuat Bayramoğlu-Nihat Azamat, "Bayramiyye", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1992), 5/269-273; Sarı Abdullah, *Semerâtü'l-fuâd*, (İstanbul: 1290), 145.
[215] Hasan Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmûd Hüdâî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1991), 4/338-340.
[216] H.Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmûd Hüdâî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1991), 4/338-340; A.Mahmud Hüdâî, *Vâkıât Tercümesi* (trc. M. Muizzüddin), vr. 9a.
[217] Ziya Kazıcı, "Ahîlik", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay, 1988), 1/540.

ilkeleri, Hz. İbrahim'den Ashâb-ı Kehf ve Ehl-i Suffe'ye kadar tevhîde dayalı bütün toplumsal hareketlerde vardır. Ahîlik; nebevî hareketlerin gençlik kavramı olarak; cömertlik ve yiğitlik vasıflarıyla donanımlı, aktif, üretken, idealist bir toplumu amaçlamıştır.

Abbâsî Halifesi Nâsırlidinillâh (1180-1225), Moğol istilarında fütüvvet birliklerini teşkilâtlandırıp, İslam toplum düzeni için fütüvvet ilkelerini uygulamıştır. Müslüman yöneticilerin de harekete katılmalarını sağlamıştır. I. Gıyâseddin Keyhusrev, Mecdüddin İshak'ı Bağdat'a göndermiş, İshak dönüşte, İbnü'l-Arabî (ö. 1240), Evhadüddîn-i Kirmânî ve Şeyh Nasîrüddin Mahmûd (Ahi Evran ö. 1261)'u Anadolu'ya getirmiş, çok sayıda tekke/zaviye inşa ettirmiştir. Fütüvvetnâme müellifi Şihâbüddin es-Sühreverdî de Anadolu'da misafir edilip, ahî teşkilâtlarının kuruluşu gerçekleşmiştir.[218]

Ahîler, siyasî bir güç olmadığı halde gerektiğinde mobilize olup ahî birlikleri organize etmiş ve yaşadıkları kentleri yönetmişlerdir. Tokat ve Sivas'ı ele geçiren Moğollar'a karşı büyük bir direniş ortaya koymuşlardır. Malların kalite kontrolü, fiyatlar genel seviyesi, üretim ve satış problemleri ile ilgilenmişler, teşkilata yeni girenleri, yiğit-çırak alıp usta-ahî mezun etmişlerdir. Teşkilatın başında ahî şeyhi, halifeler ve nakibler, en üst makamda ise şeyhü'l-meşâyih vardır. Ahî teşkilatları, kendi bünyesinde pek çok devlet adamı, komutan, kadı ve müderris yetiştirmiştir.

İbn Battûta, ahî birliklerinin örgütlü zanaat ve ziraat erbabı sûfî zümreler olduğunu belirterek ikamet ettiği ahî

[218] Mevhibe Altunkaya vd, *Tasavvuf*, (İstanbul: Lisans Yayınları, 2021), 255-260.

zâviyelerinin isimlerini vermiştir.[219] Ahi fütüvvetnâmeleri (nizamnâme) birer edebî metin niteliğindedir.

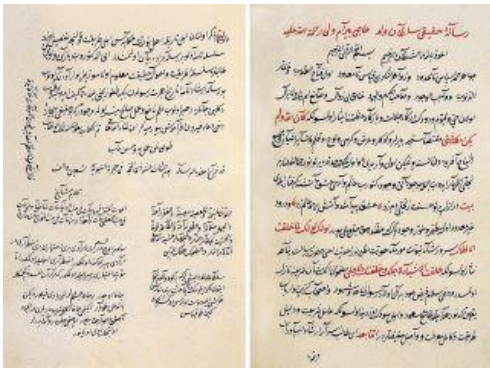
2.3.10.2. Melâmetîlik

Nîşâbur, Melâmetiyye'nin doğduğu, Hamdûn el-Kassâr'ın (ö. 884), Attâr'ın (ö. 1221) yaşadığı yerdir ve Türk İslâm Edebiyâtına önemli derecede tesir bırakmış, zühd şiirlerine mehd u mekân olmuştur. Melâmetiyye hareketine değinen temel kaynak, Nîşâburlu müellif es-Sülemî'nin (ö. 1021) *Risâletü'l-Melâmetiyyesi*'dir.

Melâmetî anlayışta hüzün, doğruluk ve hak yolunda "لومة لائم/kınayıcının kınamasından"[220] çekinmemek, çalışıp kendi el emeğiyle geçinmek esastır. İbadetleri göstererek yapmayı şirk, hallerle süslenmeyi irtidad saymak; başkasının hakkını verip kendi hakkını dava etmemek, her şeyi çalışarak elde etmeyi tercih etmek, özeleştiri yapmak; nimetleri yüceltmek, kendi amelini önemsiz görmek, iddialı olmamak, ilimle övünmemek, ehli olmayana sır açmamak; sıradan giyinmek, hizmet, hürmet ve protokolü küçümsemek; semâ, zikir ve ilim meclislerinde duyguları belirtmemek; kimseden bir şey istememek bu hareketin esaslarıdır.[221]

[219] Ziya Kazıcı, aynı yer.
[220] Mâide 5/54.
[221] Bk. Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, (nşr. Ebü'l-Alâ Affîfî, (Kahire: 1945).

Melâmetîlikle tanınan ilk pîr Nîşâburlu Hamdûn el-Kassâr (ö. 884)'ın yanısıra Ahmed b. Hadraveyh (ö. 854), Ebû Türâb en-Nahşebî (ö. 859), Yahyâ b. Muâz (ö. 872) ve Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 848) Melâmetî zühd önderleri iken Muhammed b. Ahmed el-Ferrâ gibi melâmetilikte aşırıya gidenler de olmuştur.[222] Pîr Ali'den nakledilen "Tarikimiz tarîk-i Hak'tır, aşkî tariktir, serçeşme-i aşk-ı Hazret-i Ali'dir. Sârbânımız Aziz Veys'tir. Şefaatimiz rûh-ı Mustafa'dır. Şeriat fiilimiz, tarikat kavlimiz, hakikat halimiz, mârifet ra'sümalimiz, erdem kârımız, muhabbet yârımız, şevk merkebimiz, havf refikimiz, ilim silâhımız, hilim sahibimiz, tevekkül ridâmız, kanaat hazinemiz, doğruluk menzilimiz, iftiharımızdır" sözü ve "Ahlâk-ı hamîde ile ârâste ve şeriat ile müzeyyen olun. Eğer sırrın sebatını, hallerin devamını isterseniz şeriattan dışarı çıkmayın. Şeriattan çıkan bizden değildir"[223] sözleri edebiyatımıza tesir etmiş müretteb metinlerdir. Üçüncü devre Melâmîleri arasında sanat ve edebiyat tarihine değerli eserler kazandıran önemli şahsiyetler arasında Harîrîzâde, Bursalı Mehmed Tâhir, Ali Örfî, Abdürrahim Fedâî, Hacı Maksud Efendi, Fâik Muhammed, Sâlih Rifat, Abdullah Hulûsi, Hâfız Abdürraûf, Vehbi Efendi, Abdülkerim Rûhi Efendi, Ali Rızâ Efendi ve şâir Âşık Vasfi gibi isimleri saymak mümkündür.

---

[222] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler* (XIV-XVII. Yüzyıllar), (Ankara: 1992), 23.

[223] İsmail E. Erünsal, *XV-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*, (Ankara: 2003), 193.

2.3.10.3. Üveysîlik

Edebiyatımızda tesirleri görülen bir başka anlayış, Yemen'de müslüman olup Medine yakınına kadar geldiği halde Hz. Peygamber'i bizzat göremeyen Üveys el-Karanî'nin (ö. 37/657) Hz. Peygamber tarafından uzaktan irşad yoluyla eğitildiğini savunan Üveysîliktir. Hz. Mûsâ ümmetinden "Burh" adlı zâhid bir mümine nispetle Burhiyyân adı verilen kimseler de dostlarıyla kalben anlaşabilmişlerdir. İslâmî dönemde böyle kimselere Üveysiyân denmiştir.

Horasan Türk İslâm Edebiyatı kaynaklarında Üveysîlik'le nitelenen ilk kişi İbrâhim b. Edhem'dir (ö. 778). Bâyezîd-i Bestâmî'nin Ca'fer-i Sâdık'tan, Ebü'l-Hasan el-Harakânî'nin Bâyezîd-i Bistâmî'den bu yolla eğitim gördüğü zikredilmiştir. Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ*'da değindiği gibi Üveysîliğe dair Veysel Karanî'den gelen silsileler de mevcuttur. Benzer şekilde Ahmed b. Abdurrahman'ın İmam Gazzâlî'yi mânen gördüğü ve ondan eserlerini okutma hususunda icâzet aldığı, Ebû Bekir b. Sâlim Bâ Alevî'nin de İbn Atâullah el-İskenderî'nin ruhaniyetinden "Hizbü'l-berr" isimli evrâdı aldığı nakledilmiştir.[224] Resûlullah (sav)'e nisbet edilen, "Rahmân'ın nefesini Yemen'den hissediyorum" sözü[225] ile Veysel Karanî kastedilmiştir. Hz. Peygamber'in ona bıraktığı hırka, günümüze kadar ulaşmış, İstanbul Hırka-i Şerif Camii'nde korunmuştur.[226]

---

[224] Necdet Tosun, "Veysel Karanî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2013), 43/74.

[225] Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, tah. Yahyâ el-Muallimî, 1-8, (Şam: 1986), 4/71.

[226] Lâmiî Çelebî, *Menâkıb-ı Hazret-i Üveys el-Karanî*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1659/2.

2.4. ANADOLU TASAVVUF HAREKETİ VE İSLÂMÎ TÜRK EDEBİYÂTINA TESİRİ

Anadolu'nun İslâmlaşmasında en büyük pay İslâm'ın Medine Ekolü (Ehl-i Suffe Hareketi)'ne aittir. Hareketin müntesibi sahabiler Anadolu seferlerine katılarak İslâm'ın hak, adalet ve özgürlük ilkelerini Roma'nın, direniş göstermeyen mazlum halklarına ulaştırmışlardır. İslâm ordusu, Roma aristokrasisi ile savaş tüccarlarının emrindeki paralı askerlerle karşılaşmış, bunları da bertaraf etmişlerdir. Anadolu'nun İslâmlaşmasının arkaplanında Kerbelâ ve Hârre vakalarına müteakip Horasan'a intikal eden ehlibeyt, sahabe ve tabiinin geliştirdiği Horasan aydınlanması vardır. Türk İslâm Edebiyatı'nın şekillenmesinde etkili Horasan menşeli Yeseviyye, Evhadiyye, Kâzerûniyye, Kübreviyye, Zeyniyye ve Anadolu Vefâiyyesi'ni kısaca zikretmek gerekir.

2.4.1. Ahmed-i Yesevî (ö. 1166) ve Yeseviyye Tarikat Hareketi

Ahmed Yesevî önderliğindeki Yeseviyye tarikatı Sultaniyye, Cehriyye, Türk Meşâyih Silsilesi gibi isimlerle de anılmıştır. Yesevli Ahmed'in ilk üstadı Arslan Baba (?), sonra Yûsuf-i Hemedânî, Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî ve Ömer es-Sühreverdî'dir.[227]

Hoca İshak, Türkçe yazdığı *Hadîkatü'l-Ârifîn*'de Yesevî hareketi anlatmıştır. Yesevi halvet (itikâf) uygulamasında

[227] Mustafa Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 187.

sâlik, bir gün önceden oruca başlamakta, iftarda sıcak su ve arpa çorbası, sonra karpuz veya ayran verilerek beden fonksiyonları itikâftaki zihin faaliyetlerine hazır hale getirilmektedir. Yemekten sonra Kur'ân tilavet edilmekte, ayakta topluca tekbir getirilerek oturulmakta ve zikir ile "manzum hikmetler" makamla okunmaktadır. Son gün kurban kesmekte, kurban eti kebap yapılarak soğuk su veya ayranla halvet ehline dağıtılmaktadır. Halvetten çıkan evinde dinlenmekte ve ertesi gün sabah namazında halvetin bittiği ilan edilmektedir.[228] Türk İslâm Edebiyatı'ndaki birçok manzum Türkçe eserler bu hareketin meşayihi tarafından kaleme alınmıştır.

2.4.2. Evhaduddin Kirmânî (ö. 1238) ve Evhadiyye

Anadolu'nun İslamlaşmasında Yesevîyye'den sonra ikinci büyük tasavvuf hareketi Evhadiyye'dir. Hareketin kurucu pîri Evhadüddin Kirmânî[229] Kirman Selçukluları'ndan Sultan II. Turan Şah'ın oğlu olduğu için şehzâde İbrâhim Edhem'e benzetilmiştir.[230]

Hakkâkiyye Medresesi'ne müderris olarak atanan pîr Evhadüddin, burada Sühreverdiyye lideri Rükneddîn-i Sücâsî hareketine katılarak Tebriz, Nahcıvan, Gence ve Şirvan'a gitmiştir. 1200'lerin başında Anadolu'ya gelen Evhadüddin Malatya, Sivas ve Kayseri'de bulunmuş, Malatya'da

[228] Hazînî, *Cevâhirü'l-ebrâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 3893, vr. 15a-17b.
[229] Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, (Beyrut: 1389), 248.
[230] Mikail Bayram, *Şeyh Evhadüddin Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 25.

evlenmiş, Konya'da İbnü'l-Arabî ile görüşmüştür. Bağdat fütüvvet teşkilâtı adına Malatya'ya gelip devlet adamları ve halktan saygı gören[231] Evhadüddin 1211-15 arasında Bağdat'tan Tebriz'e görevlendirilmiştir. *Menâkıbnâme*sinde Horasan'da Kübreviyye pîri Necmeddîn-i Kübrâ ile görüşmüş Erbil'de Emîr Muzafferüddin ona bir vakıf hangâh yaptırmıştır. 1226'da Halep'te Kübrevî Sadeddîn-i Hammûye ve Şam'da İbnü'l-Arabî'nin derslerine katılmış, sonra Mısır'a geçmiştir.

Ahi Evran'ın (ö. 1261) kayınpederi Evhaduddin Kirmânî 1232'de Hacc Emîri tayin edildikten sonra Anadolu'ya, oradan tekrar 1237'de Bağdat'a dönerek Merzübâniyye Hangâhı'na tayin edilmiş ve burada vefât etmiştir.[232] Evhadiyye hareketi, Türk İslâm Edebiyatı'na birçok metin kazandırmıştır. Nasihatleri, mektupları, 1731 adet genellikle Farsça rübâileri bunlardan bazılarıdır.[233]

2.4.3. Ebû İshâk Kâzerûnî (ö. 1035) ve Kâzerûniyye

Kâzerûn, Şîraz şehri ile İran körfezi arasında yer alan bir liman şehridir. Burada Ebû İshak'ın kurduğu Kâzerûn Hangâhı'ndaki faaliyetleriyle gündeme gelen Kâzerûniyye hareketinin tarihi hakkındaki bilgiler, 1326'larda Kâzerûn Hangâhı'nı ziyaret eden İbn Battûta (ö. 1368)'nın notları dışında sınırlıdır. İbn Battuta Kâzerûniyye hangâhlarında bütün misafirlerin en az

[231] Mikail Bayram, *Şeyh Evhadüddin Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 25.
[232] Mikail Bayram, *Şeyh Evhadüddin Kirmânî*, 32.
[233] Nihat Azamat, "Evhadüddin-i Kirmânî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1995), 11/518-520.

üç gün ikram gördüğünü kaydeder.[234] Şâir Hâcûi Kirmânî'nin, Kâzerûn Hangâhında kaldığı sırada mürşidi Ebû İshak'a atfen yazdığı iki mesnevi vardır. Şeyh/Şah İsmâil 1503'te şehri alıp ahaliden 4000 kişiyi öldürünce Kâzerûniyye son bulmuştur.[235] Kâzerûniyye Anadolu'ya, Ebû İshak'ın Bizans'a karşı savaş için her yıl gönderdiği müridleri vasıtasıyla girmiştir.[236] Aksaray'lı bir Kâzerûnî'nin 1346'da Halep'te bir zâviye kurması 14. Asrın ilk yarısında, Anadolu'da Kâzerûniyye hareketinin var olduğunu gösterir.[237]

Zâviyelerin bir çeşit karargâh olup güvenlik hizmeti verdikleri söylenebilir. O nedenle Delhi valisi Kâzerûniyye için 10.000 dinar bağışlamıştır.[238]

1400'de Yıldırım Bayezid Bursa'da bir Kâzerûnî tekkesi kurmuş, Kezerûnî şeyhi Seyyid Muhammed, Timur tarafından esir alınıp Semerkand'a götürülmüştür.[239] Sultan Fatih de 1479'da 40 odalı zaviyeyi onarmış ve bir imaret eklemiştir. Zâviye'nin mescidi günümüzde Ebû İshak Camii olarak ibadete açıktır. Anadolu'da ikinci Kâzerûnî tekkesi, 1418'de Konya'da kurulmuştur.[240] Anadolu'daki Kâzerûniyye zâviyeleri, idarî olarak 1503'e kadar Kâzerûn Hangâhı'na bağlı kalmıştır.[241] Erzurum kalesinde Kanûnî'nin ziyaret ettiği Ebû İshak türbesi

---

[234] İbn Battûta, *er-Rihle,* nşr. Kerem el-Bustânî, (Beyrut: 1384 h), 1/217.
[235] Hamid Algar, "Kâzerûniyye". *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayını, 2002), 25/146-148.
[236] S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, (Berkeley-Los Angeles: 1971), 367.
[237] W. Caskel, "*Zu der Islam, Band XIX,* 18-26", Isl., 19 (1931), 284-285, Algar, *İslâm Ansiklopedisi*, 25/146'dan nakil.
[238] İbn Battûta, *er-Rihle,* (1384 h), 218.
[239] Nev'îzâde Atâî, *Hadikatu'l-hakaik fi tekmileti'ş-şekâik / Zeyl-i Şekâik en-nu'mâniyye*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 161.
[240] M. Zeki Oral, "*Konya'da Kazeruni Zaviyesi*", *Anıt*, 1/7, (Konya: 1949), 4.
[241] Oral, "*Kâzerûni Zâviyesi*", (1949), 3.

vardır. 1534'te Edirne'de de bir Ebû İshak zaviyesi vardır.[242] Konya, Bursa, Erzurum ve Edirne zâviyeleri dışında da Kâzerûnîler'in var olduğu söylenebilir.[243]

2.4.4. Necmeddin-i Kübrâ (ö. 1221) ve Kübreviyye

Türk İslâm Edebiyâtı'na tesir eden bir başka tarikat hareketi Kübreviyye'dir. *Usûl-i Aşere*'siyle edebî tarihimizi etkileyen ve tüccâr bir ailede yetişen Ahmed b. Ömer Necmeddin'e Kübrâ lakabı, çok zekî, cesur ve ilmî yetkinliğinden ötürü hocası tarafından verilir.[244] Nîşâbur, Hemedan, İsfahan, Mekke ve İskenderiye'de ilim tahsil etmiştir. İskenderiye'de iken rüyada Hz. Peygamber'in kendisine "Ebü'l-Cennâb" (dünyevî kaygılardan kaçınan) dediği ve gece Kur'ân okumasını öğütlediği anlatılır. Zâhir ilimlerdeki geniş bilgisinin yanısıra Sühreverdiyye temsilcisi Ammâr Yâsir el-Bitlisî'ye öğrenci olmuş ve oradan Mısır'a gönderilmiştir.[245]

Necmeddîn-i Kübrâ, 1184'te Hârizm'de hayatını öğrencilerin eğitimine vakfeder. Mecdüddin el-Bağdâdî, Necmeddîn-i Dâye, Seyfeddin-i Bâharzî en önemli öğrencileridir. Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled de Kübrâ'nın öğrencisidir. Moğollar'ın

---

[242] İ. Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, 393; N.Aytürk – B.Altan, *Türkiye'de Dini Ziyaret Yerleri*, (Ankara: 1992), 151; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 2/218; 3/454.

[243] Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (Ankara: 1954), 19/24.

[244] Necmeddîn-i Kübrâ, *Fevâ'ihu'l-cemâl ve fevâtihu'l-celâl* (Wiesbaden: nşr. F. Meier, 1957), 51.

[245] Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2006), 32/498-500.

1221'de gerçekleştirdiği Görgenç katliamında şehid edilmiştir.[246] Cengiz Han, Necmeddin'e şehirden ayrılması için izin vermiş fakat o, şehir yıkılırken hayatının bağışlanmasını kabul etmeyip savaşarak ölmeyi tercih etmiştir.[247] Katliamda Necmeddîn-i Kübrâ'nın cesedi bulunmuş ve Hangâhına defnedilmiştir.[248] İbn Battûta da 1332'de Hârizm'i ziyaretinde bu türbeden bahsetmiştir.

Necmeddîn-i Kübrâ'nın Türk İslâm Edebiyâtı envanterine giren en önemli eseri *Usûl-i Aşere*'sidir. Kitap seyr u sülûkün muâmelât ehli, mücâhedât ehli, ma'neviyât ehlini konu alır. Allah'a en yakın yolun (akrebü't-turuk) bunlardan maneviyat ehlinin yolu olduğunu belirten müellif, on ilke (tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murâkabe, rızâ) adını verdiği Kur'ân kavramlarını açıklar. *Risâle ile'l-hâ'imi'l-hâ'if min levmeti'l-lâ'im*'i on bölüm halinde zâhir-bâtın temizliğinin ilkelerini izah eder.

Kübreviyye'nin Anadolu temsilcisi Abdüllatîf-i Câmî'dir. Câmî, Safevîler'in Horasan'ı almasından sonra Buhara'dan ayrılmış 1543'te İstanbul'da Sultan Süleyman tarafından kabul edilmiştir..[249] Bursa'nın hâmisi Emîr Sultan'ın ataları da Kübrevîdir. Mustafa Dede ise İstanbul'un fethine katılan bir Kübrevî dervişidir. Klasik Çince'ye tercüme edilen dört Farsça eserden ikisi Kübrevî müelliflerine aittir. Necmeddîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-ibâd*'ı "Guzihen Yaodao" adıyla, Azîz Nesefî'nin *Maksad-ı Aksâ*'sı 1679'da "Yen-chen ching" adıyla basılmıştır. Muhyiddin-i Kübrevî ise, Ch'ing hânedanlığı tarafından ömür

[246] Lamiî Çelebi, *Nefehâtü'l-üns*, (İstanbul: 1264/1848), 459.
[247] Afifuddin el-Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibratu'l-yakzân fi marifeti havadisi'z-zaman*, (Kahire: 1967), 4/41.
[248] Yâfiî, *Mir'ât*, 4/42.
[249] Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire* (Beyrut: nşr. C. Süleyman Cebbûr, 1979), 2/181.

boyu hapse mahkûm edilmiştir. Türbesi 1928'de Guomintang güçleri tarafından yıkılarak imha edilmiştir.[250]

2.4.5. Zeynüddin-i Hâfî (ö. 1435) ve Zeyniyye

Eserleriyle Türk İslâm Edebiyatı'nı etkileyen, 15. Asır Herat merkezli Zeyniyye hareketi Horasan, Arabistan, Mısır, Anadolu ve Rumeli'de yayılmış, İstanbul'da Vefâiyye olarak anılmıştır.[251] Ali Şîr Nevâî, Seyyid Hasan Erdeşîr, Mevlânâ Vecîhüddin gibi Türk İslâm Edebiyatı'nın ünlü şahsiyetleri bu harekete mensupturlar. Zeyniyye hareketi, Sirâcüddin Mültânî ve Abdülmelik Gaznevî ile Hindistan ve Agra'da yayılmış, Ebü'l-Fütûh Nûreddin Ahmed ile de Medine civarına uzanmıştır.[252]

Bir diğer Kübrevî temsilci Seyyid Îsâ, Kanûnî Sultan Süleyman ile görüşmüş, Anadolu'daki çalışmalarında Kânûnî kendisine 70 akçe maaş bağlatmıştır. Seyyid Îsâ daha sonra Mısır'a ve Şam'a kadar Muhammed el-Îcî'nin Sâlihiye tekkesiyle tedrisatını ulaştırmıştır.[253] Abdürrahîm-i Rûmî fetihten önce İstanbul'a giderek Ayasofya rahipleriyle münazaralar yapmış, kırk rahibin ihtidasına vesile olmuştur.[254]

Mısır'da Ahmed b. Ali ed-Dimyâtî'nin çalışmalarıyla yayılan Zeyniyye,[255] Zekeriyyâ el-Ensârî ile Salâhiye Dergâh ve hangâhlarında devam etmiştir.[256] Sivaslı fakih Kemâleddin İbnü'l-Hümâm ile Emînüddin Aksarâyî de Mısır'da Zeynüddin el-

[250] Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", 498.
[251] Lâmiî, *Nefehât Tercümesi,* (1848), 562.
[252] Kuşâşî, *es-Simtu'l-mecîd fî telkîni'z-zikri li-ehli't-tevhîd*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1197, vr. 33a.
[253] Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2/233-234.
[254] Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, 122-123.
[255] Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davu'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tasi'*, 2/32.
[256] Süyûtî, *Nazmü'l-'ikyân*, nşr. P. Hitti, (Beyrut: Mektebe ilmiyye, ts), 113.

Hâfî'nin öğrencisi olmuşlardır. İbnü'l-Hümâm Eşrefiyye hangâhında şeyhlik (müderris) yapmış, sonra Şeyhûniyye hangâhına tayin edililmiştir. Yerine ise Emînüddin Aksarâyî geçmiştir.[257] Rumeli'de Edirne ve Yunanistan zâviyelerinde de etkili olan Zeyniyye tarikat hareketi, mürşidlerin multidisipliner kişilikleri sayesinde ilim ehli ve umeradan yoğun ilgi görmüş, Türk İslâm Edebiyâtı tarihine klasik eserlerle katkıda bulunmuşlardır. Zamanla Horasan menşe'li Nakşibendiyye tarikat hareketi, Osmanlı hinterlandında daha etkin hale gelmiştir. Bununla birlikte Zeyniyye hareketi Hicaz, Suriye, Mısır ve civar yerlerde 19. Asrın başlarına kadar varlığını ve eser telif faaliyetlerini sürdürmüştür.

Zeyniyye usûl ve âdâbı, Zeynüddin'in eserlerine dayanır. Zeyniyye zikri, Sühreverdiyye'de olduğu gibi kuûdî (oturarak) ve cehrî (sesli) olarak kelime-i tevhiddir. Bu gelenekte "devrân zikri" de yer yer görülür. Zeynüddin'in derlediği evrâd[258] okunmaktadır. Ona göre seyr u sülûk eğitiminde Allah ve Resulünün sevgisi ile Allah yolunda cihaddan daha sevimli hiçbir dünya nimeti tanımamak (zühd) esastır.[259]

2.4.6. Ahmed el-Bedevî (ö. 1276) ve Bedeviyye

Metinleriyle Türk İslâm Edebiyâtı'nı etkileyen tarikat hareketlerinden biri de Ahmediyye'dir. Tarikatın teşekkülü Ahmed el-Bedevî'nin çalışmalarıyla başlamıştır. Rifâiyye ve Şâzeliyye'ye

---

[257] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbari Mısr ve'l-Kahira*, (Kahire: Matbaa Vatan, 1299/1881), 1/474

[258] Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî, *Mecmû'atü'l-ahzâb*, 2/612-615.

[259] Zeynüddin el-Hâfî, *Risâle*, (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1391), vr. 84a-87b.

yakın bulunan tarikatın temsil ettiği lider kadrosu (silsilesi) Ahmed el-Bedevî'den itibaren Habîb el-Acemî, Hasan-ı Basrî ile Hz. Ali'ye ulaşmaktadır.[260]

Tarikatın esasları; Kur'an ve Sünnet'e bağlılık, kalbî zikir, teheccüd, sabır, vefâ, iyilikle mukâbele, gurebâ ve yolcuları ağırlama, tevâzu, şeyhe ihtiram ve tekke âdâbına riâyettir. Bedevî ekolde kalbî zikir esastır. Ancak cehrî, kıyâmî-kuûdî zikirler de yapılır. Merasim sırasında Bedevî dervişler vecd hâlinde heyecanları artınca manzum metinler okuyarak zikre devam eder, Bedevî halkası oluştururlar.[261]

Tarikatın hizb ve evrâdı, Fâtiha, Kevser, İhlâs, Muavvizeteyn ile yapılır, salavât ve tesbihât ile sonlandırılır.[262] Bedevî-Hacı Bektâş yakınlığının yanısıra Bursa Bedevî tekkesi, Kocamustafapaşa Bedevî Tekkesi, Kasımpaşa Arapzâde Bedevî Tekkesi (1828) bu tarikatın Osmanlı toprağındaki izlerini ortaya koymaktadır.

2.4.7. Ebu'l-Vefâ Mustafa (ö. 1491) ve Vefâiyye

Edebiyatımızı etkileyen bir başka hareket pîri Ebu'l-Vefâ Muslihinddin Mustafa'dır.[263] Konya'da doğmuş, burada başladığı öğrenimini Edirne'de tamamlamıştır. Anadolu Vefâiyye hareketi, Ebu'l-Vefâ Bağdâdî (ö. 1107)'nin Bağdat ve çevresinde başlattığı yine Vefâiyye olarak bilinen hareketi ile karıştırılmamalıdır. Ebu'l-Vefâ mûsikiden astronomiye, vefk ilminden temel İslâm bilimlerine interdisipliner bir eğitim almış, Konya'ya döndüğünde irşâd faaliyetlerine başlayarak Karamanoğlu İbrâhim

[260] Harirîzâde, *Tibyânu vesâili'l-hakâik*, 50b.
[261] Zeynüddin el-Hâfî, *el-Vesâyâ'l-kudsiyye*, Süleymaniye Ktp., Ş.Ali Paşa, nr. 1397.
[262] Mustafa Kara, "Bedeviyye", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1992, 5/318; "Ahmed el-Bedevî", İstanbul 1989, 2/47.
[263] Lâmiî, *Nefehât*, (İstanbul: 1264/1848), 559.

Bey'in teşvikiyle Meram'daki hangâhında çalışmalarını yürütmüştür.[264] 1464'ten sonra İstanbul'a giden Ebu'l-vefâ Mustafa, Sultan Fâtih'ten de destek görmüş, ona tahsis edilen vakfın bulunduğu semt, Vefâ ismiyle anılmış, Caminin yanında öğrenci evleri (derviş hücreleri), kütüphane, lojmanlar (derviş evleri), yemekhane (imaret) yapılmıştır.[265]

Nükteli, mütevazı, hikmetli konuşmaları ile bilinen Ebu'l-Vefâ Muslihuddin Mustafa, birçok bürokrat, devlet adamı, âlim ve sanatçı yetiştirmiştir. Sinan Paşa, Molla Lutfi, Bursalı Ahmed Paşa, Şeyhülislâm Ali Efendi (Zenbilli), Şem'î, Safâî, Sabâyî, Zâtî, Hattat Kasım ve Abdülmuttalib b. Seyyid Murtazâ bunlardan bazılarıdır. Vefâiyye silsilesi Dâvud Vefâî Rûmî ile devam etmiştir.[266]

Ebu'l-vefâ'nın vefâtının ardından Zeyniyye tarikatında Vefâiyye kolu oluşup onun tertip ettiği hizb u evrâd okunmuştur. Şeyh Vefâ devranı olarak adlandırılan ve Allah, Vâhid, Ahad, Samed esmasının zikriyle dönerek icra edilen bu zikir uygulamasına Şeyhülislâm Molla Gürânî karşı çıkmıştır. Hanefî olduğu halde Şeyh Ebu'l-Vefâ'nın kıldırdığı namazlarda Şâfiîler gibi besmeleyi cehren okuması ve istirahat celsesi yapması, bazı fıkıhçıların itirazlarına neden olmuşsa da, öğrencisi Sinan Paşa onun müctehid olduğunu söyleyerek fıkıhçıları ikaz etmiştir.

Ebu'l-Vefâ'nın en önemli eseri *Risâle-i Manzûmât*'ı Arapça, Farsça, Türkçe şiirlerden oluşmaktadır. *Melhame* adlı eseri ise gezegenlerin insan davranışlarına etkisini inceler.[267]

---

[264] İsmail Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, (İstanbul: Nüve Kültür Merkezi, 2010), 552.
[265] İsmail Erünsal, *Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından el-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*, (Ankara: 2003), sy. 1/55.
[266] Reşat Öngören, "Muslihiddin Mustafa", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2006), 31/269.
[267] Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3091.

Sekiz rubâîsi, Cebbarzâde Mehmed Ârif tarafından *Dâfiu'z-zulem li-kulûbi'l-ümem: Şerhu nutki Şeyh Vefâ* adıyla şerhedilmiştir.[268]

2.5. HORASAN TÜRK İSLÂM EDEBİYÂTINDA KADININ YERİ

İslami Türk Edebiyâtı tarihinde kadın konusu önemli bir yer tutar. İslâm'ın ilk yüzyılında da kadına yönelik şiddet ve sömürü reddedilerek kadının saygınlığı ve toplumsal konumu Kur'ân'ın ruhuna uygun olarak yükseltilmiştir. Ancak sonraki dönemlerde zühd değerleri, kadınlarda giderek ihmal edilmiş hatta geç dönemlerde kadının adının bile anılmadığı olmuştur. Medine'den Horasan'a ulaşan İslâm düşüncesinde kadınlar ilk dönemde ihmal edilmemiş diğer coğrafya ve ekollere nispetle kadının yeri ve önemi Horasan'da korunmuştur. Horasan Türk İslâm Edebiyâtı'nda kadınlar ile ilgili biyografik eserler de ilk dönemlerin mahsulüdür. Sülemî, Molla Câmî, İbn Bezzâz, Mevlânâ bunların en önemlilerindendir.

Horasan tekke hareketlerindeki kadınların aktif rolü sayesinde Türk İslâm Edebiyatı birikimine birçok eser katılmıştır. İbn Hafîf Hangâhı ve Erdebil Tekkesindeki kadınları konu alan birçok eser kaleme alınmıştır. Bu tecrübe ve eserler Anadolu tasavvuf hareketlerini etkilediği gibi kadın konusunda da ileri bir örneklik ortaya koymuştur. İbn Bezzâz'ın S*afvetü's-Safâ*'sı Horasan sûfî kadınlarından ve onların edebî hayata etki eden sözlerinden oluşmaktadır. Kitapta başka kaynaklarda yer almayan bilge/zâhid kadınların isimleri de vardır. Burada kadın edebiyatının oluşumuna dair en büyük payın tasavvufa ait olduğu söylenebilir.

[268] Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 544, vr. 1b-43b.

Tasavvuf, İslâm'ın zühd ahlâkını sistemleştiren bir disiplindir. İslam'ın ilk yüzyılı zühd dönemi olarak adlandırılmaktadır. Hz. Peygamber'den Hz. Ali'ye ondan da öğrencisi Hasan-ı Basrî'ye intikal eden zühd ahlakının[269] teorik incelikleri, Hasan-ı Basrî'nin Basra'da geliştirdiği düşünce merkezi ile bir ekole dönüşür. Bu ekolde erkekler kadar kadınlar da aktiftirler. Bağdat bu düşünce ile yoğrulmuştur. Daha sonraları önder ve örnek olmuş şahsiyetler bu mirası devam ettirmişler ve sahih bir tasavvuf ve zühd ahlakını günümüze intikal ettirmişlerdir. Kur'ân ve Sünnet, bu ekolün en önemli iki değeridir. Hasan-ı Basrî sekaleyn (iki değer) korkusundan titrerken, Rabiatu'l-Adeviyye mehabbetullahtan titremektedir.[270]

Kadının yaratılışı, konumu, bireysel/toplumsal yaşamdaki hak ve sorumlulukları farklı anlayış ve uygulamalara konu olmuştur. Doğurganlığı sebebiyle kadın Kybele, Artemis, Demeter, Astarte, Isis, Afrodit veya Venüs adlarıyla kimi zaman ilâhlaştırılmış, doğaya olan benzerliği ile doğanın sembolü ve verimlilik tanrıçası addedilmiştir.[271] Eski Türkler'de de kadın iyi bir konuma sahipti. Monogami yaygındı ve eş seçmede kadınların sözüne değer verilirdi. Hakan bilge hatunla birlikte devleti yönetirdi. Kadının kocasından ayrı mal edinme hakkı olduğu gibi sosyal ve dinî hayatta önemli roller üstlenmişti ve dinî merasimlere katılır, başkanlık edebilirdi.[272] Tevrat, İncil ve Kur'ân'da kadın-erkek eşit olarak ele alınmıştır. Genel anlamda görev icabı peygamberler erkeklerden seçilmiş olmakla birlikte

[269] Bk. Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî, Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 104.
[270] Mustafa Altunkaya, *Sûf Hareketi Tarihi,* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 92.
[271] F. Grendon, "Feminism", *The Encyclopedia Americana*, (New York 1928), 11/108.
[272] Ömer Faruk Harman, "Kadın", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2001), 24/82-86.

Hz. Meryem gibi peygamberlerin üstün özelliklerine sahip kadınlar da vardır. İslâm'ın ilk yüzyılında olduğu gibi, kadının bu eşit ve özgür konumu, Horasan ekolünde korunmuştur.

İslâmî Türk Edebiyâtı'nda çok sayıda ârif/bilge kadının biyografilerine yer verildiği gibi kadının yeri ve önemine dair edebiyatın konusu metinler de yazılmıştır. Bu durum İslâm'ın kadını onurlandırıp toplumsal faaliyetlerde aktif ve öncü kıldığını göstermiştir. Mevlânâ bu hususa, kadının aktifliği ve üretkenliği zaviyesinden bakmış, kadını maşuk olarak değil Hakk'ın Hâlık sıfatının tecellisi olarak görmüştür:

پرتو حق است آن معشوق نیست / خالقست آن گویا مخلوق نیست

Hakkın tecellisidir o, sevgili değildir / Yaratılmış değil de sanki yaratandır o [273]

İbn Bezzâz, *Safvetü's-safâ*' veya nâm-ı diger *Mevâhibü's-seniyye fî menâkıbi's-Safeviyye*'si 14. Yüzyılın biyografi kitaplarındandır. Şeyh Safiyyüddin-i Erdebîlî (1252-1334)'nin biyografisi ile birlikte sûfî kadınların biyografi ve sözlerine de yer vermiştir.[274] Zâhid-i Geylânî'nin (ö. 700/1301) öğrencisi (müridi) Safiyyüddin İshak, Safeviyye tarikat hareketinin kurucusudur. Şeyh Safiyyüddîn'in vefatından 24 yıl sonra oğlu Sadreddîn'in isteği üzerine kaleme alınan *Safvetü's-safâ* 1358 yılında tamamlanmıştır. Kitap, şeyhin tekke günlüğü, kerametleri, vefatı, yetkilendirdiği öğrencileri (halife) hakkında geniş bilgi vermiş, sosyo-ekonomik ve siyasal yapı ile toplumsal kültüre ilişkin malumat içermiştir. 12 bölümden oluşan eser, 1542 yılında M. Kâtip Neşâtî-i Şirâzî tarafından Türkçe'ye çevirilmiş, Şah I. Tahmasb'ın (ö. 984/1576) emriyle Ebü'l-Feth-i

[273] Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1952), 2. Baskı, 209-211.

[274] Âzer Ekberzâde İbrâhîmî, Zehrâ İhtiyârî, "Bâzşinaht-ı Nâdire-i Zenân der Safvetü's-Safâ", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Kadın Araştırmaları ve Fars Dili Edebiyatı, S. 40, Bahar 1395: 81-103.

Hüseynî tarafından yeniden düzenlenmiştir.[275] İbn Bezzâz, ileri gelen ahiler ve kadınlardan da söz etmektedir. Kadınların zikir meclislerinde bulundukları, bu toplantıları kimi zaman yönettikleri ve tekkenin idaresini de üstlendikleri bilgisi yer almıştır.

Eserde, diğer kaynaklarda adı geçmeyen kadınlar zikredilir. Bazen tasavvuf ehli kadınlarla ilgili sözlere yer verilir. Şeyh Safiyyüddin onların üstünlüklerinden (keramet) söz ediyordu.

2.5.1. Sûfî Kadınlarla İlgili Kaynaklara Dair

Abdürrahman es-Sülemî'nin (ö. 1021) *Zikrü'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*'ı Emevî-Abbâsî dönemlerinin 82 sûfî kadın biyografisi ve sözlerini ihtiva etmektedir. Ömer Kehhâle'nin '*Alâmu'n-Nisa* adlı kitabı da önemli bir kadın çalışmasıdır.[276] Sûfî kadınlarla ilgili eski kaynaklardan *Hayrâtun hisân* (h.ş. 1304/1925), *Tezkiretü'l-havâtin* (h.ş. 1306/1927), *Cevherü'l-acâib* (h.ş.1392/2013), ve *Riyâhinü'ş-şeri'a* adlı kitaplarda bilgiler yer almaktadır. Ansiklopedilerde de kadın bilim insanlarına, sûfî, şâir ve ârif kadınlara ilişkin bilgiler mevcuttur.[277] *Zenân-ı ferhengsâz-ı cehân* (h.ş. 1378/1999), *Zenân-ı sûfî* (1379/2000), *Zenân-ı ârif* (1385/2006) adlı kitaplar da tasavvufta iz bırakmış kadınların tanınmasında yararlı kaynaklardandır. Meryem Hüseynî'nin *Zen-i sufiyai der rüyâhâ-yı ârifân* (1388/2009), Fars edebiyatında "zen" kelimesinin sembolik anlamlarına dair *Remzperdâzî-yi zen der edeb-i irfânî*

[275] Ethem Cebecioğlu, "İbn Bezzâz", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1999), 19/378-379.
[276] Ömer Rıza Kehhâle, *Alâmu'n-Nisâ fî âlemeyi'l-Arabi ve'l-İslâm*, Müessese Risale, Kahire 2011.
[277] Hülya Küçük, Semih Ceyhan, "Râbiatü'l-Adeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 34/380-382.

(1388/2009), yine *Nohustîn zenân-ı sûfî* (1385/2006) kitabı dikkat çeken eserler arasındadır. Samed Muvahhid'in *Şeyh Safî* (*Çehre-i asil-i Azerbâycân*) (1381/2002), *Seyrî der tasavvuf-i Âzerbâycân* adlı iki kitabı da bu bağlamda zikredilebilir. Aynı şekilde "*Zen der asr-ı Moğol*" (1388/2009) kitabında bu dönemin bazı siyasetçi kadınları tanıtılmıştır.[278] İmad el-Halil'in *Mucemu Alâmi'n-Nisa fi'l-Kur'âni'l-Kerim*'i[279], Annamaria Schimmel'in *İslam'ın Mistik Boyutları*, *Ruhum Bir Kadındır* gibi kitapları da tasavvuf ve kadın konusunu ele almış son dönem çalışmalarından bazılarıdır. Mesnevî'de kadın konusunu çalışan çeşitli araştırmalar da vardır. Cemalnur Sargut'un *Tasavvuf ve Kadın* kitabı ile Hülya Küçük ve Hatice Çubukçu'nun bu alanda çalışmaları bulunmaktadır.

Horasan Türk İslâm Edebiyatı içinde kadınların rolü, etkinliği ve eserleri konusunda Şeyh Safiyyüddin ve Erdebil tekkesinden söz etmek yerinde olacaktır.

2.5.1.1. Şeyh Safiyyüddin İshak-ı Erdebîlî

Şeyh Safiyyüddin İshak b. Eminüddin Cebrail-i Erdebîlî (ö. 735/1334) 1252'de Erdebil'in Kelhoran Köyü'nde dünyaya gelmiştir. *Safvetü's-safâ*'da "es-Sincânî el-Kürdî" nisbesiyle kaydedilen büyük dedesi Zerrinkülâh Fîrûzşah Azerbaycan'a Diyarbekir'in güneyinde Sincan bölgesinden göç etmiştir.[280] Şeyh Safiyyüddin, aynı zamanda şair bir sûfidir. Rızâ, teslimiyet,

[278] Âzer Ekberzâde İbrâhîmî, Zehrâ İhtiyârî, *Bâzşinaht-ı Nâdire-i Zenân der Safvetü's-Safâ*, 40/Bahar 1395: 81-103.
[279] İmad el-Hilâli, *Mu'cemu Alami'n-Nisai fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2010).
[280] Reşat Öngören, "Safiyyüddin-i Erdebilî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2008), 35/476.

halvet, gönül, Allah'a vuslat gibi kavramlarını[281] gazel ve rübâîlerinde kullanmıştır:

هرگه که رسی به خلوت یار ای دل

از من برسان کلام بسیار ای دل

Yârin halvetine her ulaştığında ey gönül

Benim çok sözlerimi ulaştır ey gönül!

و ان گه خبر از خرابی حالم ده

زنهار ای دل، هزار زنهار ای دل

O vakit benden yıkımımın haberini ver

Zinhar ey gönül! Bin zinhar ey gönül![282]

Şeyh Safiyyüddin, İlhanlı hükümdarları Olcaytu (704-715) ve Ebû Saîd (716-736) dönemlerinde yaşamış ve o denemde Safevîler Türkleşmişlerdir. Soyadlarını Şeyh Safiyyüddin'den alan Safevîler "*Der bâb-ı Safeviyyân*" müellifi Sîverî, Safevî Devleti'nin başından itibaren (1501) Şâh İsmâil'in gücünü mürşid-i kâmil makamındaki şâhtan aldığını belirtir. Bu da Erdebil Şeyh Safiyyüddin tarikatından geçmiştir. Şeyh Safiyyüddin, Erdebil içinde ve dışında 13 binden fazla öğrenci (mürid) edinmiştir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-safâ*'nın yazımını Şeyhin oğlu Sadreddin-i Musâ zamanında tamamlamıştır.[283]

[281] Serap Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufi Görüşleri ve Menkıbeleri*, Marmara Üniversitesi. SBE Basılmamış DT, (İstanbul: 2007), 166.
[282] Müderris-i Tebrîzî, 1346, 3/458.
[283] Âzer E. İbrâhîmî, Z. İhtiyârî, *Bâzşinaht-ı Nâdire-i Zenân*, 81-103.

2.5.1.2. Tasavvuf Metinlerinde Kadın Kelimesi

Sûfî edebî metinleri, kadınlardaki estetiği anne-bebek gibi sembolik anlatımlarla ifade etmektedir. Mevlânâ ve İbn Arabî'de olduğu gibi mürid-üstad arasındaki ilişki, anne-bebek arasındaki duygusallığa benzetilir. Bir annenin bebeğine süt vermesi gibi Şeyh de müridini terk etmez, der.[284] Yine Şeyh Safiy kalbi, nefs-i emmârenin yağmaladığı bir kıza benzetir. Ona göre kız, ancak *lâ ilâhe illallah*'ın yardımıyla esaretten kurtulabilir.[285]

Hicretin ilk yüzyılında kadınlar toplumsal faaliyetlerin içindeydiler. Sahabi kadınları ilim, ticaret, sanat, üretim ve sanayi ile uğraşırlardı. Erkekler ile birlikte çalışmalara katılıyorlardı. Şeyhin vefatından sonra dul bir kadın ağlamış ve şimdi kim bize sahiplik edecek, demişti.[286] Sûfî kadınların rüyada ilham aldıklarına ilişkin rivayetler zikredilmiştir. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf rüya tabir ilminin piri kabul edilir. Sadık rüya kerametin bir çeşididir.[287]

2.5.1.3. Safvetü'-s Safâ'da Zâhide Kadınlar

Tasavvuf tarihinde sâlikler ve şeyhler arasında yüksek makam sahibi sûfî kadınlar da oldukça aktiflerdir. İbn Arabî'nin maneviyet hırkasını kendilerine tevdi edeceği 15 kişiden 14'ü kadındı.[288] Çünkü kadın, ârifler için, Allah'ın sun'unun tecellisidir. Horasan'da Şeyh Safiyyüddin kadınlar adına hangâhlar kuruyor, toplumun bu kesimine önem veriyordu. Erdebil'de Vezir Gıyaseddin'in Hanımının adına bir hangâh tescil

---

[284] İbn Bezzâz, Derviş Tevekkül, *Safvetü's-Safâ*, Tas. G. T. Mecd, (Tebriz: 1373 hş.), 1101.
[285] İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, 584.
[286] İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, 954.
[287] Osman Nuri Küçük, "Muhyiddin İbnü'l-Arabi'ye Göre Rüya Tabiri", *Marife Dergisi*, Kış 2014, 32.
[288] Annamaria Schimmel, *Zen der irfân ve tasavvuf-i İslamî*, trc. F.M.Damğânî, (Tahran: 58.

edilmiş, burası tarikat sâliklerinin sığınağı olmuştu.[289] Horasan ekolü çok sayıda sûfî kadın yetiştirmiştir. Muvahhid, Mama İsmet adında âlim/ârif bir sûfî kadından söz eder. Horasan edebî birikimi içinde adı geçen Devletî Hatun, Şeyh Safiyyüddin'in annesi[290] bilgelik söyleyen, zâhid, muttaki bir şahsiyettir. Şeyh diyor ki: Eğer bir kadının müridiysem annemin müridiyim. Kadınlara şeyhlik verilseydi annem dünyanın şeyhi olurdu.[291]

Şeyh Safiyy'in eşi de Zâhid-i Giylânî'nin kızı Horasan'ın zâhide kadını Bîbî Fatıma'dır.[292] Bîbî Fatıma'nın irşad toplantılarına birçok kadın katılır, kabrine de Makbere-i Hânım denirdi.[293] Ayrıca *Safvetü's-safâ'*da Türkçe bir şiirde Bânû adında bir kadından bahsedilir. Bânû, tasavvufi kişiliği yanında şiirde de yetenekli bir kadındır. Halime ise iş insanıdır. Şeyh Kalender'in oğlu Ahmed'in hanımı da ârif kadınlar arasındadır. Emir Ziyaeddin Kuşçu'nun hanımından da söz edilmektedir.[294] Bağdâd Hâtun (ö. 1335), Kutulg Melik, Satı Big (ö. 1339) ve Kurducîn Hâtun da öncü isimlerdi. Türkler nezdinde kadınların konumu yüksekti. Çünkü Şah fermanlarının üzerinde "Sultanlar ve Hâtunların Fermanı" şeklinde kadın hatunların adları yazıyordu. İbn Battûta *Sefernâme* adlı kitabında bu konuya değinmektedir.[295] Schimmel, zâhid kadınların, tasavvufa yönelmelerini derin dindarlıklarına bağlar.[296]

Emir Çoban'ın kızı Bağdâd Hâtun, güzelliğiyle şöhret bulmuş, Ebû Said ile evlenerek Hüdâvendigâr lakabını almıştı.

---

[289] Âzer E. İbrâhîmî, Z. İhtiyârî, *Bâzşinaht-ı Nâdire-i Zenân*, 81-103.
[290] Ali Asgar Baba Saferî, *Erdebil der güzergâh-ı tarih*, 1350 hş, Tahran, 61.
[291] İbn Bezzaz, *Safvetü's-Safâ*, 92
[292] Mustafa Bahadıroğlu, "Zâhid-i Geylânî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2000), 21/359-360).
[293] Ebu'l-Kâsım Radfer, *Zenân-ı ârif*, (Tahran: Midhat, 1385), 218.
[294] İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, 644-677.
[295] İbn Battûta, *Sefernâme-i İbn Battûta*, trc. M. Ali Muvahhid, (Tahran: Büngâh-ı neşr 1359 hş.), 248.
[296] Annamaria Schimmel, age, 64.

Hayrâtun hisân'da Bağdâd Hâtun'a Ebû Said'in aşırı meyli sebebiyle önemli işlerini havale etmiş, ona Hünkâr (Hüdâvendigâr'ın kısaltılmışı) demişti.[297] Bir başka kadın "Kutulğ Melik" Horasan'ın sûfî öncülerindendi.[298] Tarihçiler onu "Şehrbânû-yi Hoceste" (Şehrin seçkin kadını) olarak isimlendirmişler. Şehrbânû'dan geriye Kirman'da çok sayıda kervânsaray, su kuyusu, okullar ve camiler kalmıştır. *Tezkire-i meşâhîr-i zenân*, *Danişnâme-i zenân* gibi tezkire kitaplarında bu iki kadın hakkında bilgiler yer almıştır. Satı Big de Moğollar arasında eşsiz bir ârif kadındır. 1328'de saltanat tahtına oturmuş, Melike lakabını almış ve iki yıl sonra adına para basılmıştır. Kurdicin Hâtun Horasan âbide kadınlarındandı.[299]

A'lâmu'n-nisâi'l-mü'minât kitabında: "Abeş Hâtûn'un ölümünden sonra kızı Kurduçin Hâtun onun cenazesini Tebrîz'den Şirâz'a getirmiş ve kendi adıyla yaptırdığı medrese (üniversite)'ye defnetmiş ve bütün servetini vakfetmiştir".[300] Kurducin, çok sayıda mevkûfâtı (vakıf eseri) olan bir kadındır. Bunlardan biri uzay bilimlerinde şöhret olan Şahî Medresesi (Üniversitesi)'dir. Kurducin'in Şâhâlem adında bir kızı vardır. Babasının kanının intikamı için annesi ile birlikte Baydu Han'dan ferman alıp ordu ile gece Kirman'a hareket etmiş, şehri muhasara edip ele geçirmişlerdir. Hâce Gıyaseddin Vezir'in hanımı Şeyh Safiyy'in müridlerindendir ve bir Hangâh yaptırmıştır.[301]

---

[297] Enver Konukçu, "Bağdat Hatun", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 1991), 4/444; *İtimadü's-saltana*, 1304 hş.: 77.

[298] Hüseynî, *Nohostin zenân-i sûfî*, (Tehran: İlim, 1385), 1102.

[299] Sadî, Abeş Hâtûn'u medhederken şu kasideyi söyler: (Sadî, 1379: 658): فلک را این همه تمکین نباشد \ فروغ مهر و مه چندین نباشد (Feleğin bu tedbirleri olmasaydı /Mihr u mahın boşluğu böyle olur muydu?

[300] Muhammed Hassun, *E'lâmu'n-nisâi'l-mü'minât*, (Tahran: Daru'l-üsve, 1421), 83.

[301] A. İbrahimi, Z. İhtiyari, *Bazşinaht-ı Nadire-i Zenân,* 68, 93.

Sonuç olarak dünya tarihine yön vermiş zühd ve takva sahibi insanlar arasında Hz. Hacer, Hz. Asiye, Hz. Meryem ve Hz. Fatıma gibi kadınları ilk sırada görmekteyiz. Tasavvuf tarihinin sûfî kadınları, Mekke ve Medine'de etkin idiler. İslam'ın ilk inananı (Hadice) da ilk şehidi (Sümeyye) de bir kadındır. Hz. Peygamber ve ashabın eşleri, Medine mescidinde daima erkeklerle beraber faaliyetlere iştirak ediyorlardı. Bu kadınlar siyasette ve ekonomide de etkinlerdi. Bu da ârif kadınların aktif -etkili olduklarını gösterir. Anadolu Tasavvuf Hareketi, bu etkinin sadece dini yaşamda değil sosyal, kültürel, askeri, siyasi, ekonomik ve sanat alanında da olduğunu göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EDEBÎ TÜRLER VE METİNLER

Edeb kökünden alıp yüz yıldır kullanmaya başladığımız edebiyât kelimesi, sözlükte zerâfetli, incelikli, kurallı, uyumlu metinler anlamındadır. Terim olarak ise duygu ve düşünceleri söz veya yazılı metinle tesirli bir biçimde anlatma sanatıdır. Yüz yıl öncesine kadar bu kavram ile anlatmak istenilenler edeb/âdâb, şiir/eşâr kelimeleriyle anlatılıyordu. 1850'lerden sonra edebî ürünlerin toplamını ifade etmek için kullanılan edebiyât kelimesi, Fransızca littérature kavramını karşılamak için kullanıldığı düşünülebilir.[302] Edebiyât, bir milletin (Avrupa edebiyâtı, Türk edebiyâtı), bir devrin (Tanzimât edebiyâtı), bir sanat veya edebiyat ekolünün (klasik edebiyât) ürettiği edebî mahsuller bütününü ifade eder.

Tür ise, edebiyat eserlerinin biçimlerine, konularına ve teknik özelliklerine göre sınıflandırılmasından ibarettir. Temelde nazım ve nesir olmak üzere biçimsel iki tür vardır. Şekil dışında metin tekniği, konusu ve muhtevası da farklı tür tasniflerini geliştirmiştir. Nazım türü lirik, epik (destânî), dramatik (manzum tiyatro), didaktik, pastoral gibi alt türlere ayrılır. Türk Edebiyâtı klasiğinde genellikle garâmî (lirik) ve hikemî (felsefî-didaktik) diye bir tasnif yapılır. Sözgelimi mesneviler hadiselere dayandığında hikâye-roman türü içinde değerlendirilmektedir.

302 Mustafa Çağrıcı, "Edeb", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1994), 10/412-414.

Şehrengiz, gazavatnâme, surnâme, sâkînâme, kıyafetnâme gibi mesneviler de birer edebî tür olarak nitelendirilebilir. Edebî türleri aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkündür:

Nesir/Düz Yazı: Olay/hadise bildiren yazılar ile fikir yazıları düz yazı kategorisinde ele alınabilir. Hadise Bildiren Yazılar (Masal, Fabl, Hikâye, Roman, Destan, Efsane, Anı, Günlük, Tiyatro, Tekerleme); Fikir Yazıları ise (Makale, Deneme, Söyleşi, Fıkra, Eleştiri, Nutuk, Bildirme Yazıları, Biyografi, Otobiyografi, Haber, Röportaj, Seyahatnâme, Mektup, Dilekçe, Tutanak, İlan, Reklam, Bilmece) türlerini ihtiva eder.

Nazım: Bu da alt türleriyle birlikte şiir türünü oluşturur. Şiir alt türleri ise (Lirik/Duygusal Şiir, Epik/Destansal, Didaktik/Öğretici Şiir, Pastoral/Doğa Şiir, Hiciv/Satirik Şiir, Mani) şeklinde tasnif edilebilir.

3.1. Türk İslâm Edebiyâtı'nda Türler

Horasân İslâmî Türk edebiyâtının temel özelliği, İslâm'ın ana kaynağına ihsân[303] düzeyindeki bağlılığıdır. Horasan'ın sağlam temelleri, sekülerleşme eğilimlerine itiraz eden ve sünnet-i seniyyenin hafife alınmasına rıza göstermeyen suffe ashabı tarafından atılmıştır. Medine İslâm düşüncesinin Kûfe, Basra üzerinden Horasan şehirlerinde din, İslâmlaşma sonrası edebi hayatın temel ilham kaynağı olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı edebiyatı, kuruluş ve gelişme dönemlerinde İslâmî muhteva ve içeriğe sahiptir. Telif edilen kitaplar besmele, hamdele, salvele ile başlar dua ve münacaat cümleleriyle hitam bulur. Manzum eserler ise önce tevhidle başlar, münacaât ve nât ile devam eder.

[303] "الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك"/İhsan; Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmendir. Sen O'nu görmüyorsan da O seni görüyor" meşhur hadisindeki düzey.

Türk İslâm Edebiyatı'nda ele alınan konular İslâm'ın ilke ve değerleriyle alakalı meselelerdir. Ayrıca Horasan Aydınlanması (tecelli)'nın Tasavvuf Klasikleri de manzum ve mensur tarzıyla Türk İslâm edebiyatına konu olmuşlardır. Kaside, mevlid, ilâhi, nefes, sohbet, devriye, mesnevî, şatah, hikem, erkân, menâkıb, vasâya ve velâyetnâmeler büyük bir edebî birikim oluşturmuştur. Fetihnâme, gazavât, cenknâme, fütüvvetnâme, âhi nizamnâmeleri de sosyal hayatı, üretim ve sanayiyi ilgilendiren edebî metinlerdir. Bütün edebî metinler, bir yönüyle Kur'ân ve Sünnet'ten beslenirken bir yönüyle de sanatkâr, şair ve müelliflerin biyografilerini yanısıtırlar. Burada çok zengin bir edebi mirasa sahip olduğumuz açıkça görülmektedir. Biz şu ana kadar bu zengin mirasın doğru düzgün envanterini bile tam olarak çıkarabilmiş değiliz. Arşivlerin yazılı olduğu diller ile bugünkü araştırmacılırımız dili arasındaki büyük boşluk bir yana arşivlerimizin kurtuluş savaşlarında yağmalanmış olması gibi bir büyük sorun ile de karşı karşıyayız.

3.1.1. Allah (cc) İle İlgili Edebî Türler

Türk İslâm Edebiyatının temel konularından biri, sıfatları ve isimleriyle bizzat Allah (cc)'tır. Tevhid, Esmâü'l-hüsnâ ve Münacât türleri sadece Allah'ın isim ve sıfatlarını konu alan müstakil eserlerdir. Bununla birlikte diğer bütün eserlerde ve türlerde kitaba besmele, hamdele, salvele ile başlanıp dua ile sonlandırılması çok büyük bir edebi gelenek oluşturmuştur. Bütün yazar ve şâirler tevhid, hamd ve ilticasını beyan etmişlerdir.

Türk İslâm Edebiyatı'nın Allah ile ilgili edebi birikim, diğer kültür ve edebiyatlardan çok daha muazzam bir yekün oluşturmuştur. Allah Allah! Hay Allah, inşallah, maşallah, alimallah, evvelallah, maazallah, iyazu billah, hafizanallah, Allah adamı, Allah dostu, Tanrı misafiri, Allah bir Peygamber hak, Allah bilir,

Allah dağına göre kar verir, Allah'tan ümit kesilmez ve daha birçok Allah cc ile ilgili deyim, atasözü ve hikmetler müstakil bir kitabın konusu olacak kadar çoktur. Bütün bunlar Türk İslâm Edebiyatı'nın Horasan düşünce merkezinde hangi boyutlarda bir uygarlık üretildiğinin günlük dilimize yansıyan işaretleridir.

3.1.1.1. Esmâ-i Hüsnâlar

Esmâ-i Hüsnâ, isim kelimesinin çoğulu esmâ/isimler ile hüsnâ/güzel sıfatının terkibinden oluşmuş güzel isimler demektir. Allah'ın güzel isimlerini konu edinen müstakil eserler bu isimle anılırlar. Allah'ın en çok zikredilen isimleri örneğin er-Rahmân 162, er-Rahîm 147, Semi' 20, el-Alîm 32 kez Kur'ân-ı Kerîm'de tekrar edilmiştir. Esmâü'l-Hüsnâ terkibi ise Kur'ân-ı Kerîm'de dört âyette geçmektedir. " وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ/Bütün güzel isimler Allah'ındır. Allah'ı onlarla çağırın. Bırakın Allah'ın isimlerini reddedenleri, yaptıklarının karşılığını görecekler".[304] " قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا/İster Allah, ister Rahman diye çağırın bütün güzel isimler O'nundur. Namazda pek yüksek sesle okuma, pek de sesini kısma, ikisinin arasında bir yol seç".[305] " اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى/Allah'tan başka ilah yoktur. Bütün güzel isimler O'nundur".[306] " هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ/O Allah yaratan, var eden, şekil verendir. En güzel isimler O'nundur. Tesbih eder O'nu ne varsa göklerde ve yerde. O'dur güçlü ve hikmetli olan".[307] Kur'ân-ı Kerim'de isimlerinin sayısı verilmese de en güzel isim ve sıfatların Allah'a

[304] A'râf 7/180.
[305] İsrâ 17/110.
[306] Tâhâ 20/8.
[307] Haşr 59/24.

ait olduğu; sözün, estetiğin ve güzelliğin kaynağının ilahi olduğu vurgulanmaktadır.

Tirmizi hadisinde Allah'ın isimleri şöyle sıralanmaktadır: إن لله تسعة و تسعين اسماء من احصاها دخل الجنة هو الله الذي لا إله الا هو الرحمن " الرحيم الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار المتكبر الخالق البارئ المصور الغفار القهار الوهاب الرزاق العليم القابض الباسط الخافض الرافع المعز المذل السميع البصير الحكم العدل اللطيف الخبير العظيم الغفور الشكور العلي الكبير الحفيظ المقيت الحسيب الجليل الكريم الرقيب المجيب الواسع الحكيم الودود المجيد الباعث الشهيد الحق الوكيل القوي المتين الولي الحميد المحصي المبدئ المعيد المحي المميت الحي القيوم الواجد الماجد الواحد الصمد القادر المقتدر المقدم المؤخر الأول الآخر الظاهر الباطن الوالي المتعالي البر التواب المنتقم العفو الرئوف مالك الملك ذو الجلال و الإكرام المقسط الجامع الغني المغني المانع الضار النافع النور الهادي البديع الباقي الوارث الرشيد الصبور/*Allah'ın 99 ismini ihsâ eden (ezberleyip hayatına uygulayan) cennete girer. O, kendisinden başka ilah olmayan Allah'tır; O, Rahmân, Rahîm, Melik, Kuddûs, Selâm, Mü'min, Müheymin, Azîz, Cebbâr, Mütekebbir, Hâlık, Bâri', Musavvir, Gaffâr, Kahhâr, Vehhâb, Rezzâk, Fettâh, Alîm, Kâbid, Bâsıt, Hâfıd, Râfi', Muiz, Müzîl, Semî', Basîr, Hakem, Adl, Latîf, Habîr, Halîm, Azîm, Ğafur, Şekûr, Alî, Kebîr, Hafîz, Mukît, Hasîb, Celîl, Kerîm, Rakîb, Mucîb, Vâsi', Hakîm, Vedud, Mecîd, Bâis, Şehîd, Hakk, Vekîl, Kavî, Metîn, Velî, Hamîd, Muhsî, Mubdi', Muîd, Muhyî, Mumît, Hay, Kayyum, Vâcid, Mâcid, Vâhid, Samed, Kâdir, Muktedir, Mukaddim, Muahhir, Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın, Vâlî, Muteâlî, Berr, Tevvâb, Muntakim, Afuv, Gafûr, Raûf, Mâlike'l-mülk, Zülcelâli ve'l-ikrâm, Muksit, Câmi', Ğanî, Muğnî, Mâni', Dârr, Nâfi', Nur, Hâdî, Bedî', Bâkî, Vâris, Raşîd, Sabûr'dur.*[308]

Hz. Peygamber'in bu üstün sözüne göre; Allah'ın en güzel isimleri 99'la sınırlı değildir, başka isimleri de vardır. Burada vurgulanan husus; 99 ismi sayan/hıfzeden/yaşayan kimsenin cennete gireceğidir. Peygamber (s) şöyle dua eder: "*Allahım! Sana kendine verdiğin her isimle ve gayb ilminde olup kullarının*

[308] Tirmizî, *es-Sünen*, "Deavât" 82 [no:3430]; İbn Hibbân, Sahîh, 3/88.

bilmediği isimlerinle yönelirim."[309] Yine: "*Allahım! Senin övgünü saymakla bitiremem; Sen kendini nasıl sena ettiysen öylesin*."[310] Allah'ın 1000 veya 1001 ismi olduğu veya Esmâ-i Hüsnâ'yı rakamlarla sınırlandırmanın mümkün olmadığını söyleyenler de vardır. Nitekim Allah'ın zâtı tek, isim ve sıfatları ise sonsuzdur.[311] Allah'ın 99 isminin hangileri olduğu, adeta Ramazan ayı içinde Kadir Gecesi'nin saklandığı gibi saklanmıştır.[312]

Bu âyet ve hadisleri esas alarak şairler manzum eserler telif etmişlerdir. Türk edebiyatında Şeyhoğlu Mustafa (ö. 1414), İsâ Saruhânî (ö. 1559), Ahmed Şâkir Paşa (ö. 1899) ve İzmirli (Bıçakçızâde) İsmail Hakkı (ö. 1946)'yı zikredebiliriz.

Yâ Vâcid

Şu dilde hâzır ola nâm-ı Vâcid
Zarar virmez ana gammaz u hâsid
Bununla bâtıl olur sihr-i sâhir
Bununla fâsid olur mekr-i mâkir
'Asâdur bu ol ejderhâ gibidür
Ki Fir'avnî ve Mûsâ gibidür
'Aded on dört ola sâ 'at Zühalde
Bu tertîb üzre ola her mahalde

Yâ Halîm

Halîm ismin süren gamgîn, olur şâd
Halîm'dir eyleyen mahbûbı âzâd
Halîm'dir men eden zâlimde zulmü
Halîm verir gazab vaktinde hilmi

---

309 Ahmed, *el-Müsned*, I/391, 452.
310 Müslim, *es-Sahih*, "Salât" 222 (no:487).
311 Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, 16/178; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 11/207.
312 Fahreddin er-Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât şerhu Esmâillahi teâlâ ve's-sifât*, 78.

Sürüpdür Hazret-i Musa halîmi
Kim oldur Hazret-i Hakkîn Kelîm'i
Olupdur sihr u sâhirden emin ol
Gel imdi sen de sür cânâ emin ol
Halîm olur süren vu sürülen hem
Onunla sâhir iman buldu ol dem [313]

3.1.1.2. Tevhidler

Tek ve bir olmak anlamında vahd (vahdet) kökünden türeyen tevhîd "birleştirmek, bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek"tir. Tevhidin karşıtı şirk yani Allah'a ortak kabul etmektir.[314] Türk İslâm Edebiyatı'nda ise tevhid, Allah'ın varlığı ve birliğini anlatan manzum eserlere verilen addır. Tevhidnâme veya yalnız tevhidlerde Allah'ın sıfatları, kudretinin sonsuzluğu, zatının her türlü keyfiyet ve teşbihten beri olduğu şiirlerle anlatılır. Allah'ın azameti, kudret ve yüceliği karşısında insanın acizliği ve fakirliği de tasvir edilir. Tasavvuf düşüncesinde tevhid, bahsi varlık bahsinde ele alınır. Hamid Hamdî-i Vânî el-Malatî'nin (ö. 1955) şiirlerinde tevhid ve ilahi sıfatlar şöyle tasvir edilmektedir:

Öyle vasi' ki bulunmaz ğayeti
Şâmil olmuş arş u nârı cenneti

Yer ve gök dünya ve ukba ândadır
Birçok avâlim anın sathındâdır

Çün vedi'a kıldı ruha ol kerim
Hâkim etdi âlem-i şer'e Hâkim

Bir erike kurdu Mevlâ-yı Ehad
Ol erike oldu işte bu cesed

---

313 İbn İsâ Saruhânî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*. hzl. Numan Külekçi, Ankara: Akçağ Yayınları 1997, 116.
314 Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Tarîfât* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1413/1992, 96.

Der ki bunda hikmeti infaza gel
Nefs ile şeytan ile eyle cedel

Hak Tealadan gelince bu hitab
Sem' u ta'at etti ruh-i müstetab

Geldi ruha Hak Teâladan ilm
Öyle sancak görmemiş Cemşid-i Cem

İsmini Tevhid kıldı benâm
Aldı ol demde anı ruh-i enâm

Girdi bir iklime ismi i'tikâd
Anda mahfuz oldu iman-ı ibâd

Bir şehr buldu anın sathında hem
İsmine zahir dedi verdi ilm [315]

İbnü'l-Arabî'nin (ö. 1240) vahdet-i vücûd fikri ile İmam Rabbânî'nin (ö. 1624) vahdet-i şühûd fikrinin işlendiği manzum tevhidler vardır. Bunlar genellikle kaside nazım şekliyle yazılmışlardır. Ancak ilahilerde kullanılan koşma nazım şeklinin yanında gazel, tercî-i bend, terkîb-i bend, kıta gibi diğer nazım biçimleri de kullanılmıştır. Günümüzde bu türde şiirler yazılmaktadır.[316] Şâir Kanûnî'den şu mesnevi tarzı tevhid bahislerinin yer aldığı şiirleri görelim:

Sakın aldanma cihana olmasun sende gurur
Ne kadar devlet bulursan kendüzüni anla mür

Her ne denli derd ü mihnet kim gele eyle kabûl
Hîç işitmedin mi kim dünya degül cây-ı huzûr

[315] Mevhibe Altunkaya, *Zübdetü'l-İrfân fî Tedkîki'l-İtkân'ında Vahdet-i Vücûd Risâlesi*, Ankara SBE Yayınlanmamış YL Tezi, 2017, 30.
[316] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 113.

Eyleme kibr ü hased merdûd olan şeytana bak
Zühdüne tayanma gel gör n'oldu Bel'am-ı Ba'ûr

Sabr kıl kim sabr-ıla derler koruk helva olur
Gitmesün hergiz dilinden zikrin olsun ya Sabûr

Çirk-i dünya ile olmuştur mülevves bu gönül
*Cehd kıl **tevhid** ile onun yirine tola nûr* [317]

Eyledi dünyayı zemm ol Halık-ı perverdigâr
Didi her kim ahiret isterse bakmaz ol yana

Ceng olur ah eyledükçe bu gönül ayinesi
*Lik **tevhid** eylesem ol dem hemen bulur cila*

Yime dehrin ni'metini aldanırsın hırsıla
Anı çok yiyen olur elbetde âhir imtilâ

Ey Muhibbî cürm ü isyanında oldun mu'terif
Ümmete kesme ümid eyler şefa'at Mustafa [318]

Yar kıldın kimini tevhid dilinden gitmeyip
Kimini merdûd edip kimini ağyâr eyledin

Güller ile gülşen içre hâr[ı] kıldın hem-nişîn
Geceler ta subha dek bülbülleri zâr eyledin

Zâhide erzânî kıldın kevser ü hûr u beheşt
Bu Muhibbî'yi şükür tâlib-i didâr eyledin [319]

---

317 Kanunî Sultan Süleyman, *Muhibbî Dîvânı*, 416.
318 Kanûnî, *Muhibbî Dîvânı*, 175.
319 Kanûnî, *Muhibbî Dîvânı*, 931.

3.1.1.3. Münâcâtlar

Fısıldamak, kulağa bir şey söylemek anlamına gelen münâcât, Arapça ne-ce-ve kötünden türemiştir. Türk İslâm Edebiyatı'nda Allah'a dua ve iltica ihtiva eden mensur veya manzum şiirler bu kategoride değerlendirilmişlerdir. Gücün ve egemenliğin yegâne kaynağı Allah'tır. Münâcâtlarda acz ve fakr hali esastır. Zira insan Allah karşısında acz ve fakrını görerek Allah'a iltica eder.

Münâcâtlarda işlenen fakr kavramı, tasavvuf edebiyatında sıkça kullanılır ve Allah'tan başka hiçbir varlık karşısında muhtaç olmama hâl ve bilincini ifade eder. Fakîr, sûfî yerine kullanılan kelimelerdendir. Fakîr veya çoğulu fukârâ, maddi varlığı olmayan kimse değil, gerçekte sahip olduklarının asıl sahibinin kendisi olmadığı şuuruna sahip olup münâcât halini yaşayan kimsedir. Zühd şairleri Allah'a iltica ederken kaside nazım şeklini kullanır, âyet ve hadis lafızlarından yararlanırlar. Münacâtların tazarru'nâme denilen düz yazı (nesir) dâhil farklı nazım şekilleri de vardır.

Münâcât, İslâmlaşma sürecinde Türk edebiyatına intikal etmiştir. Kutadgu Bilig'in başındaki tevhidde münâcât vasfı olan beyitler vardır. Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'indeki 6. hikmet bir münâcâttır. Anadolu'da Ahmed Fakih, Sultan Veled'in münâcâtları tasannu ve tekellüften uzak üslûbuyla kaleme alınmış örneklerdir. Divan şairlerinin hemen hepsi münâcât yazmıştır. Ahmed-i Dâî, Şeyhî, Ali Şîr Nevâî, Adlî, Fuzûlî, Muhibbî, Bahtî, Azmîzâde Hâletî, Nef'î, İsmetî, Nâilî, Necîb, Esrar Dede, Nevres gibi şairlerin çok güzel münacâtları vardır. Mutasavvıf şairlerin münâcât yazma temayülü divan şairlerine göre daha çoktur. Yûnus Emre, Dede Ömer Rûşenî, Eşrefoğlu Rûmî, Kemal Ümmî, Seyyid Nizamoğlu, Niyâzî-i Mısrî, Sezâî-yi Gülşenî, Kuddûsî ve Ahmet Remzi Akyürek gibi sûfî yazarlar lirik münâcâtlar sürûd

etmişlerdir. Türk musikisindeki temcîd ve münâcâtların güfteleri bu şairlerin eserleridir. Âşık edebiyatında da görülen münâcâtın en çok eser veren şairi Sivaslı Sûzî'dir.

Türk edebiyatının Batı etkisinde yenileşmesiyle birlikte münâcât yazma geleneği farklı bir şekilde devam etmiştir. Tanzimat sonrasında münâcât yazan şairlerde teslimiyetin ve tevekkülün yerini şahsî şüpheler alır. Millî felâket zamanlarında kaleme alınan ve millî meseleleri ön plana çıkaran münâcâtlarda gelenekten ilham alınmakla beraber -Şinâsi, Ziyâ Paşa ve Mehmed Âkif (Ersoy) gibi şairlerde görüldüğü gibi- bazan yalvarma ve taleplerin taşkın bir şekilde seslendirildiği, sonra da bu ifadelerden duyulan pişmanlığın dile getirildiği görülmektedir. Modern Türk edebiyatında münâcât yazma geleneği çağdaş şiir anlayışı ile yenilenerek devam etmektedir.

Münâcât

Bu yaşa erdirdin beni, gençtim almadın canımı
ölmedim genç olarak, ölmedim beni leylak
büklümlerinin içten ve dışardan
sarmaladığı günlerde bir zamandı
heves ettim gölgemi enginde yatan
o berrak sayfada gezindirsem diye
ölmedim, bir gençlik ölümü saklı kaldı bende.
Hata yapmak fırsatını Adem'e veren sendin
bilmedim onun talihinden ne kadar düştü bana
gençtim ve ben neden hata payı yok diyordum hayatımda
gergin bedenim toprağa binlerce fışkını saplar idi
haykırınca çeviklik katardım gökyüzüne
bir düşü düşlere dalmaksızın kavrayarak
bulutu kapsayarak açmadan buluta içtekini
tanıdım Ademoğlu kimin nesiymiş
ter döküp soru sormak nereye sürüklermiş kişiyi.
Çeşme var, kurnası murdar

yazgım kendi avcumda seyretmek kırgın aksimi.
Gençtim ya, ne farkeder deyip geçerdim
nehrin uğultusu da olur, dalların hışırtısı da
gözyaşı,çiğ tanesi, gizli dert veya verem
ne fark eder demişim bilmeden farkı istemişim.
Vay beni leylak kokusundan çoban çevgenine
arastadan ırmaklara çarkettiren dargınlık!
Yola madem çöllerdeki satrabı yalvartmak için çıkmıştım
hava bozar, yüzüm eğik giderdim yine
yaza doğru en kuduzuyla sürüngenlerin sabahlar yola devam ederdim.
Bir yakış, bir yanış tasarımı beride
öte yakada bir benî adem
her gün küsülü kaldık.
Bunca yıl bu gücenik macera beni tutuklu kılan
artık bu yaşa erdirdin beni, anladım
gençken almadın canımı, bilmedim
demek gökten ağsa bile tohum yürekten düşecekmiş
çünkü hataya bağışık büyük hatadan beri nezaret yer
çiğ tanesi sanmak ne cüret, gözyaşıymış
insanın insana raptolduğu cevher.
Şimdi tekrar ne yapsam dedirtme bana yarabbi
taşınacak suyu göster, kırılacak odunu
kaldı bu silinmez yaşamak suçu üzerimde
bileyim hangi suyun sakasıyım ya rabbelalemin
tütmesi gereken ocak nerde? [320]

Münâcât-ı Bedîa

Bismillahirrahmanirrahim

Sana ma'lûm zamirim yâ Rabb
Bir tehî-dest fakírim yâ Rabb

[320] İsmet Özel, *Münacât*, https://www.muharrembalci.com/siirler/paylasim/99.pdf 03.02.2021

Eylerim zâtına arz-ı hâcât
Sensin Allâhu refîu'd-derecât

Ezelîsin ebedîsin yâ Rabb
Cümlenin mu'temedisin yâ Rabb

Vahdet-i zâtına her şey bürhân
Birsin ey Pâdişah-ı pâdişahân

Müteâlî Mütekebbirsin Sen
Bilirim her şeye Kâdirsin Sen

Müsteşârınla vezîrin yokdur
Ferdsin misl ü nazîrin yoktur

Şânını cümleden a'lâ bilirim
Seni bir Hazret-i Mevlâ bilirim

Eyledin Sen bana bî-had insân
Cümle a'zâlarım etsek de lisân

Edemem şükrünü aslâ îfâ
Diyemem ağlayarak vâ-hayfâ

Sana nazmen de kulun minnet eder
Yok akîdemde halel zerre kadar

Hamdulillâh beni etdin İslâm
Et ubûdiyyet ile kaddimi lâm

Eyleme nefs ü hevâya mağlûb
Beni cürmüm ile etme mahcûb [321]

[321] Yusuf Yıldırım, *Fazlullah Moral'ın Münâcât-ı Bedîa Adlı Eseri*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD), XIX, 2 (15 Aralık 2015), 81 - 110

İbrahim Şinâsî Efendi Münâcâtı

Bitmez mi bu inkisâr yâ Rab!
Yetmez mi bu hâr hâr yâ Rab!

Me'yûs u melûl ü zâr yâ Rab!
Çok çekti bu hâksâr yâ Rab!

Ey dergehi cümlenin penâhı
Mevcûdâtın vücûdgâhı

Yokluklar içinde var olan Hak!
Zâtiyyet-i Kibriyâ-yı mutlak

Sensin o hakîkatü'l-hakâyık
Her cilvene Hak denilse lâyık

Halk eylediğin senin müsellem,
Âdemlerden ziyâde âlem.

Kulunun za'fına nisbet çoğ ise noksânı
Ya anın kahrına gâlib mi değil ihsânı

Sehvine oldu sebeb 'acz-i tabî'î kulunun
Hem O'dur 'âlem-i ma'nîde şefî'î kulunun

Beni 'afv etmeğe fazl-ı ilâhîsi yeter
Sanma hâşâ kerem-i nâ-mütenâhîsi biter

Bî-nihâye keremi 'âleme şâmil mi değil
Yoksa 'âlemde kulu 'âleme dâhil mi değil

Eder 'isyânıma gönlümde nedâmet galebe
N'eyleyim yüz bulamam ye's ile 'afvım talebe

Ey Şinâsî! İçimi havf-i İlâhî dağlar
Sûretim gerçi güler, kalb gözüm kan ağlar [322]

3.1.2. Peygamber'i (s) Konu Edinen Edebî Türler

Türk İslâm Edebiyatı'nda en çok üzerinde durulan konu Hz. Peygamber ve Medine İslâm Düşünce merkezinin peygamber sevgisi (Sünnet-i Seniyye) olmuştur. Onun doğumu, isim, şemâil, suret, mucize, mirac, gazavât, hicret, şefaat ve hadis-i şerifleri şairin münacaat ettiği ve hakkında eser verdiği hususlardır.

Hz. Peygamber'in hayatına ilişkin bu temel konular, her hangi bir gazel veya mesnevîde, münacaat edilen temel kaynaktır. Buradan anevî ve lafzî iktibas yapılarak manzum-mensûr eserler telif edilmiştir. Horasan Türk İslâm Edebiyâtı'nda esma-i nebi, siyre, mevlid, miracnâme, mucizenâme, gazavât, hilye, şemâil, hicretnâme, şefaatnâme, 40 hadis, 100 hadis ve 1000 hadis gibi eserler yazılmış, bir na't türü ortaya çıkmıştır. Na't, mevlid, hiyel ve kırk hadislere ilişkin birçok örnekler verilebilir.

Hz. Peygamberle alakalı edebiyatın teşekkülünde ona olan sonsuz ve samimi bir muhabbet ve aşkın tesiri oldukça rol oynamıştır. O, habibullah sırrının mazharı olarak aynı zamanda habib-i ibad olmuştur. Dolayısıyla bazı âşıkâne şiirlerinde güzellik ülkesinin padişahı, yani sevgiliden maksat hadd-i zâtında Hz. Peygamber'dir. Zira o asla solmayan bir gül, emsali bulunmayan ebedi bir sevgilidir. Hiçbir sevgili onunla mukayese edilemez. Her ne kadar na't tabiri diğer peygamberler, hülafa-i râşidîn, sahâbe-i güzin, mevlânâ ve benzerleri için kullanılmışsa da daha

[322] Adem Çalışkan, *Bir Tür Olarak Münâcât ve İbrahim Şinâsi Efendi'nin Münâcâtı'nın Tahlili*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 43 Nisan 2016.

çok Hz. Peygamber medhinde ve vasfında yazılan ve ona olan tarifsiz sevgiyi dile getiren şiirlere denmiştir. Bunlar, mürettep eserlerin başında bir veya daha fazla olarak münacaaatlardan sonra yer almakla birlikte divan içinde herhangi bir gazel, nat nevinden olabildiği gibi müstakillen de pek çok na'tlar ve ilahiler yazılmış ve bestelenmiştir. Fuzûlî'nin su kasidesi ile Şeyh Gâlib'in müseddesi en tanınmış na'tlardandır. Yer yer na'tlarla müşterek karakter göstermekle birlikte istişfâ nev'inden şiirler de münacaât ve istimdat mahiyetindeki manzumelerdir.[323]

Sultân-ı Rüsül Şâh-ı mümeccedsin efendim
Bîçârelere devlet-i sermedsin efendim
Dîvân-ı İlâhîde serâmedsin efendim
Menşûr-i «Leamrük»le müeyyedsin efendim

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim

Tâbişgeh-i ervâh-ı mücerred güherindir
Mâlişgeh-i ruhsâr-ı melek hâk-i derindir
Âyine-i dîdâr-ı tecellî nazarındır
Bû Bekr ü Ömer Osman Ali yârlerindir

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim

Hutben okunur minber-i ıklîm-i bekaada
Hükmün tutulur mahkeme-i rûz-i cezâda
Gülbang-i kudûmun çekilir arş-i Hudâ'da
Esmâ'-i Şerifin anılır arz u semâda

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim

[323] Amil Çelebioğlu, "Türk Edebiyatında Manzum Dini Eserler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, 356-357.

Ol dem ki nebilerle velîler kala hayrân
«Nefsî!» deyü dehşetle kopa cümleden efgan
Ye's ile üsâtın ola ahvâli perişan,
Düstûr-i şefâatla şenindir yine meydân

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim

Bir gün ki dalıp bahr-i gam-ı fikrete gittim
Îlden yetirip kendimi bihbudluğa yettim
İsyânımı anıp âkıbetimden hazer ettim
Bu matla'ı irâd eyledi bir seyyid işittim

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim

Ümmîddeyiz, ye's ile âh eylemeyiz biz
Sermâye-i imânı tebâh eylemeyiz biz
Bâbın koyup ağyârı penâh eylemeyiz biz
Biz kimseye sâyende nigâh eylemeyiz biz

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim

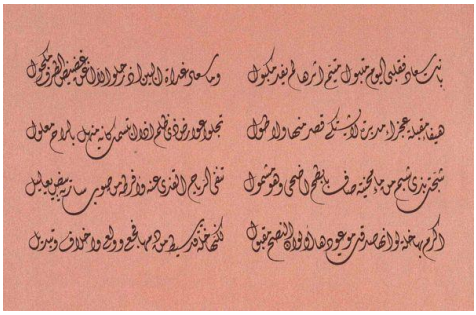
Bîçâredir ümmetlerin isyânına bakma
Dest-i red urup hasret ile dûzaha yakma
Rahm eyle aman âteş-i hicrânma yakma
Ezcümle kulun Gaalib'i pür-cürm bırakma

Sen Ahmed ü Mahmûd ü Muhammedsin efendim
Hak'dan bize Sultân-ı müeyyedsin efendim [324]

[324] Şeyh Gâlib, *Müseddes-i Na't-ı Şerîf-i Nebevî*,

3.1.2.1. Na'tlar

Sözlükte bir şeyi vasfetmek, ondan övgü ile bahsetmek manasına gelen na't edebî bir kavram olarak Hz. Peygamber'i

methetmek için yazılan manzum eserlere verilen addır. Na'tlar Hz. Peygamber'e olan muhabbeti söze/dile getiren muhabbet şiirleri olduğundan, bu şiirlerde bilincin ve ruhun coşkun bir amacı vardır. Bu amaç genellikle Allah'ın elçisinin getirdiği uhrevî (ölümsüz, sonsuz) hukuk, ilke ve değerlerin üstünlüğünün farkına varıp coşan ruhların; reel dünyanın hırs, şöhret ve servete gömülmüş insanlarına vermek istedikleri bir mesaj, bir duygu aktarımıdır. Yine Resulullah'ın sevgisinin Allah sevgisinden ileri geldiği şuuruyla "إن كنتم تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله و يغفر لكم /Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tabi olun ki Allah da sizi sevsin ve bağışlasın"[325] âyetinin müfadı onun şefaati için de na'tlar yazılmıştır. Nitekim Ka'b b. Züheyr b. Rabia (ö. 645) Bânet Suâdu/Kaside-i Bürde'yi yazmak suretiyle mağfiret ile müjdelenmiştir:

بانَت سُعادُ فَقَلبي اليَومَ مَتبولُ / مُتَيَّمٌ إثرَها لَم يُجزَ مَكبولُ
وَما سُعادُ غَداةَ البَينِ إذ رَحَلوا / إلّا أَغَنُّ غَضيضُ الطَرفِ مَكحولُ
هَيفاءُ مُقبِلَةً عَجزاءُ مُدبِرَةً / لا يُشتَكى قِصَرٌ مِنها وَلا طولُ
تَجلو عَوارِضَ ذي ظَلَمٍ إذا اِبتَسَمَت / كَأَنَّهُ مُنهَلٌ بِالراحِ مَعلولُ
شُجَّت بِذي شَبَمٍ مِن ماءِ مَحنِيَةٍ / صافٍ بِأَبطَحَ أَضحى وَهُوَ مَشمولُ
تَجلو الرِياحُ القَذى عَنهُ وَأَفرَطَهُ / مِن صَوبِ سارِيَةٍ بيضٍ يَعاليلُ
يا وَيحَها خُلَّةً لَو أَنَّها صَدَقَت / ما وَعَدَت أَو لَو أَنَّ النُصحَ مَقبولُ
لَكِنَّها خُلَّةٌ قَد سيطَ مِن دَمِها / فَجعٌ وَوَلعٌ وَإِخلافٌ وَتَبديلُ
فَما تَدومُ عَلى حالٍ تَكونُ بِها / كَما تَلَوَّنُ في أَثوابِها الغولُ
وَما تَمَسَّكُ بِالوَصلِ الَّذي زَعَمَت / إلّا كَما تُمسِكُ الماءَ الغَرابيلُ

[325] Âl-i İmrân 3/31.

كَانَت مَواعيدُ عُرقوبٍ لَها مَثَلاً / وَما مَواعيدُها إِلّا الأَباطيلُ
أَرجو وَآمُلُ أَن يَعجَلنَ في أَبَدٍ / وَما لَهُنَّ طِوالَ الدَهرِ تَعجيلُ
فَلا يَغُرَّنكَ ما مَنَّت وَما وَعَدَت / إِنَّ الأَمانِيَ وَالأَحلامَ تَضليلُ
أَمسَت سُعادُ بِأَرضٍ لا يُبَلِّغُها / إِلّا العِتاقُ النَجيباتُ المَراسيلُ
وَلَن يُبَلِّغها إِلّا عُذافِرَةٌ / فيها عَلى الأَينِ إِرقالٌ وَتَبغيلُ
مِن كُلِّ نَضّاخَةِ الذِفرى إِذا عَرِقَت / عُرضَتُها طامِسُ الأَعلامِ مَجهولُ
تَرمي الغُيوبَ بِعَينَي مُفرَدٍ لَهَقٍ / إِذا تَوَقَدَتِ الحُزّانُ وَالميلُ

Türk İslâm Edebiyatı'nda da na't İslamlaşma sonrası ilk kurucu eserlerle birlike yazılmaya başanmıştır. Na'tlar Türkçe'nin her lehçesinde ve her dönemde yazılıp günümüze kadar süregelmiştir. Na'tlar aynı zamanda bestelenmiş, dergâh ve tekkelerde okunmuş, şah beyitleri hattatlarca levhalara nakşedilerek sanatsal alanlara aktarılmıştır. Divanlarda genellikle tevhid ve münacaat türlerinden sonraya alınmışsa da bir kısım divanlarda başlangıç metni na't ile başlatılmıştır. Na'tlar farklı nazım biçimleri ile yazılmıştır. Mesnevî, gazel, kıt'a, terci'-i bend, terkib-i bend, rubâî, tuyuğ ve müfred gibi nazım şekilleri ile yazılan na'tlar da vardır. İslâmî Türk Edebiyatı'nda diğer enbiyâ, evliyâ, ulemâ, hulefâ hakkında da na'tlar yazılmıştır.

Arayı arayı bulsam izini
İzinin tozuna sürsem yüzümü
Hak nasip eylese görsem yüzünü
Ya Muhammed cânım arzular seni

Bir mübârek sefer olsa da gitsem
Kâbe yollarında kumlara batsam
Hub cemâlin bir kez düşde seyretsem
Ya Muhammed cânım arzular seni

Zerrece kalmadı gönlümde hile
Sıdk ile girmişem ben bu hak yola
Ebu Bekir, Ömer, Osman da bile
Ya Muhammed cânım arzular seni

Ali ile Hasan Hüseyin anda
Sevgisi gönülde mahabbet canda
Yarın mahşer günü olur dîvânda
Ya Muhammed cânım arzular seni

Arafat dağıdır bizim dağımız
Anda kabul olur bütün duamız
Medine'de yatar Peygamberimiz
Ya Muhammed cânım arzular seni

Yûnus medh eyledi seni dillerde
Dillerde dillerde hem gönüllerde
Ağlayı ağlayı gurbet illerde
Ya Muhammed cânım arzular seni [326]

3.1.2.2. Mevlidler

Sözlükte doğuş, doğuş zamanı ve doğuş mekânı manasında kullanılan mevlid, edebî ıstılah olarak Hz. Peygamber'in doğuş ile ilgili manzum eserlerini ifade eder. Türkçe mevlid metni hakkında kaynaklarda Süleyman Çelebî'nin *Vesiletü'n-necât*'ından daha eski bir metne rastlanmamıştır. Ahmed Fakîh'in *Çarhnâme*'si, Erzurumlu Mustafa Darir'in manzum ve menzur olarak telif ettiği *Tercüme-i siyer-i Nebî*'si ve Âşık Paşa'nın *Garibnâmesi*'nde mevlidi andıran kısımlar mevcuttur.

Edebiyat tarihimizde ikiyüz civarında mevlid yazılmıştır. Bunlardan bir kısmı Süleyman Çelebî'ye nazire yahut onunla motif açısından benzerlik gösteren eserlerdir. İmam Busîrî'nin *Kaside-i Bürde*'si bu alanda en eski eserlerden biridir: Kaynaklarda *Kaside-i Bürde* adıyla iki kaside yer alır. Burada bürde "hırka" demektir. Dolayısıyla *Kaside-i Bürde* veya *Bürdiyye*

[326] Yunus Emre, *Yunus Emre Divanı*, haz. Burhan Toprak, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi Yayını, İstanbul 2006, 156.

"Hırka Kasidesi" anlamına gelir. Biri na't türünden Ka'b b. Züheyr'in kasidesi diğer mevlid türünden İmam Busiri'nin kasidesi olmak üzere bu iki kaside oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir.[327] Gerek bestelenip tahşiye, ilahi, ezgi olarak seslendirilmek, gerekse en önemli beyitleri hat, tezhib, tezyin sanatları ile tablolara nakşedilmek suretiyle ölümsüzleşmişlerdir.

مولاي صلي وسلم دائماً أبدا / على حبيبك خيــر الخلق كلهم
محمد سيد الكونين والثقليـ / ـن والفريقين من عرب ومن عجــمِ
نبينا الآمرُ الناهي فلا أحـدٌ / أبر في قولِ لا منه ولا نعم
هو الحبيب الذي ترجى شفاعته / لكل هولٍ من الأهوال مقتحم
دعا إلى الله فالمستسكون بــه / مستمسكون بحبلٍ غير منفصم
فاق النبيين في خلقٍ وفي خُلُقٍ / ولم يدانوه في علمٍ ولا كـرم
وكلهم من رسول الله ملتمـسٌ / غرفاً من البحر أو رشفاً من الديمِ
وواقفون لديه عند حدهم / من نقطة العلم أو من شكلة الحكم
فهو الذي تم معناه وصورته / ثم اصطفاه حبيباً بارئُ النسم
منزهٌ عن شريكٍ في محاسـنه / فجوهر الحسن فيه غير منقسم
دع ما ادعته النصارى في نبيهم / واحكم بماشئت مدحاً فيه واحتكم
وانسب إلى ذاته ما شئت من شرف / وانسب إلى قدره ما شئت من عظم
فإن فضل رسول الله ليس لــه / حدٌّ فيعرب عنه ناطقٌ بفم
لو ناسبت قدره آياته عظماً / أحيا اسمه حين يدعى دارس الرمم [328]

3.1.2.3. Hilyeler

Sözlükte güzel yüz, güzel ahlâk, güzel sıfat anlamına gelen hilye; Türk İslâm Edebiyatı'nda Hz. Peygamber'in beden yapısını, fizik güzelliklerini anlatan edebî eserlerdir. Hadislerde zikredilen nebevî özellikleri konu alarak şiirler yazan müellifler bu edebî türü icad edip geliştirmişlerdir. Horasan'da İmam Tirmizî'nin (ö. 892) *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'si, Anadolu'da Hâkânî

[327] Bilal Kemikli, *Türk İslam Edebiyatı*, 116.
[328] İmam Busiri, *Kaside-i Bürde*, Daru'n-nûr, Ürdün 2015.

Mehmet Bey'in (ö. 1606) *Hilye*'si bu türün önemli örnekleridir. Hattatlar da yazdıkları levhalarda bu şemail manzumlarını inşa etmiş veya iktibas ederek türün gelişimine katkı sunmuşlardır. Hafız Osman da hilyeye dair rivayetlerin metinlerini estetik ölçüler içinde levha olarak düzenlemiş böylece hat ve tezhib alanında da hilye türü ortaya çıkmıştır.

Türk İslâm Edebiyatı tarihinde bu edebî tür; hilye-i saadet, hilye-i şerif, hilye-i nebi gibi adlarla anılmıştır. Hz. Ali'den rivayet edilen; "Hilyemi gören beni görmüştür. Hilyemi gören kimse bana muhabbetle bağlanırsa Allah ona cehennemi haram kılar. O kişi kabir azabından emin olur. Mahşer günü çıplak olarak haşredilmez"[329] mealindeki hadis hilye türünün gelişmesini sağlamıştır. Hakânî Mehmet Efendi'nin 1598'de nazmedilmiş 715 beyitlik hilyesi bu türün en yaygın metinlerinden biridir. Şair Muhammed'in *Gülistan-ı Şemail*'i ise en zengin örneklerinden addedilir. Türün 20. asırdaki temsilcisi 1942'de *Hilye-i Fahr-i Âlem* adlı manzum sahibi Mustafa Fehmi Gerçeker'dir. Hâkânî'nin Hilyesinden bir örnek:

La'line vermişidi hüsn ü cemâl
Dişleri iki dizi inci misâl

Şîr-i Hak dedi o mescûd-ı melek
Feyz-i hikmetle tekellüm idicek

Anın ön dişleri ettikçe zuhûr
Zâhir olurdu hemen şu'le-i nûr

Nutka gelse o suhandân-ı selîm
Reşk ederdi kelimâtına Kelîm

329 Mustafa İsmet Uzun "Hilye", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1998), 18/44-47.

Hâsılı ince ve tûlânî idi
Gûyâ rişte-i reyhânî idi

La'l-i can-bahşı olunca gûyâ
İmrenirdi lebine âb-ı bekā

Gülse o iki cihânın güneşi
Yani ol encüm-i evc-i Kureşî

Handeden devlet ile olsa ıyân
Deheninden o mübârek dendân

Yıldırım gibi dırahş eyler idi
Şu'le vu şa'şaa bahş eyler idi

Handesi idi o tebessüm o gülün
Yani sultân-ı gurûh-ı rusülün

İbn-i Abbâs der ol hâss-ı Hudâ
Gülmeye eyler idi istihyâ

Katı şerminden o dînin senedi
Kahkaha eylemedi derler idi. [330]

3.1.2.4. Kırk Hadisler (Erbaîn)

Hz. Peygamber'e ait hadislerden kırk tanesinin bir araya getirilmesiyle oluşan kırk hadis tertibi bir klasik halini almıştır. İkinci asrın sonlarında derlemeler halinde ilk basit örneklerini veren kırk hadis (hadis-i erbain) geleneği Türk İslâm Edebiyatı'nda da çeviri ve şerhlerle gelişmiştir. Bu türdeki eserler hadis-i erbain, şerh-i erbain, çehel hadis veya sadece erbain adlarıyla tesmiye edilir.

[330] Süleyman Berk, "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerîf", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Haziran 2017, S. 51, 20/169–185.

Kırk hadisler tercüme, şerh, garibü'l-hadis sözlüğü eklenmek suretiyle tertib edilirler. Erbaînler manzum olduğu gibi mensûr da olabilirler. Manzum kırk hadislerde hadis metni önce yazılır sonra bir kıt'ada bu hadisin tercümesi ve şerhi yapılmıştır. Tertipte hadis metninin şiirden sonra geldiği de olur. Aşağıda görüldüğü gibi Gelibolulu Mustafa Ali'nin kırk hadisinde ise metin ve tercüme aynı kıt'ada verilmiştir:

Yıkma gönlün kimsenin etme tebah
Beyt-i mamuru kılarsın hak-râh
İşbu mazmuna binaen Mustafa
Dedi: "Kalbü'l-mü'mini arşullah.[331]

Günümüzde bu geleneği sürdüren İsmet Özel ve İskender Pala'nın deneme yazıları ve Alim Yıldız'ın *Kırk Hadis*i'yle devam etmektedir.[332] Kendi çalışmamız da Horasan *Türk İslâm Edebiyâtı'nda Mevâhibü'l-Erbaîn* adıyla yayına hazırlanmaktadır.

[331] Hasan Aksoy, *Gelibololu Mustafa Ali'nin Manzûm Kırk Hadis Tercümeleri*, İstanbul 1961, 60.
[332] Bilal Kemikli, *Türk İslâm Edebiyatı*, 128.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
4. TÜRK İSLÂM EDEBÎ METİNLERİNDEN SEÇMELER

4.1. HİKEMİYYÂT

Hikmet güzel ve derin anlamlı sözler için kullanılır. Genellikle manzum tarzda ve kafiyeli olarak nesilden nesile aktarılan ve yazılı olarak da kayda geçirilen herbiri inci değerindeki tecrübelerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de hikmet, " ادعوا الى سبيل ربك بالحكمة و الموعظة الحسنة/Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır"[333] ayetinde aynı anlamda kullanılmıştır. Hadis-i şerifte ise hikmetle ilgili olarak; " الحكمة ضالة المؤمن أنى وجدها فهو أحق الناس بها/Hikmet müminin yitiğidir, nerede bulursa onu almaya en layık odur"[334] buyrulmuştur.

Ahmed Yesevî (ö. 1166) bu tarz öğütlerine ve Horasan düşüncesini işlediği manzumlarına "hikmetler" adını vermiştir. Burada büyük Horasan Türk İslâm Edebiyâtı birikimi içinde farklı müellif, sûfî, edîb ve şâirlerden hikemiyyât seçmeye çalışacağız. Böylece bu büyük külliyâtın keyfiyetine dair fikir sahibi olmak ve günlük hayatta bu hikemiyyâttan yararlanmak mümkün olacaktır.

[333] Nahl 16/125.
[334] Tirmizi, *Sünen*, İlim, 19; İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 15.

4.1.1. Hikmetlerden Seçmeler

Tecellî şahsın isti'dâdına vabestedir elbet
Ki zişte zişt olur âyine zibâya zibâ
(Lâ)

Bir dilde iki sûz-i muhabbet olmaz
Bir fânûs içre iki şem' etmez câ
(Âgâh Semerkandî, ö. 1728)

Hemân kendin sanır mihnette herkes i'tikâdınca
Felek derler buna, bir kimsenin dönmez muradınca
(Lâ)

Merd-i bî kayda belâkeşliktir ârâm-ı dil
Yoksa çoktan terk ederdim cânı da cânânı da
(Şeyh Gâlib, ö. 1799)

Bir görür mir'ât-i dilde dost ile a'dâyı rind
Eylemez şikeste-hâtır yârı da ağyârı da
(Âgâh Paşa, ö. 1728) [335]

Hâne berduş-i cihanız evi sattık da yedik
Şimdi bir külbe-i virân umarız ukbâda
(Lâ)

Cümleler doğrudur sen doğru isen
Doğruluk bulunmaz sen eğri isen
(Yunus Emre, ö. 1320)

Sen sende iken menzil alınmaz
Bahr olmayınca gevher bulunmaz
(Yunus Emre)

[335] N. Ahmet Özalp, *Bilgelikler Divanı*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 19-21.

Sular hep aktı geçti
Kurudu vakti geçti

Nice han nice sultan
Tahtı bıraktı geçti,

Dünya bir penceredir,
Her gelen baktı geçti.
(Yunus Emre)

Ölenler hayvan imiş
Âşıklar ölmez imiş
(Yunus Emre)

Aşk pazarında canlar satılır
Satarım canımı alan bulunmaz
(Yunus Emre)

Ey beni ayıplayan, gel beni aşktan kurtar
Elinden gelmez ise söyleme fâsid haber
(Yunus Emre)

Kalbini gayrıdan temizle.
Pis eve misafir gelir mi? Utan!
(Nâbî, ö. 1712)

Nakş-ı safâ sahife-i âlemde kalmamış
Bûy-i vefâ hamire-i âdemde kalmamış
(Nâbî, Divân)

Her sineye şâyân değil esrâr-ı muhabbet

يوسف كه به مصر پادشاهی می كرده
می گفت گدا بودن كنعان خوشتر
تحفة الحرمين - نابي

Bir gûne zevkyâb-ı gam-ı fırkat olmuşuz
Kim yâre hasretiz demeye hasret olmuşuz
(Nâbî)

Sakın terk-i edebden kûy-i mehbûb-i Hidâdır bu
Nazargâh-ı ilâhidir, makâm-ı mustafadır bu
(Nâbî)

Ey Muhibbî! Derd-i 'ışka yok mudur dedim devâ
Dediler ölmekten özge yok ona dermânımız
(Muhibbî)

Başda sevdâ cânda zahmet dilde fırkat gözde yaş
Hangi birin diyeyim bin türlü derdim vardır
(Muhibbî)

Müminiz amma erbab-ı hevâyız yâ Resulullah
Âşıkız güya kurbinden cüdayız yâ Resulullah
(Muhibbî)

Aşk mıdır ki, can-ü dil mülkünü yağma eyleyen;
Aşk mıdır sinem içre gelip de cân eyleyen
(Sultan Süleyman-Muhibbî, ö. 1566)

Stanbûl'um, Karaman'ım, diyâr-ı mülket-i Rum'um
Bedehşân'ım ve Kıpçağım ve Bağdâd'ım, Horasân'ım
(Muhibbî)

Ecel gelse, benim neyimi alacak ki?
Can yok; gam alacak değil ya!
(Fuzûlî, ö. 1556)

Bi-vefâdır dâr-ı dünya
Kimseyi şâd eylemez.
(Fuzûlî)

Her kimin var ise zâtında şerâret küfri
Istılâhât-ı ulûm ile müselmân olmaz

Ger kara daşı kızıl kan ile rengîn etsen
Tab'a tağyîr verip la'l-i Bedahşân olmaz

Eylesen tûtîye ta'lîm-i edâ-yı kelimât
Sözü insân olur ammâ özi insân olmaz

Her uzun boylu şecâ'at edebilmez da'va
Her ağaç kim boy atar serv-i hırâmân olmaz
(Fuzûlî, ö. 1556)

Mürîd-i sâkiyem kim lutfı ehl-i zevka dâ'imdür
Ne hâsıl ehl-i zühdün şefkatinden kim müdâm olmaz
Fuzûlî

Aşk aybını bilipsen hüner ey zâhid-i gâfil
Hünerin aybdır ammâ dedigin ayb hünerdir
Fuzûlî

Cân virmeyem mi gurbete kim bîm-i ta'neden
Yâd-ı vatan figânuma sensüz bahânedir
Fuzûlî

Yeter cem' eyle bâr-ı ma'siyet tağyîr-i etvâr it
Hayâ kıl yoh mıdır insâfın ol kim var yetmez mi
Fuzûlî

Gönül yetdi ecel zevk-i ruh-ı dil-dâr yetmez mi
Ağardı mûy-ı ser sevdâ-yı zülf-i yâr yetmez mi
Fuzûlî

Yetdi bî-kesligim ol gâyete kim çevremde
Kimse yok çizgine girdâb-ı belâdan gayrı
Fuzûlî

Men garîb ü râh-ı mülk-i vasl pür teşvîş ü mekr
Men harîf-i sâde-levh ü dehr pür nakş-ı füsûn
Fuzûlî

Dôst bî-pervâ felek bî-rahm devran bî-sükûn
Derd çoh hem-derd yoh düşmen kavî tâli' zebûn
Fuzûlî

Çıhmış ol şûh bu gün tökmeğe kanın görenün
Girme ey göz kerem it kanuma zinhâr menüm.
Fuzûlî

Dutışdı gam odına şâd gördügün gönlüm
Mukayyed oldı ol âzâd gördügün gönlüm.
Fuzûlî

Bülbül gül içün kılanda nâle
Derdine devâ olur mı lâle.
Fuzûlî

Sâkî ne idi bu câm-ı gül-gûn
Kim eyledi hâlümi diger-gûn.
Fuzûlî

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımdan tabîb
Kılma dermân kim helâkım zehri dermânındadır.
Fuzûlî

Çıkarmak itseler tenden çeküb peykânın ol servün
Çıkan olsun dil-i mecrûh peykân olmasın yâ Rab.
Fuzûlî

Sevgiliden bir parça sevgi alıp bana verenler,
Buna karşılık canımı alıp sevgiliye verdiler.
Fuzûlî

Belîg'e nûş-ı camı dest-i lûlfun hoş güvâr eyler
Güzergâh-ı gelûya mevc-i bade hardır sensiz
(Beliğ, ö. 1729)

Dostluk ve düşmanlık, senin bildiğin gibi değildir.
Sen, dünyaya gençlik gözüyle bakma.
(Firdevsî, ö. 1020)

به نام خداوند جان و خرد
کز این برتر اندیشه بر نگذرد

خداوند نام و خداوند جای
خداوند روزی ده رهنمای

خداوند کیوان و گردان سپهر
فروزندهٔ ماه و ناهید و مهر

ز نام و نشان و گمان برتر است
نگارندهٔ بر شده پیکر است
(Firdevsî)

Bildik ki himmet olmayıcak ehl-i hâlden
Esrâr-ı Hak bilinmez imiş kîl ü kâlden
(Nâilî, ö. 1666)

"Mestâne nukûş-ı suver-i âleme baktık
Her birini bir özge temâşâ ile geçtik"
(Nâilî)

Vakfdır mülk olamaz kimseye bu dâr-ı gurur
Olma dil-beste bu vîrâne-i bünyâda
(Nâbî, ö. 1712)

Devlet-i dünyâ ile âkil olur mu şâd-kâm
Ademe vermez ferah gencine bulsa hâbda
(Müverrih Râşid, ö. 1735)

Şirâze-bend-i nazm-ı umûr eylemez felek
Tâ sıkmayınca cendere-i ıztırâbda
(Lâ)

Kul Hoca Ahmed, kulluk içre sâbit olsam,
Zikrini deyip, zâkir olup, Rabb'im desem,
Zikirinde şevklenerek kavrulup yansam,
Bu iş ile yâ Rab, seni bulur muyum?
(Ahmed Yesevî-56. Hikmet, ö. 1166)

Noldu bu gönlüm noldu bu gönlüm
Derd u gam ile doldu bu gönlüm
Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm
Yanmada derman buldu bu gönlüm
(Ahmed Hacı Bayrâm-ı Velî, ö. 1430)

Bir acep deryaya gark oldum onun pâyânı yok
Mübtelâ kim olmuşum bu derdimin dermanı yok
Derdimin dermanı derddir ben onun müştakıyım
Derdi kim bulduysa ol demesin dermanı yok.
(Akşemseddin, ö. 1459) [336]

Bizan ku min yar tu yî
Dil je birindar tu yî

Ez kuştim yekcar tu yî
Çıbkım li min çar tu yî

Bi destî hem yar tu yî
Pir li min kubar tu yî

Ê b'kul u derdân ez im
Mecrûh ji qehran ez im

Ê xurî şêran ez im
Fegiye Teyrân ez im
(Fakih-i Teyrân, ö. 1660)

Sed cewr u cefâ dî bi me naçin ji derê te
Yek ser tu nabatî yû li tab'e megesim ez
(Molla Cezerî, ö. 1640)

[336] Uçman, 1986: 3/27.

Mevlânâ'nın Üveysî Üstâdı Hakîm-i Senâî Gaznevî (ö. 1140)
HADÎKATÜ'L-HAKÎKA-MESNEVÎLER

حکایت روح الله علیه السّلام و ترک دنیا و مکالمهٔ او با ابلیس
Ruhullah (as)'ın Öyküsü, Dünyayı Terki ve İblis İle Konuşması

در اثر خواندهام که روحالله
شد به صحرا برون شبی ناگاه
Kitapta okudum ki Ruhullah (İsa)
Bir gece ansızın sahraya çıktı

ساعتی چون برفت خواب گرفت
به سوی خوابگه شتاب گرفت
Birkaç saat yürüdükten sonra uykusu geldi
Yatacağı yere doğru hızlı bir şekilde yol aldı

سنگی افگنده دید بالش سوخت
خواب را جفت گشت و بیش نتاخت
Bir taş gördü, yastık olarak kullandı
Hemen uykuya daldı, fazla dayanamadı

ساعتی خفت و زود شد بیدار
دید ابلیس را در آن هنجار
Bir saat uyudu, hemen uyandı
Gördü şeytanı o yolda

گفت ای رانده ای سگ ملعون
به چه کار آمدی برم به فسون
Dedi, ey kovulmuş, ey lanetlenmiş
Neden geldin yanıma beni aldatmaya

جایگاهی که عصمت عیسی است
مر ترا کی در آن مکان مأوی است

İsa'nın ismetinin [337] konumu (bilmez misin)
Bu mekânda senin yerin olur mu?

گفت بر من تو زحمت آوردی
در سرایم تصرّفی کردی
Dedi, sen beni zahmete düşürdün
Evimi tasarruf ettin (ele geçirdin)

با من آخر تکلفّ از چه کنی
در سرایم تصرفّ از چه کنی
Neden beni zahmete sokuyorsun
Neden benim evimi sahipleniyorsun

ملک دنیا همه سرای منست
جای تو نیست ملک و جای منست
Bütün dünya mülkü benim evimdir
Bu toprak senin yerin değil, benimdir

ملک من به غصب چون گیری
تو به عصمت مرا زبو نگیری
Benim mülkümü zorla alıyorsun
Beni günahsızlığımla aşağılıyorsun

گفت بر تو چه زحمت آوردم
قصد ملکت بگو که کی کردم
Dedi, ne zaman sana zahmet verdim
Söyle, senin mülkünü ne zaman almak istedim

گفت کین سنگ را که بالش تست
نه ز دنیاست چون گرفتی سست
Dedi, bu taş ki senin yastığındır
Dünyadan değil mi ki yavaşça tutmuşsun

عیسی آن سنگ را سبک انداخت
شخص ابلیس زان سبب بگداخت

[337] Masumluğunun.

İsa, o taşı yavaşça attı
İblis bu sebepten yandı

گفت خود رستی و مرا راندی
هر دوان را ز بند برهاندی
Dedi, kendini kurtardın, beni ittin
Bütün koşanları ipten kurtardın

با تو زین پس مرا نباشد کار
ملکت من تو رَو به من بگذار
Bundan sonra seninle işim olmaz
Sen git, benim mülkümü bana bırak

تا چنین طالبی تو دنیی را
کی توانی بدید عقبی را
Sen dünyaya bu kadar talip olursan
Ahireti nasıl göreceksin !

رَو ز دنیا طمع ببر یکسر
گهرو زرّ او تو خاک شمر
Git, dünyadan beklentini kes tamamen
Oradaki bütün altınları sen, toprak say

خاک بر سر هر آنکه دنیا خواست
مرد دنیاپرست باد هواست
Toprak başına[338] *o kişiye ki dünyaya taliptir*
Dünyaya tapan adam, boşa esen yeldir

هست بسیار خوار همچون گاو
معده چون آسیا گلو چون ناو
Çok alçalmıştır inek gibi
Midesi değirmen iniş borusu gibi

گردد از رای ناصواب و سخیف
خیره بسیار خوار گرد کنیف

[338] Yazıklar olsun.

Akılsız adam yanlış kararlar verir
Zavallı, çok aşağılanır Kenif gibi [339]

نه فلک را فروختی به دو نان
لقمه ده سیر کم مزن بر خوان
Dokuz cihanı sattın iki ekmeğe
On çeyreklik lokmayım, vurma yemek yediğin kaba

تا ترا روزگار چون گوید
لقمه در معده ات برآشوبد
Ta ki sana dünya böyle söyler
Lokma midende başkaldırır

روزگار تو از پی پنداشت
شادی شام برد و اندُه چاشت
Senin dünyan böyle olduğu için
Gece yemeği ile mutlu olup sabahın kahvaltısını düşünür

زان همی رایگان بمیری تو
کز پی لقمه در زحیری تو
Bu nedenle bedavadan ölürsün sen
Çünkü bir lokma için telaştasın sen

هرکه چون عیسی از شره بجهد
از غم باد و بود خود برهد
Her kim ki İsa gibi hırstan kurtulursa
Oldum olacağım derdinden kurtulur

هم نشین زمرهٔ ملک بیند
بام خود پنجمین فلک بیند
Meleklerle aynı sınıfta oturur
Kendi evini beşinci göklere kadar yükselir

اندرین حال پند من بپذیر
تاج و تخت عدو ز ره برگیر

[339] Çocuğun idrarının toplanması için beşik içine konulan kap

Bu durumda benim nasihatimi kabul et
Sana düşman tacı ve tahtı yolundan al

عدوی تست دنیی ملعون
عقل خود را ز دام کن بیرون
Senin düşmanındır dünyaya ait olan lanetli şeyler
Aklını bu tuzaktan kurtar

با که گویم که غافلند از کار
این شیاطین به فعل و مردم سار
Kime söyleyeyim ki işin farkında değiller
Şeytanlar işbaşında, insanlar azapta

چند گویم که نیست یاری نیک
در تو مسموع نیست قول ولیک
Ne kadar söyleyeyim ki iyi bir dost değil
Sen laf işitmiyorsun ancak

فی ذمِ حبّ الدّنیا و منع شرب الخمر
Dünya Sevgisinin Kötülüğü ve Şarap İçmenin Men'ine Dair

می همی خور کنون به بوی بهار
باش تا بردمد ز گور تو خار
Şarap iç şimdi bahar kokusuyla
Bekle ta baş kaldırsın senin mezarından diken

ای چو فرعون شوم گردنکش
از ره آب رفته در آتش
Ey ki Firavun gibi uğursuz ve isyankârsın
Su yolunu takip ederek cehenneme gidersin[340]

چکنی در میان رنج خمار
کار آبی که آتش آرد بار
Neden sarhoşluk azabına dayanıyorsun
Bu öyle bir su ki sonucu ateştir

[340] Firavun'un denizde boğulma hikâyesine işaret etmektedir

زان چنان خون که از لگد ریزند
پس ز تابوت خم برانگیزند
Öyle bir kan ki tekme ile oluşur [341]
Daha sonra tabuttan küp yapılır

نه که زنده شوی گزنده شوی
از لگد مرد های چه زنده شوی
Ne ki canlanırsın, sokan[342] *olursun*
Tekme ile ölmüşsün, nasıl canlanırsın

چون چو شیران به کرد خود نچری
همچو روباه خون رز چه خوری
Aslan gibi kendi emeğinle beslenmediğin için
Tilki gibi üzüm kanı neden içersin

عشق بیرون برد ترا ز خودی
بی خودی را بدان ز بیخردی
Aşk seni kendinden uzaklaştırır
Kendinde olmamayı, akılsızlık bil

با خرد میل سوی مُل چکنی
سپر خار برگ گل چکنی
Akıllı insan şarabı ne yapsın
Dikenin kalkanını, gülün yaprağını ne yapsın

آنکه دارد خرد نخواهد مُل
وانکه باشد حزین نبوید گُل
Onun aklı var şarap istemez
Hüzünlü olan kişi gül koklamaz

از پی هوش برمگردان میل
خاصه مستی و خانه بر ره سیل
Akılın peşinde olmaktan yüz çevirme
Özellikle sarhoş olmak evinin sel yolunda olmasıdır

[341] Şarabın yapılışına işaret etmektedir
[342] Yılan veya akrep.

چون براتی ندارد اندر ره
لاشه خر را به دست دزد مده
Bu yolda sana her hangi bir güvence vermediği için
Eşek ölüsünü hırsıza bırakma

به بُوَد خواجه را در این بازار
وندرین گلشن و درین گلزار
Yakışır mı Ağaya bu pazarda
Bu bağda ve bu gül bahçesinde

کیسه خالی و شهر پر ماتم
شرع خصم و ندیم نامحرم
Kesesi boş ve şehir matem dolu
Kadı düşman ve dost namahrem

کوی پر دزد و زو بعست و پری
تو همی کوک و کو کنار خوری
Sokak hırsız dolu ve sen onunla dolusun
Sen hep kekliği kenar köşede yiyorsun

حزم خود کن که دزدت از خانه است
خازنت خاینست و بیگانه است
Kendine gel ki hırsız evin içindendir
Bekçin haindir ve yabancıdır

تا کی از خویشتن کمی بودن
دلت نگرفت ز آدمی بودن
Ne zamana kadar kendinden daha aşağıda olmak
İnsan olmaktan gönül çevirmekİİ

اندرین سور پر ز شور و شغب
دل پر از غم نشین و مُهر به لب
Bu neşe ve fitne dolu eğlencede
Gönül kaderle dolu ve dudakta mühür

باده خوردی ولیک باهی نه
دوغ خوردی ولیک با کینه

Şarap içtin ancak heyecanın yok
Ayran içtin ancak kin ile

چون شدی مست هستی ای ساده
خیک باده چو خاک افتاده
Sarhoş olduğun zaman ey zavallı
Toprağa düşmüş şarap küpüne benzersin

چکنی باده کاندرین فرسنگ
بار شیشه است و ره یخ و خر لنگ
Ne yapacaksın şarabı ki bu yolda
Yük camdandır, yol buzludur ve eşek aksak

خر لنگ ضعیف و بار گران
منزلت سنگلاخ و تو حیران
Topal eşek güçsüz, yük ağır
Yolun taş dolu, sen şaşkın

راه تاری چراغ بی روغن
باد صرصر تو بادخانه شکن
Alacakaranlık bir yol, yağsız bir lamba
Rüzgâr şiddetli, sen rüzgârla dolu olan evi kır [343]

سر بی مغز و پای محکم نی
مال همدست و یار محرم نی
Beyinsiz kafa, sağlam basan ayak yok
İstekler işbirliği yapıyor, yar mahrem değil

خوابگه ساخته ز شاخ درخت
تا نهاده قدم به جایی سخت
Yatak yapmış ağaç dalından
Ta ki ayak basmış sert yere zorda kalıp şaraba sarılmış

تا ترا اندرین سفر ز گزاف
باشد اندر خیال خانهٔ لاف

[343] Heves dolu kafayı kır.

Ta ki senin için bu yolculukta boş laftan
Olur hayali, yalandan abartılı bir ev

شب سر خواب و روز عزم شراب
چه کند جز که دین و ملک خراب
Gece yatak düşünürsün, gündüz şarap istersin
Ne yapsın bundan başka dini ve mülki harap olan

تو به می شاد و آدم اندر بند
اینت بد مهر و ناخلف فرزند
Sen şarapla hoşsun, insanlık zincirde
Bu sensin kötü yürekli ve halef olmayan evlat

گرچه شادی نمای اولّ اوست
کیسهٔ گم شده معوّل اوست
Gerçi mutluluk onun ilk belirtisidir
Kaybolan kese onun neticesidir

کو بدین خاکدان و ویران دِه
کیسه لاغر کنست و تن فربه
Ki o bu toprak ve virane köyde (dünyada)
Keseyi zayıflatan ve vücudu şişmanlatandır

داند آن کو گشاده رگ باشد
که میان بسته تیزتگ باشد
Bilir o kes ki damarları açıktır (aklı yerindedir)
Ki zayıf olan hızlı olur

مرد فربه چو پنج گام برفت
هفت عضوش ز چار طبع نهفت
Şişman adam beş adım atınca
Yedi organı dört doğasını kaybeder [344]

تو به چُستی حساب از او برگیر
چون بپوشند جامهٔ شبگیر

[344] Dört özelliğini: Isı, soğuk, nem ve kuruluk.

Sen bir hareketle onunla ilişkini kopar
Sabahlıklarını giydikleri zaman (daha ilk başladığı zaman)

که گریبان چو دامن و تیریز
عطسه و خوی گرفت و سرفه و تیز
Çünkü yakamız, etek ve elbise gibi
Hapşırma ve terleme aldı, öksürük ve hız

او سرت را گرفته زیر دو پای
تو ز جان ساخته تنش را جای
O senin başını almış iki ayağının arasına
Sen canında onun tenine yer vermişsin

تو بدو دین و بخردی داده
او به تو دیوی و ددی داده
Sen ona din ve aklını vermişsin
O sana şeytanlık ve yırtıcılık vermiş

تو ازو آن خوری که پستی تست
و او ز تو آن بَرد که هستی تست
Sen ondan, öyle bir şey yersin ki senin aşağılanmandır
O senden öyle bir şey alır ki senin varlığındır

عمر دادی به باد از پی می
غافلی زین شمار عز علی
Ömrünü boşa harcadın şarap için
Bu yüce değerinden gafletsin

به نشاط و سماع مشغولی
وز سرای بقا تو معزولی
Eğlence ve dans ile meşgulsün
Ve baki dünyadan alıkonulmuşsun

فارغ از مرگ و ایمن از گوری
من چه گویم ترا به دل کوری
Ölümü unutmuşsun, mezardan uzaktasın
Ben ne söylüyorum sana ki gönülden körsün
چنگ در دنیی زبون زده ای
دل پاکیزه را به خون زده ای

Hakir dünyevi şeylere sarılmışsın
Saf ve temiz gönlünü kana[345] bulamışsın

حبه ای نزد تست کوه اُحد
سیم باید که باشدت لابد
Uhut dağı senin yanında bir üzüm tanesidir
Boyunduruğun olmalı senin

ور نباشد خدا و دین باشد
دیو دنیی چنینت فرماید
Hatta eğer Allah ve din olmasa, olsa
Dünyevi şeytan, sana şöyle der

هیچ خصمت بتر ز دنیا نیست
با که گویم که چشم بینا نیست
Hiçbir düşman dünyadan beter değil
Kime söylüyorum ki görecek gözün yok

گل به نزد تو زان فراز آمد
که گلو را به گل نیاز آمد
Balçık senin yanında o nedenle üstün geldi
Ki boğazın balçığa ihtiyacı oldu (kurtuluşun ölümdür)

اندر مذمّت افعال زشت که از خویهای بهیمی است
Hayvani Özelliklerden Kötü Huyları Kınama
ذکر المثالب للتوقیّ لا للقبول والتلقی

آز را از درون خود بپوست
خاک بر سر بمان و باد به دست
Hırs içine düştüyse
Yazıklar olsun sana, eli boş kalırsın

آز را مار دان که در عالم
نشود جز به خاک سیر شکم
Dünyada hırsı bil yılan
Karnı topraktan başka şeyle doymayan

[345] Şuruba.

صورت طمع کآفت بشرست
کپی سگ دمست و گربه سرست
Açgözlülüğün yüzü belasıdır insanoğlunun
Köpek kuyruklu, kedi başlı siyah bir maymun

صورت بخل آنکه زر دارست
کون پر هار و تیز ناهارست
Cimriliğin suretidir, onun ki altını var
Makatı kötülükle dolu, keskin açtır

ظلم را چون سگان و دیو انگار
نجس و آبریز و آت شخوار
Zulmü köpek ve şeytan olarak bil
Pis, sidik ve deve kuşu gibidir (zalimdir)

خشم در زیر خامهٔ نقاش
سگ لاشه است و دیو آتش پاش
Hışım ressamın kaleminin altında
Köpek vücutlu, ateş saçan şeytandır

صورت آرزو چو طاوسست
بال مسعود و پای منحوسست
Hırsın yüzü tavus kuşuna benzer
Kanatları çok güzel, ayakları çok çirkindir

هست نقش حسد سوی احرار
گرگ یوسف درو فریشته خوار
Hasedin rolü hür insanlarda
Kut gibidir, Yusuf onda melek gibi

هست شکل ریا چو صورت شمع
تبش او را و تابش اندر جمع
Riyanın sureti muma benzer
Yanması ona kalır, ışığı etrafa saçar

هست در چشم کبر نقش و حشم
شکل کنّاس واکمه و ابکم

Bencilliğin gözünde rol ve hizmetliler
Süpürgeci, kör ve dilsiz 'e benzer

نقش اعجاب هست در سینه
قبهٔ شش جهت در آیینه
Bu acayiplerin şekli sinendedir
Aynadaki altı yönlü kubbeye benzer

همه در نفس ناسپاس تواند
همه در پردهٔ حواس تواند
Hiçbiri içten sana minnettar değiller
Hepsi senin hislerinde saklılar

باش تا روی بند بگشایند
باش تا با تو در حدیث آیند
Sen onlara zincirlerini kırmasına izin verirsin
Sen onların konuşmalarına izin verirsin

تا کیان را گرفته ای در بر
تا کیان را نشاند های بر در
Ta ki kimleri yanına alırsın
Ta ki kimlerini[346] kapıya oturtursun

تا بمیری نکشته ایشان را
کم کنی مُلک و ملک خویشان را
Eğer ölürsen bunları öldürmeden
Kendi malını ve mülkünü azaltmış olursun

چون روی در جهان پاینده
با تو آیند جملگی زنده
Cihanda var olduğun sürece
Hepsi canlı bir şekilde seninle gelir

از پی پنج روزه راهگذار
آب روی حیات خویش مبر

[346] İçine girmesine izin vermezsin.

Beş günlük geçici dünya için
Yaşamının şerefini iki paralık etme

شیر مردان که رخ به خاک آرند
به ره آورد جان پاک آرند
Aslan erkekler toprağa düştükleri zaman
Yanlarında günahsız canlarını getirirler

تو ره آورد چون بخواهی مرد
دد و دیو و ستور خواهی برد
Senin yolculuktan getirdiğin, öldüğün zaman
Yırtıcılık, şeytanlık ve hayvanlık olacak

آز و کبرست و بخل و حقد و حسد
آز و کبرست و بخل و حقد و حسد
Hırs, bencillik, cimrilik, kin ve kıskançlık
Şehvet ve hışım kalkacak cesedinin içinden

هفت در دوزخند در پرده
عاقلان نامشان چنین کرده
Cehennemin yedi kapısıdır bunlar, örtülü olarak
Akiller böyle adlandırmışlar

مرد کز هفت این سرای نجَست
کی تواند ز هفت آنجا رَست
O kişi ki bu dünyada bu yediden kurtulamadı
Öbür dünyadaki yediden (cehennemin yedi kapısı) nasıl kurtulur

دانکه در جانش تفت باشد تفت
هرکه یک هفت کرد از این هر هفت
Bil ki canında yangın olur yangın
Her kim ki bir yedili yaptı bu yediden

بیش باید که در خرد برسی
پس بدان خطّهٔ ابد برسی
Daha fazla akıllı olmalısın
Ta ki o ebedi diyara varasın

کاندر آن خطّه ز اهل نفس و نفس
مرگ میرد دگر نمیرد کس
Ki o diyarda nefes ve nefisten
Ölüm ölür, başka bir şey ölmez

در ذمّ مقابح و افعال نکوهیده و منع آن
Kötü Davranışları Kınama ve Engellemeye Dair
مبر این زندگی به صدر سعیر
هم بدینجاش واگذار و بمیر
Bu yaşamını cehennem katına götürme
Burada bırak da öl

زنده آنجایگه مبر تن خویش
آب حیوان مده به دشمن خویش
Tenini canlı bir şekilde o makama götürme
Kendi düşmanına yaşam suyu verme

حرب قائم شده میان دو تن
چه دهی تیغ خویش زی دشمن
İki kişi arasında savaş başlamış
Neden veriyorsun kendi kılıcını düşmana

که چو چشم اجل فراز کند
پس از آن عقل چشم باز کند
Ta ki ecel (ölüm) gözünü kaldırdığı zaman
Akıl gözü açılmaya başlar

تا ببینی نهان عالم را
تا ببینی جهان آدم را
Ta görürsün âlemin saklısını
Ta görürsün Âdem'in dünyasını

تا ببینی یکی به چشم عیان
چیزها را چنانکه هست چنان
Ta ki görürsün ayan (açık) gözüyle
Her şeyi olduğu gibi

تو هنوز از جهان چه دیدستی
زین جهان نام او شنیدستی
Sen daha bu dünyadan ne görmüşsün
Bu dünyadan sadece adını duymuşsun

غافلی از جهان و از کارش
نازموده به فعل کردارش
Haberin yok dünyadan ve onun yaptıklarından
Denememişsin eyleminle davranışlarını

تو چو داماد و عقبی است عروس
سوی دنیی نگه مکن به فسوس
Sen damat gibisin, öbürü dünya gelin gibi
Dünyevi şeylere esefle bakma

ترسم این غفلت از همه مقصود
باز دارد ترا گه موعود
Korkarım bu gaflet bütün amaçlardan
Alıkoysun seni vaat edilmiş zaman

پیش سلطان به پاسبان منگر
نظرِ شاه مر ترا بهتر
Sultan yanında koruyucu arama
Şâh'ın teveccühü senin için daha iyi

Ek. 1

4.2. Horasan Aydınlanma Edebiyâtı ve Anadolu'daki Ekopolitik İzleri

Horasan Türk İslâm Edebiyatı, sadece tekkedeki şiir ve sanat uygulamalarından ibaret değildir. Horasan aydınlanmasının edebi birikimi içinde yer alan bazı metinler ve müellifleri, tekke uygulamalarıyla eko-politik, meslekî ve üretim tesirleri meydana getirmişlerdir. Şimdi Anadolu irfanını inşa eden müellif şahsiyetler ve eko-politik tesirlerine bir göz atalım. Böylece edebiyatın, ekonomi ve politika ile ilişkisini de gözlemlemiş oluruz:

4.2.1. Ahi Evrân (ö. 1261)

Horasan Türk İslâm Edebiyâtı, ekonomi, siyaset, tabiat ve iklim gibi parametrelerden etkilenmektedir. Osmanlı kuruluş döneminde Sultan Fâtih'in Horasan'dan davet ettiği âlim, şâir ve sanatkârlar oldukça çoktur ve her biri önemli eserler telif etmişlerdir. Bu da edebiyâtın politika ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Hoca Nasîrüddin Mahmûd Ahî Evran b. Abbas (Ahî Evran); gök, kâinat, ejderha anlamında efsanevî bir kişiliktir ve Bağdat'ta halife ile kurduğu iyi ilişkilerini Anadolu'ya gelince de devam ettirmiştir. Hoca Nasîrüddin (Hoca Nasrettin aynı kişi) Horasan aydınlanmasının yetiştirdiği şerî, teknik ve meslekî ilimlerde zamanının öncü bir sûfi müellifiydi. Bağdat'ta Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ın (ö. 1225) himayesinde Şeyh Suhreverdî'nin (ö. 1234) başlattığı Fütüvvet Hareketinde görev almıştı. Denizli-Konya-Kayseri'de ikamet ettikten sonra ahî teşkilâtını kurmuş, Kırşehir'e yerleşip Moğol istilasında şehid edilinceye kadar burada kalmıştı. Faaliyetlerini yaparken edebî hayata da hitap eden müellif tıp, hendese, sanat ve İslâmî ilimlere dair 25'ten fazla eseriyle Anadolu Türk İslâm Edebiyâtı'nın

gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ahî teşkilatlarında okutulan ve elden ele dolaşan ahi fütüvvetnâmeleri de edebî eser niteliği taşımaktadır. *Velâyetnâme*'de, Hacı Bektâş (ö. 1270) ile çok yakın oldukları anlatılan Ahi Evran Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (1273) de çağdaşıdır ve 93 yıllık yaşamında Anadolu Endüstri Devrimi'nin temellerini atmıştır. Deri endüstrisi ile uğraştığı için debbağların piri diye de anılır. Türk debbağlarının silsilenâmelerinde ismi vardır. Ahî Evran'ın ahî hareketi Anadolu, Rumeli, Bosna ve Kırım'a kadar uzanmıştır. Anadolu aydınlanması ve şeyhlerinin, ilmî-edebî-sınaî kalkınmada ne derece rol oynadığı böylece kesinlik kazanmıştır.[347]

4.2.2. Hamideddin Aksarâî Dârendevî (ö. 1412)

Horasan ricalinden Şemseddin Musa Kayserî'nin oğlu Hamideddin nâm-ı diğer Somuncu Baba, 1331'de Kayseri Akçakaya köyünde doğmuştur. Dımaşk'ta şerî ilimlerde eğitim almış Bâyezîdiyye Hankahı'nda kalmıştır. Üstadı ise Safiyyüddin Erdebîlî'nin torunu Alâeddin Erdebîlî (ö. 1429)'dir.[348]

Hamîdüddin Aksarâyî, Erdebil Tekkesi'ndeki eğitiminden sonra Anadolu'ya dönüp Bursa'ya görevlendirilmiştir.349 Ekmekçilik yaptığı için de Somuncu Baba olarak anılmıştır. Yıldırım Bayezid, cuma namazını kıldırması ve hutbe okuması için Somuncu Baba'yı işaret edince Fâtiha sûresini yedi farklı şekilde tefsirini yaparak ilim ve saltanat ehlini kendine hayran bırakmıştır.350 Türk tasavvuf tarihinde Safevî-Erdebîlî geleneğini Anadolu'ya taşıyan bir mutasavvıf olarak önemli bir yere sahiptir. Onun en önemli halifesi Hacı Bayrâm-ı Velî'dir. Somuncu

347 İlhan Şahin, "Ahî Evrân", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1988), 1/529-530.
348 Sarı Abdullah Efendi, *Semeratü'l-fuâd*, 227.
349 Sarı Abdullah, *Semerâtü'l-fuâd*, 230
350 İsmâil Hakkı Bursevî, 71-72.

Baba'nın *Şerh-i Hadîs-i Erbâin* (trc. Şeyhmus Alkoç, *Tuhfetü'l-ihvân, 40 Seçme Hadîs-i Şerif Meâli-İzahı*, İstanbul 1977), *Zikir Risâlesi* (trc. İhsan Özkes, İstanbul 1991) ve *Silâhu'l-mürîdîn* adlı üç eseri olduğu ileri sürülmektedir.[351]

Hamideddin Aksarâî öğrencisi Hacı Bayrâm'ın hangi tohumları Ankara ve çevresinde ekip biçeceğini izah etmiş, toprak ve tohum analizi yaparak bağ bahçe tarımını sanayi tarımına dönüştürmüş ve Anadolu'nun iktisadi kalkınmasında bir çığır açmıştır.

4.2.3. Âhî Ekopolitiği

Eko-politik kavramı, politika ve ekonominin etkileşiminden oluşur. Makro ekonomik değerlerin yönetimini ifade eder. Âhî/Sûfî eko-politiği ise, ipek sembolizmine karşı yün sembolizminin, israf/riyâ ekonomisi karşısında zühd ekonomisinin anti-seküler tezlerini anlatır. Anadolu Ahî yönetiminin ekonomi yönetimi bir sûfî eko-politiğidir. Roma döneminde dışa kapalı Anadolu şehirleri; katma değeri yüksek ürün ihracatı ve tarımla Ahî yönetiminde iktisadi bakımdan devrimler gerçekleştirmiştir. Sektörel yenilikler, toprak reformu, kooperatif sistemi, sûf, tiftik ve deri endüstrisi gibi atılımlar gerçekleştirmiştir.

Horasan aydınlanmasının Anadolu'daki öncüleri Ahi Evrân, Hacı Bayram, Ali Semerkandî gibi ârifler, menakıbnâmelerdeki mübalağalı anlatımların ötesinde ekonomi, tarih, sosyoloji gibi farklı araştırmalara konu olmalıdırlar. Zira ahî tekkelerinin kapatılmasıyla tekke işletmeleri dağılmış, meslekî eğitim tükenme notasına gelmiştir.

[351] Haşim Şahin, "Somuncu Baba", *İA*, (İstanbul: TDV, 2009), 37/377.

Anadolu tasavvuf hareketinin ekonomi yönetimi insan-mülk ilişkisini yeniden düzenleyerek, fâiz-rant düzeni yerine üretim ekonomisini ikame etmiştir. Ancak 20. asırda Max Weber'in (ö. 1920) "dindar kapitalisti", Keynes'in (ö. 1946) "yedi kızkardeş"i[352] ve liberal kapitalizmin israf/riyâ ekonomisi tekrar dönmüştür. Bugün bu ekonomik strüktürün sonuçları ortadadır. Horasan aydınlanması[353] ve zühd iktisadiyyâtı, araştırmacıların gözde konusu haline geldikçe iktisadi ıslahat mümkün hale gelecektir.

Anadolu'da Ahî Evrân'la hız kazanan İslâmlaşma; Hacı Bayram (ö. 1430) ve Ali Semerkandî (ö. 1456) ile zirve yapmıştır. Hacı Bektâş'ın bâdiyelerde Ahî Evran'ın şehirlerde başlattığı tekke hareketi, Ali Semerkandî ile Ankara Çamlıdere'de su değirmeni ve arazi satın alınarak devam ettirilmiştir. Hamideddin Aksaraî Dârendevî ve öğrencisi Hacı Bayram-ı Velî ile de Ankara merkezde Agust mabedinin mülkü satın alınarak devam etmiştir.

Sûfî eko-politiğinde zühd teorisi en önemli belirleyicidir. İslâm'ın eko-politiği de zühd kavramı ile anlaşılabilir. İslam öncesi altın ve kılıcın egemenliğinde maneviyat ölmüştü. İslam gelince, maneviyâta yeniden hayat verdi. Malikiyet için yükselen altın ve kılıç seslerinin yerini, adanmış suffe birliklerinin tekbir ve evrad sesi aldı. Kur'ân'la üretimin ritmi ve zikir sesleriydi bu. Ancak Hz. Peygamber'den sonra zühd değerleri aşınmaya başladı. Eski Mekke'nin altın, iktidar ve soy asabiyeti, ipek sembolizmiyle geri dönüyordu. Sahabe bu irticâî faaliyeti, sivil itaatsiz tutumu ve "sûf" sembolizmiyle durdurdu. İşte Anadolu aydınlanması,

[352] Shell, Bp, Mobil, Gulf gibi çokuluslu petrol şirketleri; John Maynard Keynes, *Para, İstihdam ve Faizin Genel Teorisi*, Çev. U.Selçuk Akalın, Kalkedon Yayıncılık, İst. 2010.
[353] Bk. S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Anadolu endüstri devrimi ve Horasan Türk İslâm Edebiyatı'nın arkaplanında bu aktif zühd anlayışı vardır.

İbn Haldun da sûfi hareketin, maddeci eğilimlere sivil bir tepki olarak doğduğunu vurgulamıştır. Medine İslam düşüncesi, bu tepkiyi ortaya koyan fikriyâtın adıdır. Amaç peygamber emanetlerini diri tutmaktı. Bazı üst yöneticiler Hz. Nebi'nin örnekliğini bırakıp Roma-Bizans valilerinin şaşa'asını taklit edip kamu parasıyla ipekli ve pahalı elbise giymeyi, israf sofraları kurmayı marifet saymaya başlamışlardı. Bunu gören sahabe, yöneticileri uyarmış, "sûf"a bürünerek sivil bir muhalefet geliştirmişti. Başta Muhammed b. Ebubekir (ö. 658), Ebû Esved ed-Düelî (ö. 688), Ebû Abdürrahman es-Sülemî (ö. 692) olmak üzere Hz. Ali'nin öğrencileri arasında Hasan-ı Basrî (ö. 728) ve onun öğrencilerinden Ebû Hâşîm (ö. 767), Câbir b. Hayyân es-Sûfî (ö. 815), Muhasibî (ö. 859) sûfî hareketin ilk teorisyenleriydi.

4.2.4. Anadolu İrfânı ve Endüstri Devrimi

Anadolu'nun Horasan Aydınlanmasıyla tanışması ilk tekke vakfının kurulduğu 1048'ten de önce başlamış Ahi Evrân, Somuncu Baba ve Hacı Bayram ile endüstri alanında devrimler yaşanmıştır. Malazgirtten iki yıl sonra (1073) İç Anadolu'nun kalbi Ankara sûfî birliklerince alınmış, 1290-1354 arası ahîlerce yönetilmiş[354] Osmanlı idaresinde de ahi endüstrisi devam etmiştir.[355] Ahi tasavvuf hareketi yerleştikçe Anadolu'nun eko-potansiyeli keşfedilmiş, yeni yerleşimler kurulmuştur.[356] Ahi Evran (ö. 1261), Ahi Hüsameddin (ö. 1296) ve Ahi Şerefeddin (1350) iktisadi girişimlerde bulunmuş zâviyeler kurup bilim,

[354] Halil İnalcık, "*Murad I*"md. *İA*; Tuncer Baykara, *Hacı Bayram-ı Veli Dönemi*, IVSemp, Ank, 1987/15.
[355] Hoca Sadeddin, *Tacu't-Tevarih*, hz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, 1/ll0.
[356] Seyfi Başkan, *Hacı Bayram-ı Veli Camii ve Türbesi*, KB Yayınları, Ankara, 1998, 5.

sanayi, sanat, edebiyat ve mesleki eğitim yapmışlardır. Ahi askerlerce güvenlik sağlanmış,[357] mal-hizmet standardizasyonu, sanat, tarım-hayvancılık faaliyetleri, endüstri devrimi, tüketici hakları, piyasanın tanzim ve denetimi gibi birçok husus ahilerce deruhte edilmiştir.[358]

Ahi girişimcilerle Anadolu ekonomisi refaha ulaşmış, Ankara uluslararası tekstil endüstrisinin merkezi haline gelmiştir. 40 sektörde organize sanayi gerçekleştirilmiş, Anadolu ekonomisi, tarım ürünleri yanında zırh yapımıyla da şöhret olmuş, sûf, tiftik ve diğer nefis kumaşlar 5 bin tekstil atölyesinde dokunup dünya piyasalarına ihraç edilmiştir. Malatya'dan Ankara'ya dönerken Hacı Bayram Çubuk düzlüklerinde tahıl tarımı yapmış[359] ithal ettiği tiftik keçisi türü zamanla İç Anadolu için bir marka haline gelmiş, Hacı Bayram'ın bereketi/kerameti sayılmıştır.[360] Evliya Çelebî'nin yanısıra Michele Membre (ö. 1594) ve Busbecq (ö. 1592)'in de verdiği bilgilere göre Avrupa, Afrika ve Hicaz'a süt beyazı, ipeksi, elmas parlaklığında dünyanın en kaliteli sûf kumaşları ihraç edilmiş[361] tekstil sanayii 5 bin fabrikaya (atölye) ulaşmıştır.[362] İşte bu, insanı ve doğayı yok eden riyâ/tüketim ekonomisinin panzehiri Anadolu irfanı/ahî hareketinin eko-politiği ve endüstri devrimidir.

---

[357] Ahmet Tabakoğlu, 151.
[358] Yusuf Halaçoğlu, *XIV. –Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1991, 93.
[359] Rıfat Özdemir, *agm*, 206.
[360] Basim Darkot, *agm*, 444.
[361] Zuhuri Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Kardeş Matbaası. İstanbul 1970, 15/226.
[362] Ogier Ghisain de Busbecq, *Türk Mektupları*, hz. Recep Kibar, Kırkambar Yayınları. İst. 1993, 39.

4.2.5. Zühd ve Kalkınma

Anadolu tasavvuf hareketi âsitânelerini büyük kentlere, tekke ve zaviyelerini kırsallara kurarak iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî İç Anadolu'da âtıl arazileri tarıma elverişli kılarak fizyokratların[363] en kalıcı, temiz üretim dediği zirai kalkınmayı başlatmıştır. İslâm'ın câhidleri "el kârda gönül yârda" prensibiyle çalışan ticaret ve sanat ehliydi, aynı zamanda davet ve irşâdla görevliydiler. Weber, İngilizleri "dindarlık ve ticaret"e yatkın görür[364] ancak onlar Anadolu sûfî önderleri ile kıyas bile edilemezler. Çünkü âhî/fütâ/sûfî hareket ayrımcı, seçkinci değildir. Evrensel tevhid ailesinde eşitlik, beraberlik ve adaleti tesis eder.

Ahîlik çalışmayı, meslek sahibi olmayı bir ibadet olarak algılar. Göçebe halkı bilinçli tarım uygulamalarına yönlendirmek suretiyle şehir ve medeniyet hayatına irşat eder. Sûf hareketinde düşünce, fikrî bir süreçten bir tüzel kişiliğe dönüşür. İbn Avf (ö. 654) gibi iman ve ticareti iç içe bilir. Ahi Evran (ö. 1261), Tapduk Emre (ö. 1389) gibi evinin bir kapısı işyerine diğer kapısı camiye açılır. Ahi Evrân'ın geliştirdiği hareketin organize sanayi, kooperatif, ticaret ve sanat uygulamalarında zühd ile kalkınma vardır. Bu gelenekte râbıta, tevessül, kerâmet kavramları üzerinden yanlış tarif edilen pasif zühd yoktur.

4.2.6. Anadolu Tasavvuf Hareketi Kurucu Pîrleri:

Pîr Ahi Evran (ö. 1261), Pîr Hacı Bektâş (ö. 1271), Pîr Mevlânâ (ö. 1274), Pîr Hamideddin Aksaraî Darendevî (ö. 1412), Pîr Ali Semerkandî (ö. 1456), Pîr Tapduk Emre (ö. 1389), Pîr Yunus (ö. 1420) ve Numan b. Ahmed Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.

[363] Başta François Quesnay (ö. 1774) olmak üzere, ekonomide doğal düzen fikrini savunan iktisat teorisyenleri,

[364] Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*, İşbankası Yayınları, İstanbul 1966, 17.

1430) Anadolu tasavvuf hareketinin kurucu şahsiyetleridir. Hacı Bektâş gibi bir kısmının biyografilerinin detaylarına vakıf değiliz. Çünkü bunların faaliyet alanı genellikle kırsaldı, tarım ve hayvancılık projeleriyle ilgileniyorlardı.[365] Ali Semerkandî'nin 18 halîfesi, Vakıf Sığırcık Suyu, vergi muafiyeti[366] ve eserleri hareketin Ankara Ekolü ve ekonomi yönetimindeki etkinliğini gösterir. Semerkandî'nin faaliyetlerine hazineden senevi 45 bin kuruş tahsisi[367] ve Sığırcık suyu sulama ve zirai mücadelede kullanılmıştır.

Hacı Bayram sektörel yatırımlarıyla tarım politikalarına yön vermiş, yenilikler getirmiştir. Alınteri ile geçinmeyi öğretmiş, kooperatifleşme ve sosyal dayanışma ile toplum bilincini geliştirmiştir.[368] Öğrencilerinden Lutfullah Efendi inşaat/imar[369], Akşemseddin hububat, değirmencilik[370] Baba Nahhâsî bakırcılık[371], Akbıyık Meczup da ticarette uzmanlaşmıştır.[372] Kendisi de II. Murad'ın vakfettiği arazide öğrencileriyle burçak yetiştirir.[373] Halifelerine nefer (dava adamı) demesi, bir finans sistemi geliştirmesi, tarım dışı arazileri kooperatif sistemiyle tarıma elverişli hale getirip bir tarım reformu yapması, imece yöntemiyle burçak, arpa vb. ürün çeşitliliği getirmesi, toplu yemekler yaptırması, sokak hayvanlarının yiyeceklerine kadar organize etmesi[374] bir sosyal sorumluluktur.

---

365 Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l- Müfessirin*, Nüveyhid yayınları, Beyrut, 1988, 390
366 İ'lamat-ı Şer'iyye (Resmî Berat) Çamlıdere Külliyesi.
367 Hüseyin Aşık**,** *Şeyh Ali Semerkandî Hayatı ve Menkıbeleri,* 7-114.
368 Bkz. Ethem Cebecioğlu., 139.
369 Mehmet Mecdi, *Şakâyıku'n-Numaniyye*, 96.
370 Vassâf, *Sefîne*, 265.
371 Bursalı Tahir, *Hacı Bayram-ı Velî*, 5; Vassaf, *Sefîne*, 262.
372 Vassâf, *Sefîne*, 275.
373 Vassâf, *Sefîne*, 257.
374 Sarı Abdullah Efendi, *Semeratu'l-Fuâd*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1288, 143.

Bir defasında Akşemseddin Hacı Bayram'ı, öğrencileriyle birlikte orak biçerken görür. Çarşıda tabl, nakkare, tuğ ve alemle dolaşıp muhtaç ve borçlulara finans desteğini organize ettiğinden söz eder. Hacı Bayram emeğe dayalı bir ekonomi-politik yürütür. Ali b. Yahyâ es-Semerkandî (ö. 1456) de Ankara'ya gelir gelmez bir arazi ve değirmen satın alır, sulama sistemi kurar. Böylece külliye ve tekkesinin işletme giderlerini karşılayacak kargir yapıları hazırlar. Anadolu'da bir ahi-fütüvvet örgütlenmesi oluşturur.

Fütüvvet yiğitlik, dinamizm, helal kazanç, iş ve kalkınma planı demektir. Orta Anadolu, bir fetâ/fütüvvet eko-politiğinin uygulama alanı olmuştur. Horasan fütüvvet ve melâmetiliği üretim, ticaret, sanat, zenaat ve ziraat ile içiçedir.[375] Sûfî eko-politiği Ahî Evran (ö. 1261), Hacı Bektâş (ö. 1271) ile Nevşehir ve Kayseri'de tarım ve sanayi hamlesi başlatmıştır. Sûfi fütüvveti, esnaf ve sanatkârlar arası teşkilatın yanısıra Orta Anadolu'da yerel yönetimler oluşturmuşlardır. Bağlılarını sanat ve ziraata yönlendirir, tekke giderlerini tarımdan sağlar, garip gurebaya bakar,[376] Ahî sultan olarak anılmışlar.[377]

Anadolu tasavvuf hareketinde Hacı Bektâş'ın halvet uygulamaları da önemlidir. Hz. Nebi'yi örnek alarak kalbin tasfiyesi, nefsin tezkiyesi için itikaf canlı tutulmuştur. Ancak çile de denilen itikâf, bir ruhbanlık değildir. İnsanı toplumdan ve toplumsal meselelerden koparmaz. Malatyalı Abdulhalık-ı Gücdevânî el-Malatî (ö. 1179)'nin teorize ettiği "halvet der encümen/halk içinde halvet" ilkesi sosyal bir halveti öngörmüştür.

---

375 Mustafa Altunkaya, *Horasan Tasavvuf Ekolü*, Turkish Studies, Vol. 11/2, Ankara 2016, 1-21.
376 Baki Yaşa Altınok, *Hacı Bayram Veli*, Oba Yayınları, Ankara 1995, 88.
377 Fuat Bayramoğlu, I, 43.

4.2.7. Anadolu Tasavvuf Hareketi Ekonomisi

Zühd, dünyayı değersiz bilip imar /واستعمركم فيها etmektir. Hud 61'de imar ile birlikte istiğfar da vardır. Çünkü imarı ile birlikte tevbe/istiğfar da gereklidir. Aksi halde insan tuğyan eder, mutraflık yapar. Dolayısıyla zühd, varlıkla yeryüzünü imar edip dünyaya gönül bağlamamak, hür olmaktır.[378] Zühdde gerçek bir ekonomi, iş ve hayat vardır. Ekonomi ve hayatı, bu zühd ahlakı düzene sokar. Sûfî eko-politiği ile 12-15. Yüzyıllarda Anadolu bir tahıl ambarına dönüşmüştür. Göçebe Türkmenler yerleşik hayata geçirilerek şehirleştirilmiştir. Bunlar zühde dayalı sûfî ekonomisinin tezahürleridir.

Zühd'e işaret eden çok sayıda ayet[379] insanı hakiki olmayan fakat insanlar tarafından yüceltilen şeylere karşı uyarır. Çünkü zulümle kirlenmiş bu fani evin gerçek değeri, ahireti kazandırmasıdır. Zühd, "dünyayı küçümse, ona hakim ol! der ama genellikle dünya insana hâkim olur. Sûfî ekonomisi bunun için zühdsüz yapamaz. Çünkü gerçek kalkınma maddi-manevi refahı birlikte sunmayı gerektirir. Kişibaşına düşen milli geliri yükseltmek ile birlikte intihar oranlarının da yükselmesi başarı değildir. Zühd, "vehn"e (dünya sevgisi) teslim olmamak ve ideal olanı unutmamak için şarttır.[380] Zühd, zamanla anlam kaybına uğramıştır. Bu ilke, toplumsal değişimin en önemli parametresidir ve insanı-siyaseti belirlemektedir. Zühdün zıddı ise dünyevilik, nefse esir olmaktır. Bunun için İslâm'ın ilk yüzyılı "zühd asrı/minimum mülk ilişkisi" olarak tanımlanmıştır.

---

[378] Şerif Cürcani, *Tarifat*, *Daru'r-Reşad*, Kahire bila tarih, 130; Firuzabadi, *Kamusu'l-Muhit*, İstanbul bila tarih, 2/616; Tehanevi, Keşşâf, Daru Sadr, Beyrut, 2/610; Firuzabadi, *Kamus*, çev. Asım Efendi, İstanbul 1852, 1/616; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1990, 3/196.

[379] Hadid, 20: "إنما الحياة الدنيا لعب و لهو و زينة و تفاخر بينكم و تكاثر في الأموال و الأولاد"

[380] Size "يُوشِكُ الْأُمَمُ أَنْ تَدَاعَى عَلَيْكُمْ كَمَا تَتَدَاعَى الْأَكَلَةُ إِلَى قَصْعَتِهَا ... ما الْوَهْنُ؟ قَالَ: حُبُّ الدُّنْيَا وَكَرَاهَةُ الْمَوْتِ" çullanmak üzere, ulusların tıpkı sofraya çağrışan yiyiciler gibi birbirlerini çağıracakları zaman yakındır" Ebu Davud, *Sünen, Kitabu'l-Melâhim*, 4297. Hadis.

Kur'ân'dan sonraki ilk yazılı eserlerin *Kitabu'z-Zühd*'ler olması bir tesadüf değildir. Mülk ile olan ilişki minimize edilmeden ilahi ahlakı kuşanmak ve bir model örneklik kurmak mümkün olmayacaktır. O bakımdan Bektâşî geleneğinde zühd, eğitimin en önemli parçasıdır.

Ahî geleneği edebiyattan sanata, ordudan bürokrasiye etkisi devam eden bir birikimdir. Zühd, nefsin sınırsız isteklerini sınırlayan r. Ahiliğin özünde zühd ve uhrevilik vardır. Nebi (s) ve Hz. Ali, refah döneminde bile riyâ/israf ekonomisine müsaade etmemiştir. Devlet başkanı olmasına rağmen zühd ahlakından ödün vermemiştir. Zühdün, beden ve ruh sağlığına iyi geldiği, riyâya karşı etkili olduğu da araştırmalarla ispat edilmiştir. Yoshinori Ohsumi itikaf sırasında zahidlerin orucunun sırrını kanıtlamıştır. Kendisi bir tabip olan Ahî Evrân'ın tedavi yöntemleri de tıp araştırmacılarınca keşfedilmelidir.

İşte Anadolu Sûf hareketleri, insanlardaki zaafları tekke özgün eğitim yöntemleriyle giderip müsrif bir şâhtan alınteriyle geçinen cömert bir zahid çıkarmaktadır. Hareketin tarihindeki radikal dönüşümlerin temelinde zühd eğitiminin etkisi vardır. Zühd eğitiminde gelişen tüketim direnci, insan-ı kâmil idealizmi ile yetişen zühd insanının direncidir. Zâhid, mehabbetullahı bütün sevgilere önceleyen *'hubbu'l-evleviyyât* ile gönlü ilahi rızıklara doyan, kimsedir. İşte "zühd insanı"nın tüketim davranışları, bir zühd iktisadının teorik çerçevesini oluşturmaktadır.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin İç Anadolu için yeni olarak hububat ziraatine; burçak, arpa, buğday vb. hububat ekimine yönelmesi, göçebe Türkleri yerleşik hayata geçirmeye matuftur. Zaviye, değirmen, tarım arazileri, sığırcık suyu, sulama kuyuları, hayvancılık ve meslekî faaliyetler gibi fütüvvet projeleri de zühd eko-politiğinin tezahürleridir. Hamideddin Aksarayi-i Dârendevî (ö. 1412)'nin "burçak ek" tavsiyesi de bu bağlamda

değerlendirilebilir. Kullanılan nakkâre, tuğ, alem ve diğer iktisadi işletmeler bunun delili olmuştur.[381] Sonuç olarak Ahi Evrân Anadolu'da Medine benzeri bir uhuvvet kültürü oluşturmuştur. Tekke üretim modeli ve Ahi sistemi bu kültürün yönettiği Anadolu'ya çağ atlatmıştır. Roma bakiyesi yoksul Anadolu maddi manevi refaha kavuşmuştur. Anadolu eko-politiği ile birlikte İslamlaşma da hız kazanmıştır.

Ekol, dünyevileşmeye direnç gösterirken, Anadolu'nun ekonomisini de şekillendirmiştir. Ahi Evrân ve ekolün diğer banileri, İslamî hareketin Anadolu'daki ruh köklerini oluşturmuşlardır. Ahi Evran otarşik modeli tekke sistemiyle birleştirmiştir. Müridanı değirmenci, bakırcı, çiftçi, yüncü ve her türlü meslek insanıdır. Anadolu sûf hareketi, tekke-medrese birliğini sağlayarak tekke üretim modelini geliştirmiştir.

Dokuma atölyeleri (fabrikaları, 5 bin adet) Anadolu sûf hareketinin gerçekleştirdiği bir devrimdir. Arazi ıslahı, kooperatif sistemi, stratejik ürün Ahi yönetiminin en önemli enstrümanlarıdır. Çalışmamızda Roma öncesi ve sonrası Anadolu'nun birbirinden çok farklı olduğu görülmüştür. Edebiyatçı ve şair Ahmet Hamdi Tanpınar, Anadolu'nun ovalarına bakarken Hacı Bektâş, Hacı Bayram'ın müridleriyle ekip biçtiği tarlaları düşünmesi, Ahi yönetiminin etkisini devam ettirdiğini göstermiştir. Ahi teşkilatı, Bağdat fütüvvet hareketinin devamı olmuştur. İstila sonrası yeniden inşâ asrında lider rolü almış sivil bir İslamî hareket olduğu gözlenmiştir. Ahi Evrân, Yesevi bilgeliğini uygulamıştır. Emeği ile geçinmeyi, iş ve eylem ahlakını ilke edinmiştir. Anadolu'nun maddi-manevi kalkınmasında Ahi tekkeleri önemli görev ifa etmişlerdir.

[381] Seyyid Nizam Bedahşî, *Menâkıbnâme-i Ali Semerkandî*, DİB Yazmalar Kütüphanesi.

SONUÇ

Bu çalışmada Horasan İslâm Medeniyeti'nin, edebî birikimi ve dünya klasiklerini derinden etkileyen udebâ ve şuarâsıyla bir nevi kayıp aydınlanma olup olmadığı araştırılmıştır. Buna göre sahabe ve ehlibeyt imamlarının o bölgelere taşınmasıyla Horasan aydınlanmasının gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Doayısıyla Horasan aydınlanmasına İslâm bilim tarihinin altın çağı ve bir Horasan mütearefesi denebilir.

Horasan medeniyeti, Horasan erleri denildiğinde iki koldan (Horasan-Endülüs) ilerleyen İslâm bilim ve sanatının Orta Asya'da ulaştığı seviyeyi ve İslâmî hareketlerin o bölgedeki düşünce merkezi kastedilmektedir. Günümüzde Horasan aydınlanmasının gündem olmasının, teo-politik olarak iki yüzyıllık bir zihnî vesayetin son bulması anlamına geldiği söylenebilir.

Matematiğe ismini veren, inanılmaz bir hassas doğrulukla dünyanın çevresini hesaplayan, Modern tıbbın kaynak eserlerini yazan ve dünyaya mal olmuş muhteşem şiirleri kaleme alan Horasanlılardı. Tarihte aynı anda bu kadar çok bilim adamının bir arada olduğu başka bir coğrafya görülmemiştir. Horasan aydınlanmasının bilimsel ürünleri Avrupa'yı derinden etkilemiş, Asya'nın diğer bölgeleri ile Hind-i Çin'de de büyük tesir bırakmıştır. Esasen kayıp aydınlanma, Moğol İstilalarının gölgelediği Horasan devriminin adıdır. Bu ise Kûfe/Basra'dan Horasan'a intikal eden Medine İslâm Düşüncesi'nin ürünüdür.

Teo-stratejistlerin, Kuzey Müslümanlığı'nın (Horasan) ayağa kalkması halinde dünya düzeninin değişeceğini dile

getirmeleri, Horasan kayıp medeniyeti veya Horasan muhteviyâtının ehemmiyetini gözler önüne sermektedir. Hz. Muhammed (s) ile başlayıp, ehl-i suffe, Ali b. Ebi Talib, Selman İbnü'l-İslâm, Kusem b. Abbas, Ebu Berze el-Eslemî ve Hz. Ali'nin öğrencileri Muhammed ve Abdurrahman b. Ebibekr kardeşler, Abadile, Hasaney kardeşler, Üveys, Hasan-ı Basri, Ebu Hanife, Şafiî, Maturidi, Eşarî, Cafer-i Sâdık, Ali er-Rıza, İbrahim Ethem, Bayezid, Habib el-Acemî, Şakik-i Belhî, Şehid Harakânî (ö. 1033), Ahmed-i Yesevî ve Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî (ö. 1179)'ye ulaşan bu aydınlanmanın; ana akım İslâmî hareketlere ve asîl İslâm düşüncesine merkez olduğu söylenebilir. 11. Yüzyıl bu medeniyetin zirve yaptığı altın çağı olmuştur. 11. Yüzyıl'dan itibaren bu birikim, Anadolu İslâmî hareketlerine yön vermiş, Harakânî, Yesevî, Hacı Bektaş, Ahi Evran, Mevlânâ, Ali Semerkandî, Hacı Bayram, Niyâzî-i Mısrî, Hamid Hamdî-i Vânî el-Malatî'ye kadar binlerce öncü isme ilham kaynağı olmuştur.

O bakımdan güneş ülkesi Horasan, şüttarî/sükrî İslâm ahlâk ve düşüncesinin gelişmesinde önemli bir muhittir. Horasan'da meşhur bir fütüvvet ehli öncü sûfînin olmadığı bir yerleşim yeri, bir köy adeta yoktur. Tasavvufun ünlü simaları, seçkin edebî eserleri ve tarikat hareketleriyle buradadırlar ve Anadolu'nun İslamlaşması ile endüstri devrimlerine maya görevi görmüşlerdir. Moğol barbarlığı sonrası Anadolu'ya gelip inşa sürecinde zihin faaliyetlerine yön veren bu ekole bağlı âlim, ârif, edîb ve hekîmler eğitim-vakıf hizmetleriyle Avrupa içlerine kadar ilerlemişlerdir.

Sonuç olarak İslam'ın küreselleşmesi Horasan'dan Anadolu'ya Seyyid Battal (ö. 740), Harakânî (ö. 1033), Ahmed-i Yesevî (ö. 1166), Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî (ö. 1179), Hâce Nasirüddin Ahi Evran (ö. 1261), Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1271), Mevlânâ (ö. 1273), Hamideddin Aksaraî Dârendevî (ö. 1412), Hacı Bayrâm (ö. 1430) gibi ilk ve öncü edebiyâtın bânileri

eliyle gerçekleşmiştir. Entelektüel anlamda Selçuklu medeniyet havzasını besleyip Osmanlı'nın teşekkül sürecini başlatmış ve Moğol işgalleri karşısında âlem-i İslâm'ın dağılan muhitini irfânî derinliğiyle yeniden kurmuştur. Bu ekol; bilimden estetiğe, teknikten sanat ve mimariye, medeniyetin bütün alanlarında kurucu yeteneği ile tanınmıştır.

Horasan düşünce ve hareket merkezinin sırrını araştırmak günümüz teo-politiğinde oldukça önemlidir. Bu ekol, Hz. Peygamber'in torunlarının katkısıyla Horasan'da gelişen antiseküler zühd ve tasavvuf ekolüdür. Hz. Hüseyin, İslam'ın mab-i Muhammedî çağrısını Yezid'in İslâmvâri söyleminden tefrik etmek üzere Horasan'a doğru yola koyulmuştu. Ancak Şam yönetiminin Romalı pagan danışmanları bunu anladılar ve ne pahasına olursa olsun Hüseyin b. Ali'nin durdurulmasında ısrar ettiler. Hüseyin Kerbelâ'da (ö. 680) durdurulmakla kalmadı 72 yakınıyla birlikte katliam edilerek Horasan aydınlanmasının temellerini attı. Horasan'ı merkez tutan zühd hareketi, onun bıraktığı yerden devam ederek büyük bir aydınlanma ve medeniyet geliştirdi.

Horasan Ricali, ayrımcılığın her türlüsünü reddedip insanlığı büyük bir aile olarak gördüler. Böylece Doğu Moğol–Batı Haçlı saldırıları arasında sıkışıp kalan İslam Medeniyetine yeni bir mecra açtılar. Selçuklu, yüzyılların birikimi olan bu ekol ile şekillenip Anadolu'da Osmanlı Medeniyeti'ni doğurdu. Horasan aydınlanmasının belirgin özellikleri ise fütüvvet, şüttârî tasavvuf, sema', melametilik, hangâh kültürü, edebiyat, şiir, şariata bağlılık, hukukun üstünlüğü ve zulme karşı duruş ile şekillendi.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah Efendi, Sarı. *Semerâtü'l-fuâd fi'l-mebde'i ve'l-meâd*. İstanbul: 1290.
Abdülbâki, Lâlîzâde. *Sergüzeşt*. İstanbul: ts..
Abdülkerim Özaydın, "Ankara", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1991), 3/203-204.
Abraham H. Maslow, *A Theory of Human Motivation*, Psychological Review, 1943.
Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*, haz. A. Kalaş, Beyrut 1399.
Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l- Müfessirin*, Nüveyhid yayınları, Beyrut, 1988
Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'z-Zühd*, çev. İ.İhsanoğlu, İz Yay. İstanbul 2010.
Ahmed Efendi, Taşköprizâde. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ve miftahu's-sa'ade*. 31.
Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi,* Dergâh yay, İst, 1998.
Algar, Hamid. "Nakşibendiyye", *İslâm Ansiklopedisi*. 32/335-342, (İst: TDV, 2006).
Altunkaya, Mustafa. "Horasan Tasavvuf Ekolü", *Turkish Studies*, Vol. 11/2, Ank 2016.
Altunkaya, Mustafa. "Sûfî Eko-Politiği". *4. H.Bayram-ı Velî Semp.* Ank: İlahiyât, 2019.
Altunkaya, Mustafa. *Sûf Hareketi Tarihi*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
Âşıkpaşazâde. *Osmanlı Tarihi*. haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
Atâî, Nev'îzâde. *Hadikatu'l-hakaik fi tekmileti'ş-şekâik*. İstanbul: YEK Başkanlığı, 2017.
Aytürk Nihat - Altan Bayram. *Türkiye'de Dini Ziyaret Yerleri*. Ankara: 1992, 151.
Azamat, Nihat. "Kâdiriyye", *İslâm Ansiklopedisi*. 24/131-136, İst: TDV Yayını, 2001.
Baba Safri, Ali Asgar (1350) *Erdebil der güzergâh-ı tarih, Tahran, Bina.*
Baha Said, *Bektâşiler.* Türk Yurdu, sy. 28, Nisan 1927.
Bahadıroğlu Mustafa, "Zâhid-i Geylânî", *İslam Ansiklopedisi*, (İst: 2000), 21/359).
Baki Yaşa Altınok, *Hacı Bayram Veli*, Oba Yayınları, Ankara 1995.
Bayram, Mikail. *Bâcıyân-ı Rûm*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2016.
Bayram, Mikail. *Evhadüddin Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*. Konya: Çizgi, 2019.
Bayramoğlu Fuat - Azamat Nihat, "Bayramiyye", *İA,* 5/269-273, İst: TDV Yay, 1992.
Bayramoğlu, Fuat. *Hacı Bayrâm-ı Velî*. Ankara: 1982, 1-2.
Birge, J. K. *The Bektashi Order of Dervishes*. London: 1937.
Boile, C. A. (1371) *Tarih-i İran*, trc. Hasan Enuşe, Tahran, Emir Kebir.
Buhârî, Muhammed b. İsmail. *et-Târihu'l-kebîr*. tah. İbn Yahyâ el-Muallimî, Şam: 1986.
Bursevî, İsmail Hakkı, *Silsile-i Celvetiyye.* İstanbul: 1291.
Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l-feyz*. Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi.
Busbecq, O. Ghisain de. *Türk Mektupları*. İstanbul: Kırkambar Yay, 1993, 39.
Caskel, W. "*Zu der Islam. Band XIX,* 18-26", Isl., 19 (1931), 284-285.
Cebecioğlu Ethem, "İbn Bezzâz", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 1999), 19/378-379.
Çelebî, Evliyâ. *Seyahatnâme.* 3, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
Çelebî, Lâmiî. *Menâkıb-ı Üveys el-Karanî*. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1659/2.
Çelebî, Lâmiî. *Nefehât Tercemesi*., İstanbul: 1264/1848.

Danışman, Zuhuri. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 4, İstanbul: Kardeş Matb, 1970.
DİA, "Melâmiyye", *İslâm Ansiklopedisi*. 29/24-25, Ankara: TDV Yayını, 2002.
Ebu Haris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkillah*, Nşr. A.Ahmet Ata, Beyrut.
ed-Dîneverî, İbn Kuteybe. *Tarihu'l-hulefâ.* Kahire: Mustafa el-Babî, 1969.
el-Alavî, Ahmed, *Tasavvufun Hakikati,* İnsan Yayınları, İstanbul 2005.
el-Fâsî, Muhammed. *Fütûhâtü'r-rabbâniyye fî tafzîli't-tarîkati'ş-Şâzeliye*. Kahire: 1921.
el-Gazzî, Necmeddin. *el-Kevâkibü's-sâ'ire.* 2, Beyrut: Cebrâil S.Cebbûr, 1979.
el-Hâfî, Zeynüddin. *el-Vesâyâ'l-kudsiyye*. Süleymaniye Ktp., Ş.Ali Paşa, nr. 1397.
el-Hâfî, Zeynüddin. *Risâle*. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1391, vr. 84a-87b.
el-İskenderi, İbn Ataullah. *Letâ'ifü'l-minen*. Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2005.
el-Kadirî, Abdülhay. *ez-Zâviyetü'l-Kadiriyye abre't-târîh ve'l-ʿusûr*, Tıtvân: 1986.
el-Kasânî, Ahmed. *Risâle-i Bâbüriyye*. İÜ Ktp. FY, nr. 649.
el-Yafiî, Afifuddin. *Mir'âtü'l-cenân ve ibratu'l-yakzân*. 4, Kahire: 1967.
er-Rifâî, Ahmed. *el-Burhânü'l-müeyyed*, çev. Sıdkı Gülle, Bedir Yayınları, İst: 2013.
Erünsal, İsmail E. *Abdurrahman el-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*, Ankara: 2003.
es-Sehâvî, Muhammed. *ed-Davu'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tasi'*. 2, Beyrut: 1992.
eş-Şa'bânî, Mahmûd b. Nefes. *Risâle-i Tâciyye*, vr. 20b.
ez-Zebidî, M. Murtaza. *İthâfü'l-asfiyâ ref'-i selâsili'l-evliyâ*. Kahire: 1311.
Faruk Sümer, *Oğuzlar*, TD Araştırmaları Vakfı, yay, İstanbul, 1992
Gökbilgin, M. Tayyip. *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Mevlânâ*, İstanbul Matbaası, 1952, 2. Baskı.
Gönül Tankut, *Osmanlı Şehrinde Mekânsal Dağılım*, TTK, TTK yay. Ankara, 1973.
Grendon, F. "Feminism", *The Encyclopedia Americana*, New York 1928, 11/108.
Gümüşhânevî, Ahmed Ziyaeddin. *Mecmûʿatü'l-ahzâb.* 2. Cilt.
Hakîkî Bey, *İrşâdnâme*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 203.
Halil İnalcık, "Murad I", TDV *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayını, C. 31.
Hammûye, Sa'deddîn-i. *el-Misbâh fi't-tasavvuf.* nşr. N.Herevî. Tahran: 1362 hş.
Harirîzâde, M.K. *Tibyânu vesâili'l-hakâik*. 2, İstanbul: Süleymaniye, İ.Efendi.
Harman Ömer Faruk, "Kadın", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2001, TDV), 24/82-86.
Hassun, Muhammed (1421) *E'lâmu'n-nisâi'l-mü'minât*, Tahran, Daru'l-üsve li'n-neşr.
Hazînî, *Cevâhirü'l-ebrâr*. İÜ Ktp., TY, nr. 3893, vr. 15a-17b.
Hilali, İmad el-, *Mu'cemu Alami'n-Nisai fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dar Kütüb, Beyrut 2010.
Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*. İşbankası Yayınları, İstanbul 1966.
Hilmi, Hüseyin b. Muhammed. *Tenbihu's-Sâlikin*, Dağıstan: 2014.
Hoca, Sadeddin. *Tacu't-Tevarih*. haz. İ.Parmaksızoğlu, 1, Ankara: KB Yay, 1992.
Hüdâî, Aziz Mahmud. *Vâkıât Tercümesi* çev. M. Muizzüddin, İst: Eflâtun Kitap, 2020.
Hüseyni, Meryem (1385) *Nohostin zenân-i sûfî*, Tahran, İlim.
İ'lamat-ı Şer'iyye (Resmî Berat) Çamlıdere Külliyesi.
İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Tefsirü İbnü'l-Arabi*, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2011.

İbn Battuta Tanci, *Seyahatnâme*, çev. Sait Aykut, YK yay, İst, 2000, C. I.
İbn Battuta, Muhammed b. Abdullah (1359) *Sefernâme-i İbn Battûta*, trc. M. Ali Muvahhid, c. 1, Tahran: Büngâh-ı tercüme ve neşr.
İbn Battûta. *er-Rihle.* nşr. Kerem el-Bustânî, 1. Cilt, Beyrut: 1384 h.
İbn Bezzâz, Derviş Tevekkül (1373) *Safvetü's-safâ*, tas. G.T. Mecd, Tebrîz: Musahhah.
İbn Mübarek, Abdullah. *Kitabu'z-zühd ve'r-rekâik*. çev. S.Afaracı, İtisam Yay., 2015.
İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ İbn Teymiyye*, Riyad: Vizaretu'ş-şuuni'l-evkâf, 2004.
İbnu'l-Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru'l-Kütüb, Beyrut 1956, riyâ md.
İbrâhim Efendi, Olanlar Şeyhi. *Divan*, İÜ Ktp., TY, nr. 333.
İmam Müslim, *es-Sahih*. İstanbul: Karınca Yayınları, 2009.
İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ*: 1300-1600, çev. R.Sezer, İst: 2003.
İsen, Mustafa. *Ötelerden Bir Ses: Divan Edebiyatı Üzerine*, Ankara: 1997.
J.M.Keynes, *Para, İstihdam Faiz*, Çev. U.Selçuk Akalın, Kalkedon Yay, İst 2010.
Kamil Şahin, "Ankara'lı Şeyh İzzeddin Vakıfları ve Ak Medrese", *Vakıflar Dergisi*, S. 29.
Kara, Mustafa. "Ahmed el-Bedevî", *İslâm Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İstanbul: 1989.
Kara, Mustafa. "Bedeviyye", *İslâm Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İstanbul: 1992.
Kazıcı, Ziya. "Ahîlik", *İslâm Ansiklopedisi*, 1/540-542, İstanbul: TDV Yayını, 1988.
Kazvînî. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.
Kehhâle, Ö.Rıza, *Alâmu'n-Nisâ fi âlemeyi'l-Arabi ve'l-İslâm*, Risale, Kahire 2011.
Konyalı, İsmail Hakkı. *Konya Tarihi*, İstanbul: Nüve Kültür, 2010.
Köprülü, Fuat. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. 19, Ankara: 1954.
Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: 1981.
Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basrî ve Kelam İlmindeki Yeri*, Çıra Yay, İstanbul 2008.
Kubat, Mehmet, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî-Sufî Kelâmı*, Hikmetevi Yay, İst. 2014.
Kuşâşî, *es-Simtu'l-mecîd fi telkîni'z-zikr*, Süleymaniye, Ş.Ali Paşa, 1197.
Kübrâ, Necmeddîn-i. *Fevâ'ihu'l-cemâl.* Wiesbaden: nşr. F. Meier, 1957, 51.
Küçük, Hülya, Semih Ceyhan, "Râbiatü'l-Adeviyye", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayını, 2007), 34/380-382.
Küçük, O. Nuri, *Muhyiddin İbnü'l-Arabi'ye Göre Rüya Tabiri*, Marife, Kış 2014.
Muvahhid, Samed (1381) *Safiyyüddin Erdebîlî, T*asavvufi Âzerbâycân, Tehran.
Mürşid İmami, Sepide (1386) *Pâdişâh Hâtun" Danişnâme-i zeban ve edeb-i Farisî*, c. 2, Hakem. İsmail Saadet, Tahran, *Ferhengistan-ı zeban ve edeb-i Fârisi*.
Müstakimzâde, *Risâle-i Melâmiyye-i Şettâriyye*, İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3357.
Müstakimzâde, *Risâle-i Tâciyye*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 611.
Nazif Gürdoğan, *Baştan Çıkarıcı Tüketim*, Yenişafak Gazetesi, 02 Şubat 2000.
Nesefî, Azîz. *Keşfü'l-hakâik.* nşr. A. Dâmeganî, Tahran: 1359 hş.
Nesefî, Aziz. *Maksad-ı aksâ*. Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1240.
Nurhayat Şireli, *Refah Ekonomisine Edgeworth, Pareto, Marshall ve Pigou'nun Kat*kıları, İstanbul Ünv. İktisat Fakültesi, Bedî N. Feyzioğlu'na Armağan, 2012.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektâşilik", *İslâm Ansiklopedisi*. 5/373-379, İstanbul: TDV, 1992.
Ogier Ghisain de Busbecq, *Türk Mektupları*, hz. Recep Kibar, Kırkambar Yay. İst. 1993.
Okiç, Muhammed Tayyip. *Sarı Saltuk Meselesi*, İstanbul: Atlas Kitap, 2017.
Oral, Zeki. "*Konya'da Ebu Ishak Kazeruni Zaviyesi*". Anıt, 1/7, Konya: 1949.
Ömürlü, Yusuf. *Türk Mûsikîsi Klasiklerinden İlâhîler*, İstanbul: 1996.
Öngören, Reşat, "Safiyyüddin-i Erdebilî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İst: 2008), 35/476.
Öngören, Reşat. "Muslihiddin Mustafa", *İslâm Ansiklopedisi*. 31, İstanbul: TDV, 2006.
Öngören, Reşat. "Zeyniyye", *İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayını, 44, İstanbul: 2013.
Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf, İstanbul*: İz Yay, 2016.
Öngören, Reşat. *Tarihte Bir Aydın Tarikatı: Zeynîler*. İstanbul: İnsan Yay, 2013.
Özel, Ahmet Murat. "Şâzeliyye", *İslâm Ansiklopedisi*. 38/387-390, İstanbul: TDV, 2010.
Özgüç Tahsin – Akok Mahmut, "Develi Âbideleri", *TTK Belleten*, 19/75, 1955.
Radfer, Ebu'l-Kâsım (1385), *Zenân-ı ârif*, Tahran, Midhat.
Rıfat Özdemir, "Ankara", TDV *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. 3.
S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor the Process of Islamization 11th-15th Century*. Berkeley-Los Angeles: 1971.
Sarı Abdullah Efendi, *Semeratu'l-Fuâd*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1288.
Schimmel, Annamaria (1381) *Zen der irfân tasavvuf-i İslamî*, trc. Feride M.D. Tehran.
Setari, Celâl (1373) *Simâ-yı zen der ferheng-i İran*, Tahran, Merkez.
Seyfi Başkan, *Hacı Bayram-ı Veli Camii ve Türbesi*, KB Yay., Ankara, 1998.
Sülemî, *Risâletü'l-Melâmetiyye*. nşr. Afifî, *el-Melâmetiyye ve's-sûfiyye*, Kahire: 1945.
Süyûtî. *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbari Mısr.* 1. Cilt, Kahire: Matb Vatan, 1881.
Süyûtî. *Nazmü'l-'ikyân.* nşr. P. Hitti, Beyrut: Mektebetü'l-ilmiyye, ts,.
Şah Serap, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufi Görüşleri ve Menkıbeleri*, Marmara Üniv. SBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
Şerif Cürcani, *Tarifat*, Daru'r-Reşad, Kahire bila tarih.
Şirazi, Muhammed b. Rifât (1306) *Tezkire-havâtin der şerhi hâl-i meşâhir-i nisvân*
Tahralı, Mustafa. "Rifâiyye", *İslâm Ansiklopedisi*. İst: TDV Yayını, 2008, 35/99-103.
Tancî, Muhammed. *İkdü'l-cevheri's-selim*. TTK Mecmua.
Tanrıkorur, Barihuda. "Mevleviyye" *İslâm Ansiklopedisi*. Ank: 2004, 29/468-475.
Tayşi, Mehmet Serhan. "Ömer Halvetî", *İslâm Ansiklopedisi*. 34/65, İst: TDV, 2007.
Tebrizi, Mirza Muhammed Ali (1346) *Reyhânetü'l-edeb*, çap-ı düvvom, Tebrîz, Binâ.
Tosun, Necdet. "Üveysîlik", *İslâm Ansiklopedisi*. 42/400-401, İst: TDV Yayını, 2012.
Tosun, Necdet. "Yeseviyye", *İslâm Ansiklopedisi*, 43. Cilt, İstanbul: TDV Yayını, 2013.
Tuncer Baykara, *Hacı Bayram-ı Veli Dönemine Bakış*, Vakıf Haftası Semp., Ank, 1987.
Udde b. Tunis, *Dürretü'l-behiyye fî evrâdi tarîkati'l-Aleviyye*. Müsteganim: 1987.
Uludağ, Süleyman. "Halvetiyye", *İslâm Ansiklopedisi*. 15/393, İstanbul: TDV Yay, 1997.
Vassâf, Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz, 5, İstanbul: 2006.
Yaşar Ocak, Ahmet. *Osmanlı İmp.'nda Marjinal Sûfilik*: Kalenderîler. Ank: 1992.

Yavuz Odabaşı, *Tüketim Kültürü*, Sistem Yay., İstanbul 1999.
Yılmaz, H. Kamil. "Celvetiyye", *İslâm Ansiklopedisi*. 7/273-275, İst: TDV Yayını, 1993.
Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1991.
Zerrûk, Ahmed. *Kavâidü't-tasavvuf*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
Zuhuri Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Kardeş Matb., İstanbul 1970.

Dr. Merhibe Alptekin Altunkaya

Horasân Türk İslâm Edebiyâtı

Horasan aydınlanması, Horasan sınır bölgelerine göç edip ilim, hikmet ve bilgelik götüren sahabe ve tabiinin hicretlerinin sonucudur. Anadolu Tasavvuf Hareketi de Moğol-Haçlı saldırılarının neticesinde Horasan'dan Anadolu'ya doğru gerçekleşen ilim ehlinin hicretinin neticesidir. Esasen tarihteki bütün medeniyetler, büyük hicretlerin meydana getirdiği doğuşlardır.

Medine'den kalkıp Kûfe, Basrâ ve Horasan'da dünya çapında bir görüş ve hareket ortaya koyup Horasan'a mal olmuş şahsiyetlerin Horasanî halklarla kaynaşması Türk İslâm Edebiyâtı adıyla büyük bir edebî birikimi meydana getirmiştir.

Ebu'l-Atahiye (ö. 825), Baba Tâhir (ö. 1055), Yusuf Has Hacib (ö. 1077), Kaşgarlı Mahmud (ö. 1105), Ahmed Yesevî (ö. 1166), Ahmed Yüknekî (ö. 1100'ler), Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî (ö. 1179), Hakîm-i Senâî (ö. 1131) bugün kısmen unutulmuş bir medeniyetin mimarlarındandırlar. Bu hakikat bilgelerinin hatırasını bilim, tarih ve felsefeyle yaşatmak, onları hayırla yâd etmek bir borçtu, edâ etmek istedik…

Horasan Türk İslâm Edebiyâtı

Dr. Mevhibe Alptekin Altunkaya